
ମାଧାସୁନୀ

କଥା

ସୁଗର୍ଭ କାବ୍ୟାଳୟ.

ଅମରାବାଟ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાગિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૫૫૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ડા.પા.પા.પા.પા. ૩૨

વિષય ૨૩૨: ૨૨૨૨.૫

યુગધર્મ ગ્રન્થમાળા ૨.

કાળા પાણીની કથા

પ્રત ૨૧૦૦

કાચું પૃંઠું
રૂા. ૧-૪-૦

સંવત ૧૯૭૯

પાકું પૃંઠું
રૂા. ૧-૮-૦

યુગધર્મ કાર્યાલય,
અમદાવાદ.

પ્રકાશક:

સુમન્ત મહેતા
પ્રગર્ભ કાચલિય તરફથી
અમદાવાદ.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાઈટ સંસ્થા
૧૦૬૫૬

મુદ્રક:

ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મહેતા
'વસન્ત' મુદ્રણાલય, રાયપુર,
અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તક યુગધર્મ મન્યમાળાનું બીજું પુસ્તક છે. તેમાં ‘હિનયા પરના દોષખ’માંથી જીવતા પાછા ફરેલા બારીન્દ્રકુમાર યોષ, ભાઈ પરમાનંદ, ઉલ્લાસચંદ્ર અને ઉપેન્દ્રનાથ બન્દોપાધ્યાયની આત્મકહાણીઓ તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. આને જોલનો કાય આપણામાંથી ઘણેખરે અંશે નીકળી ગયો છે અને સત્યાગ્રહ કરતાં કદાચ કેસરિયાં કરવાં પડે અને જીવનું જોખમ ખેડવું પડે તો તેને માટે પણ આપણા સૈનિકો તૈયાર થતા નય છે. પરંતુ આજથી લગભગ બે દસકા ઉપર જ્યારે જંગ જરૂં એ લાદે નામોશીલયું લેખાઈ, અને બહુ કામ ગ્રામ રાખવું એ જ કળા ગણાતી તે વખતે ખંગાળ અને પંગળના જે તફાવત જોલનો માર્ગ ચુકલો કરી આપ્યો તેમનાં નામ આપણી સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસમાં અમર થઈ રહેશે. તેમની આ કથાઓ નાટક કે મવલકથાના મનોરંજક કિસ્સાઓ નથી પણ એ દરેક કથા ઉત્કટ દેશપ્રેમીઓના આત્મભોગ અને તપશ્ચર્યાની કંઠે કહાણી છે. હિંદી સરકાર રાજદારી કેદીઓ પ્રત્યે કેવી ટપીલી વલણ રાખતી આવી છે અને રાખે છે તેનાં એ જીવતાનગતાં દખાનું છે. હસતાં હસતાં મરતાં શીખવું એ અધરું છે, પણ ડગલે ડગલે રીબાઈ રીબાઈને મરવું અને છતાંય અંતરના ઉત્સાહ અંત નિશ્ચયને અડગ રાખવા એ તો એથીયે અધરું છે. આ પુસ્તકમાંની આપનીતી કથાઓ આપણાં એ કંઠમાં કંઠે આદર્શને કેળવવામાં ઉપયોગી થાય એ આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે.

બારીન્દ્ર વિગેરેની “કાળાપાણીની કથા” એ તેમના જીવનનું માત્ર એક એક પ્રકરણ છે. કાઈ પુસ્તકનું વચ્ચેમાંથી ગમે તે એક પ્રકરણ વાંચવાથી પૂરો મર્મ ન સમજાય, એટલા માટે એ લાઇબ્રેરિયા નહીં જીવનચરિત્રો આપી, સંક્ષિપ્તમાં તેમના જીવનના બીજાં પ્રકરણોનો કંઈક ખ્યાલ આપવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. અમને આશા છે કે એ જીવનચરિત્રો-જે તેમના પોતાના આત્મવૃત્તાન્તમાંથી જ તારવવામાં આવ્યા છે-તેમના જીવનની ગતિ, લક્ષ અને સાધના વિગેરે સમજાવવામાં કાંઈક ઉપયોગી નીવડશે.

અનુવાદ કરવા માટે લાઈ નટવરલાલ વીમાવાળા અને લાઈ રમણલાલ દેસાઈ અને જીવનચરિત્રો લખવા માટે લાઈ ભીમજીભાઈ પરીખ (સુશીલ) ના અમે આભારી છીએ.

વૈશાખ વદ ૯ ને
બુધવાર,
સંવત ૧૯૭૬.
અમદાવાદ.

}

મકાશિક

અનુક્રમણિકા

જીવનકથા:

૧	બારીન્દ્રકુમારચૌધ	૧
૨	હરેન્દ્રનાથ બાંગ્લોપાધ્યાય	૧૫
૩	ઉદ્ધાસકર દત્ત	૨૬
૪	ભાઈ પરમાનંદ	૩૯

કથા:

૧	બારીન્દ્રની કથા	૧
૨	પરમાનંદની કથા	૧૫૧
૩	ઉદ્ધાસકરની કથા	૧૮૩
૪	હરેન્દ્રની કથા	૨૦૧

બીજા પુસ્તકો

બેઝાની લડત	પૃષ્ઠ	૫૭૬	૧-૮-૦
રાષ્ટ્રગીત	,,	૩૦૮	૮-૧૨-૦
કારાવાસની કહાણી	,,	૧૮૮	૦-૧૨-૦
આટલું તો જાણુજો	,,	૧૨૪	૦-૬-૦
મુક્તધારા	,,	૧૨૨	૦-૬-૦
મુકુલ	,,	૧૭૬	૦-૮-૦
કોરીઆની લડત	,,	૫૬	૦-૩-૦
કાયદા સામે થવાની			
ફરજ	,,	૧૬	૦-૧-૦
અસહકાર	,,	૮૮૦	૨-૮-૦

ભદ્ર પાસે,
અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક,
યુગધર્મ કાર્યાલય.

બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ

બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ

અંગ્રેજોના દેશમાં જન્મેલો અને અંગ્રેજી રીતરિવાજોની વચ્ચે ઉછરેલો એક યુવક જે એક ન્હાના ગામમાં રહાની હોટલ માંડી એ પૈસે કે એક આને રહાના પ્યાલા પીરસે હોય તો આપણને પ્રથમ દૃષ્ટિએ કેરી નવાઈ લાગે ! જેનો એક બાઈ રાજરજવાડાની અમલદારી ભોગવતો હોય, જેનો બીજો બાઈ એક સારામાં સારી ફાલેજનો અંગ્રેજ-અધ્યાપક હોય અને જેનો ત્રીજો બાઈ સારા દેશમાં પૂજતો હોય તેના એક ૧૭-૧૮ વર્ષના તરુણને એક દૂરી-દૂરી અને અર્ધ અધારી કાટડીમાં પડેલો જોઈએ ત્યારે આપણને એમજ થાય કે આ છોકરો કેટલો ગંધો ચંચળવૃત્તિનો અને મન-મોજી હોવો જોઈએ !

બારીન્દ્રકુમારના રંગીલા જીવનમાં એ પ્રકારની ચંચળતા અને તરંગવૃત્તિની ખાસ ભાત પડેલી છે. જે તે ધારત તો કોઈ રજવાડાની કે સરકારની પાંચપચીસ રૂપીઆની નોકરીમાં કમારોજી મેલવાઈ ગયો હોત, પણ મૂળથી જ તેને કાંઈની આંખણી

પકડી ચાલવાની ટેવ નહોતી, પછડાવાનું જોખમ બહોરીને પણ તે ઉડવાનું જ પસંદ કરતો. જીવનની શરૂઆતમાં તેણે થોડી જમીન ખરીદી ખેડુત તરીકે સ્વતંત્ર જીવન ગુજારવાનો સંકલ્પ કર્યો. પણ તેમાં તેને કોઈએ અનુકૂળતા ન કરી આપી. આખરે કોઈ પાસેથી મદદ ન મેળવવાને નિશ્ચય કરી પટણામાં આવી રહ્યો અને ત્યાં હોટેલ માંડી જીવનનો નિર્વાહ કરવા માંડ્યો. પરંતુ બાળવધી જ કાળો રચવામાં અને નવસકથાઓ ગૂંથવામાં ટેવાયેલો, ગરીબોને માટે ઠેકોઠાણેથી ઉધરાણું કરી ફંડ એકઠાં કરવાના સ્વભાવવાળો, ગામ-ડાના મવાકી ખેડુઓ અને મજૂરોને એકઠા કરી ડંડાખાજ ખેલવાના રસવાળો અને પરેરવેશમાં તથા પદ્ધતિમાં કવિવર સ્વીદ્રખાણું આખેદૂખ અનુદરણ કરવાવાળો તરણુ, હોટેલમાં કે દુકાનદારીમાં બે પૈસાનો નફો કરે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. કંઈ નહિ તો ૮૦૦-૯૦૦ રૂપીઆનું પાણી કરી તે પોતાના મોટાભાઈ અરવિન્દચૌપ પાસે વડોદરામાં પાડો આપ્યો અને ત્યાં સુખચેનમાં રહી સંગીત, શિક્ષક તથા કાવ્યવિનોદમાં દિવસો ગાળવા લાગ્યો. ગમે તેમ થાય તોપણ કોઈની પાસે હાથ ન લંબાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને જ તે પહેલવહેલો ધરની બહાર નીકળ્યો હતો, પણ ધંધામાં ખોટ જવાથી કચવાતે અને પણ તેને વડોદરે જ આવવું પડ્યું આ વાત તેને દિલમાં કાંટાની જેમ ખૂંચતી હતી, પરંતુ જ્યાં સુધી બીજો કોઈ માર્ગ ન સૂઝે ત્યાંસુધી વડોદરામાં પડ્યા રહેવા સિવાય બીજો ઉપાય જ નહોતો.

એવામાં એક ગુપ્તસમિતિના ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો સાથે તેને ઓળખાણ થઈ. આ સમિતિનો ઉદ્દેશ હિંદુસ્થાનમાં “રામરાજ્ય” સ્થાપવાનો હતો, અને તેમાં એક દેશી રજવાડાનો રાજ્ય પણ હતો. તેનું મુખ્ય મથક પૂનામાં અથવા તો તેની આસપાસ હતું. પારીન્દ્રે એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં ગીતા લઈ, આજીવન દેશપ્રેમા કરવાની ત્યાં દીક્ષા લીધી. પછી તે બંગાળમાં આપ્યો.

અહીં પણ એવી જ ભાતની બે-ત્રણ ગુપ્ત સમિતિઓનો તેને પરિ-
ચય થયો. આ સમિતિઓ કોઈ બદમાશ કે નવરા માણસોની બનેલી
નહોતી. તેમાં સારા સારા ઍરિસ્ટરો, જમીનદારો અને વિદ્વાનો પણ
બેઠાયેલા હતા. એક સમિતિની માસિક આવક રૂ. ૨૫૦ ની
લગભગ હતી, બીજી એક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે એક ઍરિસ્ટર
કામ કરતા હતા અને તેમાં દારૂગોળો, સૈનિકો અને પૈસા એકઠા
કરવાનું કામ બરાબર પદ્ધતિપૂર્વક ચાલતું હતું. એક અંગ્રેજબાઈ પણ
એ સમિતિની સલાહકાર અને મદદગાર હતી. ત્રીજી એક સમિતિને
જાપાનવાળા કાઉન્ટ ઓકાકુગાનો ટેકો હતો. આ બંની વ્યવસ્થા
બેતાથી બારીન્દ્રને ખાત્રી થઈ કે અંગાળનો મ્હોટો અને મુખ્ય
ભાગ તો કોઈ એક મ્હોટી આસમાની-સુત્રતાની માટે તૈયાર થઈને
જ બેઠો છે, હવે માત્ર થોડા ઘણા નૌજુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓને
મેળવી શકાય તો કિલ્લો સર કરતાં વાર ન લાગે. બારીન્દ્ર જેવા
ઉદ્યોગી અને બેપરવા તરફથી માટે એ કંઈ બહુ અશક્ય કામ
નહોતું. આ વખતે તેની ઉંમર લગભગ ૨૨ વર્ષની હતી. બરાબર
એક વર્ષ પૂર્વે તે આ કામમાં મગ્ન રહ્યો. ટેરફેર ભમીને તેણે
પોતાથી બની શકે તેટલા નવા માણસો ભરતી કર્યા, સરકાર સામે
અપ્રીતિ ફેલાવવામાં મણા ન રાખી. છતાં એ બધાનો હિસાબ
કરતાં આખરે જમા પાસામાં તો પ્રાયઃ શૂન્ય જેવું જ લાગ્યું. તેને
થયું કે માત્ર શક્તિની સાધના આ મહાભારત કામ પાર પાડવા
બસ નથી. શક્તિની સાથે ધર્મ અને ગ્રંથ પણ બેઠાએ. તે નિરાશ
થઈ ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં પાંડો વડોદરે આગ્યો, અને કોઈ સિદ્ધ-
પુરૂષની શોધ કરવા લાગ્યો.

બારીન્દ્રને એમ એકાએક શી રીતે સૂઝી આવ્યું એ પ્રશ્નનો
જવાબ તેના બાળજીવનમાંથી મળી શકે છે. બારીન્દ્રનો પિતા એક
સીપીસ સર્જન હતો, અને તે અંગ્રેજી રીતભાતનો સૌથી મ્હોટો

ખેરખાં હતો. તે પોતાના પુત્રો અને પુત્રીઓને ગળયુથીમાંથી જ અંગ્રેજ રહેણીકરણીના સંસ્કાર પાડવા ખાસ વિલાયત જઈ રહ્યા હતા. ખારીન્દ્રનો જન્મ પણ વિલાયતમાં જ થયો હતો એ વાત ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે. પ્રારંભના ખાર વર્ષ ખારીન્દ્રે લગભગ અંગ્રેજ આચારવિચારની સીધી અસર નીચે ગાળ્યા. તે પછી તેના પિતા ગુજરી ગયા અને ખારીન્દ્ર તેના માતામહ (માતા બાપ) શ્રી રાજનારાયણ બસના સંસ્પર્શમાં આવ્યો. રાજનારાયણ બાબુ બહુ જ ધર્મિક અને પવિત્ર જીવન ગુજરનારા પુરૂષ હતા. લોકો તેમને ઋષિ તરીકે પૂજતા. દેવધર તન્હ તીર્થયાત્રાએ આવનારા બંગાળનાં નર-નારીઓ જ્યાં સુધી એ ઋષિપુરૂષનાં દર્શન ન કરે ત્યાં સુધી તેમની યાત્રા અપૂર્ણ જ લેખાતી. રાજનારાયણ અંગ્રેજ સુધારાના મ્હોટામાં મ્હોટા વિરોધી હતા. અંગ્રેજ રાજ્ય અને રાજપ્રપંચ વિષે તેમની રંગેરંગમાં અપ્રીતિ ભરી હતી. ખારીન્દ્ર ખરાખર ૧૮ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી-એટલે કે પૂરા ૭ વર્ષ તેમની સાથે રહ્યા અને આર્ય આચારવિચાર તેમજ પૂર્વ ધર્મદર્શન વિષે કેટલાક ઉપયુક્ત સંસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યા. આ રીતે ખારીન્દ્રના બાળજીવનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર કંઈક અગત્યકર અથવા આછી આછી રહી ગઈ, પરંતુ એ બંને અસરોની સાથે શ્રી સખારામ ગણેશ દેઉસ્કરના શિક્ષણ અને ઉપદેશનો રંગ ન ચડ્યો હોત તો તેનું જીવન આટલું ઝોલે ચડત કે નહીં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સખારામ ગણેશ દેઉસ્કરનું નામ ગુજરાતમાં બહુ જાણીતું નથી. અને સરકારે તેમનું “ દેશેર કથા ” નામનું બંગાળી તેમજ હિંદી અનુવાદનું પુસ્તક જપ્ત ન કર્યું હોત તો તેમનું નામ આટલું જાણીતું થાત કે નહીં એ પણ શંકા છે. સખારામ ગણેશ મૂળ તો એક દક્ષિણી વિદ્વાન હતા, પણ ઘણા લાંબો વખત કલકત્તામાં રહેવાથી બંગાળી એ તેમની માતૃભાષા બની હતી. આખો દિવસ ગદીએ ગદીએ કર્યા કરવું, સરકારી રીપોર્ટ, સરકારી ખરીતાઓ અને સરકારી રાજ-

પ્રવચ્ચેનો અભ્યાસ કરવો અને હિંદુસ્થાનને કેવી કેવી મતના અન્યાયો થયા છે અને થાય છે તેની ખાતાવાર નોંધ કરવી એ તેમનો જીવનોદ્દેશ હતો. “દેશર કથા” માં તેમણે અંગ્રેજી અમરના ગેરફાયદા આંકડા અને પ્રામાણિક પૂરાવા આપી સિદ્ધ કર્યા છે. બારીન્દના તેઓ શિક્ષક હતા. દેશની દુર્દશાનું જ્ઞાન અને સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવાના ઉમળકા બારીન્દે શ્રીયુત સખારામ ગણેશ પાસેથીજ મેળવ્યા હતા. ટુંકામાં ધર્મસંસ્કાર એ ગોસાગનો વારસો, શક્તિ અને વ્યગ્રતા એ પિતાનો વારસો અને દેશનું દર્દ એ શિક્ષક સખારામનો વારસો. આ ત્રણ વારસાનું એકીકરણ એ બારીન્દનું જીવનરહસ્ય. એક વર્ષ પર્યંત કલકત્તામાં દામ કર્યા પછી બારીન્દને શક્તિની સાથે ધર્મની સાધના આવશ્યક લાગી, ધર્મનીતિ વિનાની રાજનીતિ તેને ફેગડ જણાઈ.

નર્મદા કિનારે ચંદોદમાં બ્રહ્માનંદ નામના એક સિદ્ધ યોગી વસે છે એમ તેણે પ્રથમ સાંભળ્યું હતું, પણ જ્યારે તે ચંદોદ આવ્યો ત્યારે બ્રહ્માનંદજી તો સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા, અને તેમને બદલે તેમના શિષ્ય કેશવાનંદજી આશ્રમનો કારભાર ચલાવતા હતા. બારીન્દે એક કે એ દિવસ તેમની પાસે રહી ટસોટી કરી, પણ તેમાં તેને સંતોષ ન થયો. ત્યાંથી પાછા ફરતા તેને વિષજી ભારકર લેલે નામના એક દક્ષિણી ગૃહસ્થનો પરિચય થયો. બારીન્દે પોતેજ કહ્યું છે કે આ ગૃહસ્થ એક સાચા સાધુ અને સાધક હતા. પણ હાથમાં આવેલો ખારસમણિ પથ્થર સમજી બારીન્દે તે વખતે ફેંકી દીધો. શ્રીયુત લેલેની બારીન્દ ઉપર એવી નિર્મળ પ્રીતિ હતી કે બારીન્દ જ્યારે બેંગલોરનો બ્રહ્મા બની ગળવાની તૈયારી પૂર નેસથી કરી રહ્યો હતો તે વખતે લેલેએ ખાસ કલકત્તે જઈ, તે કેવું જોખમ ખેડી રહ્યો હતો અને અગુદ્ધ મન રાખી દેશસેવા કરવા જતાં કેટલી કઠણ કસોટી થાય છે તે વિષે શાંતિથી ઉપદેશ આપ્યો હતો. પણ બારીન્દને ગળે તે ન ઉતર્યો. તેણે તે વખતે કહેલું કે—“હું ગમે તે પ્રકારનું જોખમ

ખેડવા તૈયાર થયો છું, બહુમહુ તો મને ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવશે ! એ સિવાય સરકાર વિશેષ શું કરી શકે તેમ છે ? ”

લેલેએ તેનો જવાબ આપ્યો:—“ ફાંસી કરતાં પણ વિશેષ દુઃખ વેડવાં પડશે ! ”+

મહાશય લેલે પુનઃ તેને ચાંદોદ લઈ ગયા. તે વખતે ત્યાં સાકરીઆ બાવા નામના એક ત્યાગી પુરુષ આશ્રમ બાંધી રહ્યા હતા. આ ત્યાગી પુરુષે ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે ફાંસીની મહારાણી સાથે રહી અંગ્રેજ સૈન્ય સામે યુદ્ધ કર્યું હતું. છેવટે મહારાણી સ્વર્ગવાસ પામ્યાં એટલે પોતાને હાથે તેમનો પવિત્ર દેહ અગ્નિચિતામાં પધરાવી પોતે સંન્યાસ લઈ લીધો. તેઓ ખાંધે સાકરની ભરેલી એક ઝોળી રાખતા અને તેમાંથી મુઠી ભરીને હરકોઇને સાકર આપતા. બારીન્દ્રે તેમની પાસે દોઢામંત્રના ચાચના કરી, પણ તે વેળા કોઈ સાઈ મુહૂર્ત ન લાધવાથી થોડા દિવસ રાહ જોવાનું કહ્યું. બારીન્દ્રની પ્રકૃતિ કોઈ જાતનો વિશ્વંજ સહન કરી શકે તેમ નહોતી. બહુ આગ્રહ કરવાથી બાવાજીએ બીજે દિવસે “ઝૂ હૌં ક્રો” વિગેરેનો એક શક્તિમંત્ર આપ્યો. તેની સાથે માછલી, માંસ અને કાંદા વિગેરે ઉત્તેજક પદાર્થોના આહાર ન કરવાની સલાહ આપી. થોડા દિવસ સુધી બારીન્દ્રે ધ્યાન, તપ, જપ વિગેરે ચાલુ રાખ્યું પણ તેનું અંચળ મન એ શુષ્ક જેવી ભાસતી પ્રવૃત્તિમાં પૂરેપૂર્ણ ન ખૂંચ્યું. રાજદારી પ્રવૃત્તિ હરેક પળે તેને લોભવતી હતી. કાંતો માતા દુર્ગાનું સ્મરણ કરતાં ફાંસીને લાકડે લટકવું અને કાંતો દેશને સ્વતંત્ર કરી સુખવૈભવનો રસ લાંટવો એ તેના ઉજ્જગતા અભિપ્રાય હતા.

+ બારીન્દ્રે બાર વર્ષ આંદામાનમાં બીતાબ્યા પછી પોતાની જે આપવીતી લખી છે તેમાં લેલેની એ લવિધ્યવાણીને અક્ષરશઃ સત્ય કશી લેલેનો લાભ નહીં લેવા બદલ પશ્ચાન્નાય દર્શાવેલો છે.

ત્રિદુર્યોધની કૃપા અને આધ્યાત્મિકઅંગ પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના, સ્મશાનવૈરાગ્યની જેમ તેના હૃદયને સ્પર્શ કરતી ન કરતી એકદમ સરી ગઇ !

સુરતની કોંગ્રેસમાં જઈ આવ્યા પછી તેણે ગુપ્તસમિતિઓમાં પૂર જોડાઈ જુદાજુદાં. અરે જોતાં તો તેણે આ કોંગ્રેસમાં જે ઉગ્ર મતભેદ, ફાટફુટ, નિંદા, ઇર્ષ્યા અને લય વિગેરે જોયાં તેથી તો તેના સ્થાને બીજો કોઈ હોય તો નિરાશ બની લમણે હાથ દઇ રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી એકદમ નારીજ છૂટે. પણ આરીન્દ્ર વિચિત્ર પ્રકૃતિનો કર્મવીર હતો.

મહારાષ્ટ્રમાંથી સેંકડો મરણીઆ માણસોની આશા રાખેલી ત્યાંથી તેને એક પણ માણસ ગુપ્તસમિતિ માટે ન મળ્યો ! આટલું છતાં આરીન્દ્રે આશા ન મૂકી, શક્તિ અને સાધનનો હિસાબ ન કર્યો. રવીન્દ્રમાણુએ કહ્યું છે તેમ “ભલે તારા માર્ગમાં ધોર અંધકાર વ્યાપ્યો હોય, તારી સાથે ભલે કોઈ સહચારી ન હોય તો પણ તું એકલો જજે !” તે એકલો એક સો જેવો અંગાળને સ્વતંત્ર કરવા ઍંખયુગનો ધ્વજા બની નીકળી પડ્યો ! સુરતમાં ફરીથી તેને મહાશય લેલેનો સમાગમ થયેલો તે વખતે આરીન્દ્રે લેલેને ઍંખ્યું સમજાવી દીધું કે:-“ મને ભગવાન વિના હજી થોડા દિવસ વ્યાધ્યું જશે, પણ નાણાં અને દારૂગોળા વિના નહીં ચાલે. છતાં ભગવાન પોતેજ જે મારા ઍંખના દારૂખાનાના મિત્રી તરીકે કામ કરવા અને અંગાળ ઍંકની તિજોરી મારે ત્યાં ઠકવવા ખુશી હોય તો એ ભગવાન સામે મારે જરાયે વાંધો નથી.” આરીન્દ્ર આ વખતે સ્વદેશ સિવાય બીજા કોઈ ભગવાનને ઍંગળખતો નહોતો. માતૃભૂમિ એજ તેનો ધર્મ, એજ તેનો જપ, એજ તેની સાધના ! તેણે પોતેજ કહ્યું છે કે “ દેશાદ્વાર એ મારું માધ્ય હતું, ભગવાન એ તો મારે મન સાધન માત્ર ! ”

સુરતથી સીંચા કલકત્તે આવી તેણે બોંબ બનાવવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. જ્યાં જ્યાં પોતાનો અવાજ પહોંચી શકતો હોય, જ્યાં જ્યાં પોતાની લાગવગ ચાલી શકતી હોય ત્યાં ત્યાં અનુશીલન સમિતિ, આત્મોત્તતિ સમિતિ, સુહૃદ સમિતિ જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપી બંગાળને નવેસર ઢંઢોળવાનું શરૂ કર્યું. વિદ્યાર્થીઓ અને નૌજવાનો સંખ્યાબંધ બેંચાઇ આવવા લાગ્યા. પણ તેમના નિભાવ અને ખર્ચ માટે જે નાણાં જોઇએ તે ક્યાંથી લાવવાં? બારીન્દ્રને પગલે પગલે નાણાંની અગવડ નડવા લાગી. તે પૈસાદારો અને આગેવાનોના આંગણે જઇ નાણાંની લિદા માગવા લાગ્યો. પણ જ્યાં જય ત્યાં તેને માત્ર એકજ સલાહ મળતી હતી કે “ કંઈક કામ કરી બતાવો.” બારીન્દ્ર ઘણું સમજાવે કે “ ભાઇ, શરૂઆતમાં નાણાં જોઇએ, ખર્ચ નલાવવા અને બોંબનો મસાલો સંધરવા સાફ ફંડ જોઇએ; કામનો સંતોષ તો એ પછીની વાત છે.” પણ કાંઈ માણસ એ વાત માનવા તૈયાર નહોતું. તેઓ રૂપૃ શબ્દોમાં કહેતા કે “ તમે ભલે નાણાં લઇ જાઓ, પણ ત્રણ દિવસમાં અમુક જોરા અમલદારોનાં ખૂન થઇ જવાં જોઇએ.” એક ગૃહસ્થે એકવાર સર બેમહિલડ ફૂલરનું હરકોઇ પ્રકારે કાટકું કાઢવા બારીન્દ્રને એક હજાર રૂપીઆ આપેલા. બારીન્દ્ર અને તેના સાથીઓ ફૂલર સાહેબની પાછળ કેટલાય દિવસ સુત્રી ભૂખ્યા ને તરસ્યા, થાક્યા ને પાક્યા રખડ્યા, છતાં જોઇએ તેજો લાગ ન મળવાથી વીડે મ્હોડે પાછા ફર્યા. પેલા ગૃહસ્થે મુદતસર કામ ન થયું એટલે પોતાના હજાર રૂપીઆ માટે ચાંપતી ઉઘરાણી કરવા માંડી. આખરે બારીન્દ્રને તે રૂપીઆ પાઇએ પાઇ ભરી આપવા પડ્યા. ફૂલર સાહેબની પાછળ રખડવામાં જે ખર્ચ થયો અને જે હાડમારી વેકરી પડી એ નફાના ભાગીદાર બારીન્દ્ર અને તેના સાથીઓ. બારીન્દ્ર દહે છે કે-“ અમને એક હજાર રૂપીઆ આપી ખૂન કરાવવા માગનાર ગૃહસ્થ આજે બંગાળમાં પ્રતિષ્ઠિત પુષ્પ ગણાય છે.” પણ આપણને અત્યારે તે વંતની સાથે કશો સંબંધ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે નાણાં મેળવવા માટે લોકોને અશક્ય

કાર્ય કરી આપવાનાં વચનો આપવાં પડતાં, પાંચ દસ રૂપીઆ આપનાર આગેવાન પણ અમુક અમલદારના આટલી મુદતમાં રામ રમી જ જવા જોઇએ એવો આગ્રહ કરતા. આ વચનો પાળવાની ઉતાવળને લીધે ખારીન્દ્રના સાથીઓ વ્યવસ્થિત રીતે અને શાંતિથી કામ ન કરી શક્યા. તેમને અધરી તૈયારીઓ સાથે ધડાટો કરવો પડ્યો. પરિણામે સૌને એકાએક પકડાવું પડ્યું. આ બાબતનો અફસોસ ખારીન્દ્રને હજી પણ સાથે છે. તે કહે છે કે જો આ દુર્ભાગી દેશ અમારા કામનું મદત્વ સમજતો હોત, થોડી ધણી શાંતિ રાખી અમને અમારી તૈયારીઓ સંપૂર્ણ કરવાની તક આપી હોત તો અમારી આટલી બધી દુર્દશા ન થાત. ”

ગમે તેમ કરીને પણ નાણાં આપનાર ગૃહસ્થોને સંતોષ થાય એવી જતાનું કંઇક કરી બતાવવું જોઇએ, એવો વિચાર કરી ખારીન્દ્રે મુઝરપુરમાં ખુદીરામ બોઝ અને બીજા એક તરફજને બોંબ આપી રવાના કર્યા. બીજે કે ત્રીજે દિવસે ખારીન્દ્રે ‘એંપાયર’ પત્રમાં એ બોંબના લગાડાના સમાચાર વાંચ્યા અને વર્તમાનપત્રના તે ભાગ ઉપર આસમાની રંગની લીંટી ખેંચી. એંપાયરમાં જે હેવાલ પ્રકટ થયો હતો તેમાં અને સાફ શબ્દોમાં લખ્યું હતું કે—“આ બોંબ ક્યાંથી આવેલો હોવો જોઇએ એ વિષે પોલિસને સંપૂર્ણ માહિતી મળી ચૂકી છે અને થોડા જ દિવસમાં એ કાવતરું ખુલ્લું પડી જશે. ” ખારીન્દ્રે તે ઇસારો વાંચ્યો. તે જો ધારત તો તે જ વખતે બોંબનો બધો સામાન આડોઅવળો કરી શકત; પણ પોતાની શક્તિ અને કુનેહ ઉપરના અંધવિશ્વાસને લીધે તે સાવધ ન બની શક્યો. જીવાનીનો મદ અને અગ્રંથમ આ વખતે તેનામાં સોજે કળાએ પ્રકાશતો હતો. એ મદમાં તે મદમાં જ, આ મુઝરપુરનો પ્રસંગ બન્યો તે પહેલાં જ ‘યુગાન્તર’ માં જાહેર રીતે પ્રજાને તેણે જજીવી દીધું કે—“આજ સુધી જે કામ માત્ર કલમ અને

વાણીથી ચાલતું તે કામ હવે અમે ખુશી રીતે કરી બતાવવા બહાર પડ્યા છીએ. ” સરકાર, યુગાન્તરની એકેએક લીટી બરાબર વાંચતી હોવાથી તેમના એ અસંયમવાળા ખુલાસાનું શું પરિણામ આપશે તેનો વિચાર કરવા જેટલી પણ ધીરજ તેમનામાં રહી નહોતી.

આખરે પોલિસનો દરોડો પડ્યો અને માશ્ચિકલદ્વારા આગમાં રહેનારા બધા યુવકો સપડાયા. એક સાઈન્ટે પેન્ના આસમાની લીટી-વાળા ‘એ’પાયર’ પત્ર તરફ બારી-દ્રનું ધ્યાન ખેંચતાં પ્રશ્ન કર્યો કે:—“ A very interesting news. Isn't it ? ” (બહુ મજેદાર સમાચાર, ખરું ને ?) બારીન્દ્રે જવાબ આપ્યો—“ Oh ! very ! ”—(ખરેખર, બારે !) બારીન્દ્ર કહે છે કે—“ હસતું અને હાથુ એ બન્નેનો જો મને કાઢવાર બેટો થયો હોય તો જીંદગીમાં આ પહેલી જ વાર ! ” પોલિસે બોળી બોળીને જડતી લેવા માંડી. આગલી રાત્રે જે હતીઆરો બારીન્દ્રે ભોંયમાં દાટી દીધા હતા તે પણ, ધૂળના તાજા ટેકરા ખસેડી પોલિસે હાથ કર્યા. પોતાની બધી મહેનત ઉપર આમ પાણી ફરતું જોઈ બારીન્દ્રનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેને થયું કે આટઆટલા દિવસની તનતોડ મહેનત અને ઉજાગરાનું આ પરિણામ ! એક તો આ રીતે તે અંતરમાં બગાડવાની રહ્યા હતા. ત્યાંતો બીજી તરફ ન્હાની ઉમરના થોડા વિદ્યાર્થીઓને પોલિસ પજવી રહી હતી. આ દૃશ્ય બારીન્દ્રથી ન જોયું ગયું. તે એક પોલિસ અમલદારની પાસે જઈ તાણી ઉઠ્યો:—“ એ નિર્દોષ માણસોને ન પજવો. હું પોને આ બધા તંત્રને માટે જવાબદાર છું; એ લોકો સાચા નિર્દોષ છે. ” પેન્ના અમલદારે “ Noble fellow ! ”—(ખાનદાન બચ્ચો !) કહી બારીન્દ્રની પ્રશંસા કરવા સિવાય બીજો કંઈ જ ઉત્તર ન આપ્યો. બારીન્દ્ર કહે છે કે “ તેની એ પ્રશંસા પણ મને તો કાનમાં બીજા ભોંકાતા હોય તેવી લાગી ! ”

એકે એકે આખી યજ્ઞવાળાર ટોળી પકડાઈ, કેટલાક નિર્દોષો પણ તેમાં સંડોવાયા. બારીન્દને નિર્દોષ માણસોની સતામણી અસહ્ય થઈ પડી. તેણે જ્ઞેષ્ઠમાં પોતાના સન્નગ સાથીઓ સાથે મસક્ત કરી નિર્દોષોને બચાવવા માટે જેટલું સાચેસાચું કહી દેવાની જરૂર પડે તેટલું અદાલતમાં કહી દેવું એવો ઠરાવ કર્યો. “આપણે હવે મૃત્યુના મ્હોંમાંથી બચી શકીએ તેમ નથી. તો પછી અંગ્રેજના રાજ્યમાં કેદમાં સડીસડીને અથવા તો ફાંસીના લાકડે મૂલતાં મૂલતાં શી રીતે મરી શકાય છે એ પાઠ આપણા દેશબંધુઓને શીખવી દેવામાં આપણે શા માટે કાયરતા બતાવવી !” બારીન્દના એ મર્દાનગીવાળા ઉદ્ગર સાંભળી તેના બીજા સાથીઓ જરૂર પૂરની વાત કહી દેવા તૈયાર થયા.

બારીન્દ કહે છે કે પકડાયા પછી જો તુરત જ નાસી છૂટવાનું તેણે મનમાં ધાર્યું હોત તો તેને એકવાર બહુ સરસ તક મળી હતી. આ પ્રસંગ અને તે સમયની તેની મનોદશા બારીન્દના પોતાના શબ્દોમાં જ સાંભળવા જેવી છે:—

“એક દિવસે મને લાક્ષ્મણરમાંથી ડીટેક્ટીવખાતામાં રવાના કરવામાં આવ્યો. મારી સાથે પડેરેગીર તરીકે એક સાર્જન્ટ બચ્યો હતો. બચ્યો એટલા માટે કહું છું કે તેની ઉંમર ૧૬ કે ૧૭ વર્ષથી લાગ્યે જ અધિક હશે. એક તો બાળક અને તેમાં વળી હાથમાં એક ભરેલી પિસ્તોલ. તે મારી અગળ આગળ ચાલતો હતો અને હું તેની પાછળ પાછળ. આ બચ્ચાજી પાસેથી નાસી છૂટવું એ મને રમતવાત હતી. કદચ તે મારા ઉપર ગોળી છોડત, પણ તે વાગત કે કેમ તે તો ભગવાન જાણે. છતાં હું ન નાર્યો. હું એટલો બધો નિશ્ચય થયો હતો કે હવે તો જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તે આંખો મીંચીને પીજ જવું એમ મેં નક્કી કર્યું હતું. સાર્જન્ટે મને દામમાં

ખેસવાનું સૂચન કર્યું. હું તેની સાથે દ્રામમાં ચઢી બેઠો. એ વખતે કેટલાય બાળુઓ, કેટલાય ચરમાધારીઓ અમારી આસપાસ હરતા-હરતા હતા. પણ “આ બારીન્દ્રને આજે કેદી તરીકે પકડી લઇ જવામાં આવે છે” એવો કોઇને વિચારસરખો પણ ન આવ્યો ! કદાચ મને ઓળખે અને દિલમાં દાઝે તો પણ તેઓ શું કરી શકે તેમ હતું ? હિંદુસ્થાન એ કંઈ આયર્ષાડ નથી તેમ રશીઆ પણ નથી ! મને એ વખતે ખાત્રી થઇ કે આંખો બંધ કરીને અમે ક્ષણી તૈયારીઓ કરી, પણ પહેલી તૈયારી લોકોને જાગૃત કરવાની જે કરવી જોઇએ તે તો અમે જૂઠી જ ગયા ! જે દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવા ખાતર અમે આટઆટલી તૈયારીઓ કરી, આટઆટલાં બક્ષિદાન આપ્યાં, આટઆટલાં વ્રત લીધાં તે દેશને અમારા રહેવાથી કે પકડાવાથી કંઈ જ લાગણી થતી જોવાતી નહોતી ! મને લાગ્યું કે ન્યાં સુધી પ્રજા અમને ફારસીના લાકડે ચઢતા અને મરતા નહીં જુએ ત્યાં સુધી મરજીથી ડરી ડરી નાસનારી આ પ્રજા મરતાં નહીં શીખે. એકવાર હિંદુસ્થાનને મૃત્યુનો પાક લણાવવા ખાતર પણ મારે મરવા તૈયાર થવું જોઇએ અને એટલા જ માટે નાસી છૂટવાની અપૂર્વ તક મળવા છતાં એ સાજાં-નટખચાની પાછળ પાછળ હું દોરાયો.....”

પણ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો, મુકદ્દમો લંબાતો ગયો અને જેલનાં દુઃખોનો કડવો અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ બારીન્દ્રનો હિમ્મતો શમતો ગયો. તેણે અક્ષિપુર જેલ તોડી, અને બની શકે તો સૌને સાથે લઇ નાસી છૂટવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. અદાલતમાં જે મિત્રો અનાયાસે બારીન્દ્રને મળતા તેમજ જેલમાં જેઓ મગવા આવતા તેમને સમજાવી, પૈસા તથા રીવોલ્વરોનો સંબંધ કરવા માંડ્યો. ધીમે ધીમે પાંચ-સાત રીવોલ્વરો જેલમાં એકઠી થઈ. સાધારણ વોર્ડરોનાં તો મ્હોં અને આખંડાન બારીન્દ્રે પૈસાથી બંધ કરી દીધાં હતાં, એટલે એ લોકો જોયું નળેયું કરવા તથા

સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરવા તૈયાર હતો. પણ આ રીવોલ્વરો સંતોડી ક્યાં એ મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. વિચાર કરતાં બારીન્દ્રને એક રસ્તો સૂઝી આવ્યો. જે માટીના ઓટલા ઉપર ફેદીઓને સૂવાડવાની વ્યવસ્થા હતી તે ઓટલામાંથી ચાર-પાંચ ઇંટો ખેરવી તેની અંદર રીવોલ્વરો છૂપાવી દીધી. બારીન્દ્રે એ વાત પોતાની ટોળીમાં પણ ખનતા સુધી ખાનગી જ રાખી. દરમિયાન જેલના તાળાની ચાવીઓ તૈયાર કરાવવા તાળાના ઉપલા ભાગ ઉપર મીથુ દયાની તેને મળતી ચાવીઓ તૈયાર કરવાની ફરમાશ પોતાના દોસ્તોને તેણે આપી દીધી. અને કોઈ એક અનુકૂળ રાત્રે પાપમાના તરફની દિવાલ ઉપર ચડી નાસી છૂટ્યું, અને નીચે ફૂદતાની સાથે જ આગળથી તૈયાર રાખેલી મોટરમાં ચડી કોઈ જંગલ કે ઘાણમાં જેવા દેશમાં ચાલ્યા જવું એવી બધી ગોઠવણ ચાલતી હતી તેટલામાં કનૈયાલાલ દત્તે, નરેન્દ્ર ગોસ્વામીનું પિસ્તોલ છોડી ખૂન કર્યું અને બારીન્દ્રની બધી તૈયારીઓ ધૂળમાં મળી ગઈ. બારીન્દ્ર કહે છે કે બીજા કેટલાય નિર્દોષ માણસોને નાહક સતાવનાર આ નરેન્દ્ર ગોસ્વામીનો ઘાટ ધડવાની જરૂર તો હતી જ, પણ તે કામ જેઠાબદાર-અર્થાત્ અદાલતમાં જતાં કે આવતાં થઈ ગયું હોત તો વધારે સારું હતું. બારીન્દ્રના મનના આ વિચાર તેના સાથીઓ શી રીતે સમજી શકે ? બારીન્દ્ર પોતેજ કહે છે કે “જે હું મૂળથી આપણને ન હોત અને મેં બધાની સાથે મળીને નાસવાની યોજના કરી હોત તો આવું ઉધુચતું ન થાત.

બારીન્દ્રને તેમજ બીજાઓને લગભગ એક વર્ષ સુધી તપાસ દરમિયાન જેલમાં રહેતું પડ્યું. જેલનાં દુઃખોને હળવાં કરવાં અથવા તો તે દુઃખોમાંથી પણ મજા લૂંટવાના કેટલાક અવનવા માર્ગ તેમણે શોધી કાઢ્યા. પણ એક વર્ષ પૂરું થતાં એ મિત્રસમાજ સરખો મેળાવડો

વિસર્જન થયો અને ખારીન્દ્રને આજીવન દેશનિકાલની સળ થઈ ઠાળાપાણી તરફ આલીનીકળવું પડ્યું. એ ઠાળાપાણીની કથા બરબર સમજી શકાય તે માટેજ ખારીન્દ્રની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિનો સંક્ષિપ્ત હેવાલ અત્રે આપ્યો છે.

પણ આજનો ખારીન્દ્ર અને બાર વર્ષ ઉપરનો ખારીન્દ્ર હવે એક નથી. ઠાળાપાણીથી પાછો ફરનાર ખારીન્દ્ર પોતાના મ્હોટા બાઇ બાણુ અરવિંદ ધોધ પાસે રહી ચેગસાધના સાધી રહ્યો છે. પ્રથમ જે ધર્મ અને સાધનાની વાતો તેને નીરસ અને નિરર્થક લાગતી તેમાં હવે તે રસ અને સાર્થકતા જોઈ શકે છે. પરમાત્માની આ સુંદર સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ ઘટના સાવ નિરર્થક નથી હોતી. ખારીન્દ્રના દુઃખ, કલેશ, કષ્ટ આજે સફળ થયાં છે તે ધીમે ધીમે મનુષ્યત્વમાંથી દેવત્વ પ્રકટાવતો ગય છે. ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્ દુર્ગતિ તાત ગચ્છતિ।

શ્રી ઉપેન્દ્રનાથ બન્દોપાધ્યાય

‘યુગાન્તર’ પત્ર અને તેનાં પરાક્રમે વિષે તો ઘણા વાંચનારાઓ પરિચિત હશે. બંગાળના તરૂણ વિદ્યાર્થીઓ અને નવયુવકોની જવાંમદીને જગાડી મેદાનમાં બોલાવી, માથું આપવાની હાકલ પાડનાર, બ્રજ ઉપર અણુધટતું દંભાણ લાવનાર અમલદારોને છોડ્યોક “જહાચિટ્તિ” મોકલનાર, આ યુગાન્તર પત્ર, મરવા છતાંય સરકારી દફતરોમાં અને દેશના દતિહાસમાં અમર થઈ ગયું છે. કલકત્તાના એક વડા ન્યાયાધિકારીએ કહેલું કે “યુગાન્તર ખરીદનારાઓનાં ટોળેટોળાં માર્ગમાં એટલાં બધાં ઉભરાઈ નીકળે છે કે રાહદારીઓને ચાલતું મુશ્કેલ થઈ પડે છે !”

અને ‘યુગાન્તર કાર્યાલય’ એ જાપાની કે જાપાનાની જ ઓફીસ માત્ર નહોતી. દેશભક્તિની ધગશથી ભરેલા અનેક જુવાનીઓ રોજ અહીં એકત્ર થતા, બળવાના બંધારણો વિષે વિચારો કરતા, અને ક્યારે કોના કેવી રીતે ઘાટ ધડવા તેની મંત્રણા ચલાવતા. “યુગાન્તર કાર્યાલય” જો કે એક નહોતો ઓરડાથી લગીરેય મહોલું

નહોતું, એના સરન્વમમાં કાગળના થોડા થોડા અને એક કે બે ભાંગીતૂટી પેટીઓ સિવાય કંઈ જ સામગ્રી નહોતી, તો પણ અંગાળના જીવાનીઆઓ માટે તે એક ગવર્નમેંટ હાઉસની બરાબરી કરતું. દેશમાંથી ફિરંગીઓને ઉચાળા બરાબ્રા પછી સ્વરાજ્યની પહેલી સલા આ યુગાન્તર કાર્યાલયમાં જ બરાવાની એવો તેમને વિશ્વાસ થઈ ગયો હતો.

આ યુગાન્તર મંદિરમાં પેલી છિન્નચિત્રેશ્વર સાદડી ઉપર, પેલા નહાના સરખા બાળક પાસે, હાથમાં કલમ લઈ, માત્ર ધોતી-આબેર કાણુ બેઠું છે ? તે અસારે યુગાન્તરને માટે લખાણ લખવાની ચિન્તામાં છે, એટલે જરા ગંભીર લાગે છે, પણ બ્યારે તે પોતાની કલમ બાળકપર મૂકી તમારી સાથે વાત કરશે ત્યારે તમારી મક્કર નથી કે તમે તેનાં માર્મિક વચનો, કટાક્ષો અને મંદ્રી મસ્કરીઓ સાંભળી ખડખડાટ હસી પડ્યા વિના રહી શકો. એનું શરીર કેવું ધડબેલું છે ? તેણે ઘાટઘાટનાં પાણી પીધાં છે. તે બાવાઓની જમાત બેગો બાવો બનીને રખડ્યો છે, તેણે દિવસોના દિવસો સુધી માત્ર મુઠ્ઠીબર અનાજ ખાઈ ઝાડની છાંયા નીચે પડ્યા રહેવાની કષ્ટસાધના સાધી છે. યુગાન્તરના સંપાદકો એક પછી એક સરકારી મહેમાન થવાથી હવે સંપાદનનો બધો બોજો એ બાઈ ઉપર આવી પડ્યો છે. તે બાણુ અરવિંદશોખનાં ચરણ પાસે બંદેમાતરમ ઓફીસમાં થોડો વખત રહી રાજનીતિની તાલીમ પણ લઈ આવ્યો છે. તેનું નામ ઉપેન્દ્રનાથ બન્દોપાધ્યાય, ફ્રેંચ ભાષાનું અંકનગર એ તેનું જન્મસ્થાન છે. તેનું વય લગભગ ૨૬ વર્ષનું હતું.

નિશાળમાં તેણે તોફાની વિદ્યાર્થી તરીકે ખૂબ નામના મેળવી હતી. ધક્કીવાર તે છેક છેલ્લા બંકડા ઉપર ઉભો ઉભો, શિક્ષક ન બોલે તેમ વિદ્યાર્થીઓની અને શિક્ષકની મજાક ઉઠાવતો. નિશાળની સરસ્વતી સાથે જો કે તેને મુગથી જ અણખનાવ હતો, છતાં કલ્પ-

નાદેવી અને બેખનકળા તેની ઉપર પ્રસન્ન હતાં. નિશાળમાં બેસી
લાજવાને બદલે તે બેઠો બેઠો કવિતાનું શરખાનું જ અદાગી કરતો.
પણ તે સ્થિતિ વધારે વખત ન ટકી. “ પ્રવેશક પરીક્ષા ”
(Entrance Examination) માં તે ઉંચે નંબરે પાસ થયો
એટલું જ નહીં, પણ એફ. એ.માં તો તે રૂ. ૨૦ની માસિક સ્કૉલર-
શીપ મેળવવાનો અધિકારી થયો. તે ફ્રેંચભાષા અને આઈઅલમાં
બહુ પાવરધો ગણાતો. ત્રણ વર્ષ તેણે મેટ્રિકલ ટ્રાંસેજમાં
ગા.મા, પણ આખરે તમિયત સારી ન રહેવાથી તેને ઘેર પાછા
ફરવું પડ્યું.

હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ સરકારની શાળામાં લાણેલો જુવાન નોકરી
સિવાય બીજું શું શોધે ? ઉપેંદ્રનેયે નોકરીની માયા વગળી. તેણે
નિશાળમાં પંતુજની નોકરી સ્વીકારી પણ તેની રગેરગમાં બપોલો
જુવાનીની ઉદામતા તેને એક ઠેકાણે ઠરવા દે તેમ નહોતી. ઉપેંદ્ર જેવા
જુવાનો જો હિંદુ જેવા અભાગી, પરંતુ દેશમાં જન્મવાને બદલે
કોઈ સ્વતંત્ર દેશમાં જન્મ્યા હોય તો આજે કોઈ કસકરીખાતાને
કે કાફલાને શોભાવતા હોય. જુવાનીનો જોસ, જુવાનીની સાહસિકતા
અને જુવાનીની ઉદામતાનો લાલ સ્વતંત્ર દેશની સરકારને આજે ન
મળતો હોય તો તેની સંસ્કૃતિ અને કળા તો શું, પણ તેનું જીવન પણ
ક્યારનું બૂંસાઈ ગયું હોત. પરંતુ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ આજે
જૂદી છે. ઉપેંદ્ર જેવા યુવકોની શક્તિ અને સાહસિકતા ક્ષેત્રોએ
કમાઈ ખર્ચાઈ. તેની દેશભક્ત ગાંડપણમાં ગણાઈ. તે પોતે ન્યારે
આંદામોનમાં હતો ત્યારે પ્રથમ સમાગમે દરેક નવા રાજકીય ફેદોને
પૂછતો કે:—“ તમારા વંશમાં પૂર્વે કે.છને ગાંડપણ વગળ્યું હતું કે
સરકારની સામે ધરાનું આ ગાંડપણ તમને જ પહેલવહેલું વગળ્યું ? ”
તેના આ પ્રશ્નમાં માત્ર વિનોદ નથી, દિવનું દર્દ પણ છે.

નિશાળમાં પંતુજ તરીકે આખી જીંદગી ગાળવામાં તેને
સતીષ ન થયો. તે ખેતાના એક મિત્ર સાથે જીનોમાનો ધરની

બહાર નીકળી પડ્યો. હિમાચલની તળેટીમાં-માયાવતીમાં થોડા મહિના રહી દ્વૈત-અદ્વૈતનો અભ્યાસ કર્યો; ત્યાંથી પછી ઉદાસી સંપ્રદાયના સાધુઓ ભેગા મળી જઈ નેપાળ સુધીની પગરસ્તે સફર કરી. નર્મદા કિનારે અમરકંટકના બીણણુ જંગલમાં કોઈ સિદ્ધ પુરૂષની શોધમાં પણ ખૂબ રખડપટ્ટી કરી. નર્મદાના કિનારા ઉપરના વનમાં એકવાર રખડતાં વાંદરો ભેટો થઈ જાય એમ તેને લાગ્યું. આ વિષે તે કહે છે કે:-“ જો અમારા નસીબમાં કાળાપાણીની હવા આવતું લખાએલું છે એમ તે વખતે હું જાણતો હોત તો એ નર્મદાના કિનારે વાંદરો જ રાહ જોતો હું બેસી રહેત.” પણ ભાવિ કેમ મિથ્યા થાય? ગાંઠાં અરણ્યોમાંથી સહિસંજામત આવનાર ઉપેંદ્ર, માત્ર દ્વૈતઅદ્વૈતમાં જ મસ્ત રહેનાર ધર્મરત્ન ઉપેંદ્ર, દેશ દેશના આચારવિચારનો અભ્યાસક ઉપેંદ્ર, આખરે સરકારી શાંતિ અને વ્યવસ્થાના તંત્રનો ભોગ થઈ પડ્યો અને જીવનનાં કિંમતીમાં કિંમતી બાર વર્ષ તેને લગભગ નિર્જનવાસમાં વ્યર્થ ગુમાવવાં પડ્યાં !

પણ તે આ તોફાની ટોળામાં શી રીતે તણાઈ આવ્યો ? આવા ભણેલાગણેલા અને કાબેલ માણસને એટલો પણ વિચાર ન આવ્યો કે “ જો આ કાવતરામાં પકડાઈ જઈશું તો શા હાનિ થશે ? ” ઉપેંદ્રની જીવાની તેનો માત્ર એક જ જવાબ આપે છે:- “ અંગ્રેજો જો હિંદીઓને કાળા અને જંગલી કહી તિરસ્કારતાં ન હોત, બંગાળના બે ભાગ કરતાં પહેલાં બંગાળી પ્રજાની મર્મવેદના સાંભળવાની સરકારે ધીરજ રાખી હોત, તો અમારા જીવનમાં તોફાનની આંધી એકાએક ન ચડી આવત, યુક્તસમિતિઓ અને બળવાખોર ટોળાની જડ મજબૂત ન બનત. તે વખતે સરકારી નોકરશાહી જાણે પગલે તે પગલે અમારું આપમાન કરતી હોય, અમારા મનુષ્યત્વને નાહક છંછેડતી હોય એમ અમને લાગતું, અને તેથી જ અમારી ગમે તેવી ક્ષીણ સંકીર્તને પણ એકત્ર કરી અંગ્રેજોની દુર્બલ સંકીર્ત

સામે શિંગડાં માંડવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો. મરતું તો ઢાંધને ન ગમે, પરંતુ તે વખતે દિવસ ઉગે એવા ઉધાંચતાં થતાં હતાં કે આખા દેશમાં આવેશ અને ઉત્કેરણીનું મહાપૂર ફરી વળ્યું. હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડી સ્વાધીનતા અમને હાથ-વેંતમાં હોય એમ લાગ્યું. અને તેથી દેશાધારનો આવો અમૂલ્ય અવસર નિરર્થક ન ગય તે માટે હું પણ મારું મિછાનું અને દોરીલોટો લઇ એ ટોળીમાં સામિલ થઇ ગયો. ” જીવાની અને આંતરપ્રેરણા પાસે વાણીઆશાહી દિસામનું જોર નથી ચાલતું. વર્ષો તેને આજઞાત જેવાં લાગે છે. પાંચ-પચીસ વર્ષની સાધના તે આજઞાતમાં પૂરી કરવા તલસે છે. સ્વદેશની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવાના મનોદર સ્વપ્નમાં ઉપેંદ્ર તે વખતે મસ્ત હતો.

તેની પ્રતિભાં ધાર્મિકતા ભરી હતી; પણ બંગાળના વાતાવરણમાં શક્તિપૂજના જે સંસ્કારો ઉડ્યા કરે છે તેનાથી તે સાવ નિર્લેપ શી રીતે રહી શકે ? બંગાળમાં એક વખત બૌદ્ધધર્મ બહુ બળવાન હતો અને બંગાળની અત્યારની સામાન્ય પ્રતિભાં બૌદ્ધ અને શાક્ત સંસ્કારનું સુંદર મિશ્રણ થયેલું જોવામાં આવે છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. અક્રોધથી ક્રોધને જીતવાની અને અહિંસાથી હિંસાને જીતવાની વાતો બંગાળી હૃદય સહેલાઈથી સમજી શકે, પણ શક્તિની સાધના સાથે તેનો મેળ શી રીતે સાધવો એ કામડો ઉકેલવો જરા વસમો થઇ પડે છે. ઉપેંદ્રે લગભગ ૧૯૦૫ માં ‘ જવાનીમંદિર ’ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું તેમાં તેણે દેશની સ્વતંત્રતા સાધવા રાજનીતિ અને ધર્મનીતિને એક તાંતણામાં ગૂંથવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ સરકારના નોકરો જેવી રીતે નોકર-પણું બૂલી જઈ પોતાને જ સરકાર માની બેસે છે તેમ શક્તિ અને ધર્મની સાધનામાં ધર્મ બૂલી જવાયો, શક્તિ જ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારી બેઠી અને બંગાળના યુવકો શક્તિને પ્રસન્ન કરવા એનું જ ખપ્પર ભરવા મંડી

ગંભીર ધર્મ કરીને ઉપેન્દ્રના વખતમાં જ યુગાન્તરે બહાર કરેલું કે: “કર કવોડ માણુઓની સ્વાધીનતા જે પાછી મળતી હોય તો થોડીધણી લૂંટફાટ અને થોડાં ધણાં ખૂન ધર્મકર્તવ્ય બને છે. ઈશ્વર આપણા જેટલા સાંકડા દિલનો નથી.” “મુક્તિનો માર્ગ” એ નામના પુસ્તકમાં ઉપેન્દ્રે કહ્યું હતું કે:—“લૂંટફાટ અને ખૂનામરફી એ અવ્યવસ્થા ગ્રાહ્ય ગણાય, કારણ કે તેથી સમાજની વ્યવસ્થાને મ્હોટો આંચકો લાગે છે, પણ એ જ લૂંટફાટ અને ખૂનામરફી જે સમાજના કલ્યાણ અર્થે થતાં હોય તો તે કાંઈ રીતે પાપરૂપ ન ગણાય. સમાજના મ્હોટા ભાગનું કલ્યાણ થતું હોય તો સમાજના ગણ્યાગાંઠ્યા પૈસાદારો પાસેથી બળાત્કારે પૈસા લેવા એ પણ સમાજસેવા જ છે.” ઉપેન્દ્રની ધર્મપ્રવૃત્તિમાં રૂચિયાનું બોલેશવિષય કમે કમે શી રીતે દાખલ થયું હશે તે ઉપરના ઉલ્લેખોથી કળી શકાશે.

સરકારની સામે થવામાં સોએ સો ટકા જનનું જોખમ ખેડવાનું છે એ વાત ઉપેન્દ્ર અને તેના સાથીઓ ન સમજતા હોય એ કમ બને ? વસ્તુતઃ તેઓ માથું મૂકીને જ મેદાને પડ્યા હતા. મૃત્યુ તો તેમને રમત વાત હતી. લગ્નોત્સવ અને મૃત્યુમહોત્સવમાં તેમને મન કંઈ જ બેદ નહોતો. છતાં એક દિવસ બ્યારે એક તરૂણ વિદ્યાર્થી આકસ્માત્ તેમની ટોળીમાં કામ કરતો મરી ગયો ત્યારે ઉપેન્દ્રનું હૃદય રડી ઉઠ્યું. મોતના પ્રથમ દર્શને તે મૃત્યુ ઉકળે; તેની સરળ, ભદ્રિષ અને ધાર્મિકવૃત્તિએ તેની સામે બળવો ઉઠાવ્યો. તેને થયું કે “જે આવા નિર્દોષ નૌજવાનોના નાહક જીવ લેવાના જ હોય તો આ બધું જહનમમાં ગયું, હું પોતે કાંઈ તીર્થમાં જઈ બાકોનું જીવન પૂરું કરીશ.” ઉપેન્દ્ર શક્તિ અને પશુબળનો પૂબરી બનવા છતાં તેના અંતરના ઉંડા ભાગમાં રતેહ, પ્રીતિ અને કામ-જતાનાં કુમળાં છોડ છૂરી રીતે ખીસતાં હતાં. પશુબળની પૂજા એ તેના જીવનનો કંઈ મુદ્રાલેખ નહોતો.

મરનાર વિદ્યાર્થી બહુ બુદ્ધિમાન હતો, સ્વભાવે પણ એવો સરળ અને સુશીલ કે ગમે તેનો સ્તેષ જતી લે. ઉપેન્દ્રને તેના મૃત્યુથી કારે આઘાત થયો. બરાબર એ જ વખતે એક સાધુઆવા તેમની મંડળીમાં આવી ચડ્યા, તેમણે ચાર દિવસ સુધી તોફાની ટોળાની બધી હિંસ્યાસહ બારીકીથી જોઈ. એક દિવસ ઉપેન્દ્ર, બારીન્દ્ર અને બીજા બે ચાર અંતરંગને બોલાવી શાંતિથી કહ્યું:—

“તમે જે રસ્તો લીધો છે તે યોગ્ય નથી. એ રસ્તે નાહક લોહી રેડ્યા સિવાય બીજું કંઈ ફળ તમે નહીં મેળવી શકો. કારણ કે તમારાં પોતાનાં મન હજી શુદ્ધ થયાં નથી ! આવાં કામોમાં તો તે જ માણસ ઉતરી શકે, જેની આંખ આગળનાં પડળ ઉઘડી ગયાં હોય, જેમને પરમાત્માનો સીધો પ્રત્યાદેશ મળ્યો હોય.”

પરમાત્માનું અને પ્રત્યાદેશનું નામ સાંભળી ઉપેન્દ્ર સિવાય સૌ હસી પડ્યા. દરેકને એમ જ લાગ્યું કે અંગ્રેજોની સામે લડવું તેમાં બીયારા પરમાત્માને શા સારું મંડોવવો ?

લોહી રેડ્યા સિવાય માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર શકે એમ તે સાધુ માનતા હતા. જુવાન ટોળાને, લોહી રેડ્યા સિવાય સ્વતંત્રતા મેળવવાની વાતો, કાંઈ ગંજેરીની વાતો જેવી લાગી. પરંતુ એ આખી ટોળીમાં એક માત્ર ઉપેન્દ્ર જ એવો હતો કે જે પેલા સાધુ-આવાના શબ્દોમાં પોતાના હૃદયનો પડયો સાંભળી રહ્યો હતો. એક તો તેનું મન ઉદાસ હતું, તેમાં સાધુઆવાનો સત્સંગ થયો. કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવાનું કામ ઉપેન્દ્રને માટે ભારે વિકટ હતું. તે ધણે દૂર આવી પહોંચ્યો હતો. અહીંથી પાછું ફરવાનું તેને દિલ તો થઈ ગયું, પણ ચોતરફ ઘેર અંધાર ઘેરાતો હોય, અને માર્ગ મધ્યે તે વધારે વિકટ થતો જતો હોય એમ તેને લાગ્યું. ઉપેન્દ્ર પોતે જ આ સ્થિતિનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે—“હું મારાં

સગાંભાઈ, માઆપ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધરખાર વિગેરે છોડીને નાસી છૂટ્યો ત્યારે મને જે મુશ્કેલી નહોતી લાગી તે મુશ્કેલી આ મંડળી અને આ કાર્ય છોડતાં મારી સાથે આવી ઉભી રહી. મને થયું કે જે તરૂણ, ખીલતા પુષ્પ જેવા નવયુવકો અહીં અમારે આશરે આવી પડ્યા છે, જેઓ માઆપની મમતાને જુલો જઈ અમારી પાછળ મરવા તૈયાર થયા છે, તેમને મૂકી નાસી જવું એ શું મને લાજમ છે ?” ઉપેન્દ્રથી માણિકતલા આગતો મોહ ન છૂટ્યો; સાધુભાવાના ઉપદેશથી તેનું હૃદય પીગળ્યું, પણ જેતજેતામાં તેની અસર અદૃશ્ય થઈ ગઈ. માણિકતલાની ટોળીમાં ઉપેન્દ્ર સોંથી મ્હોટો હતો; તેની ઉંમર એ વખતે લગભગ ૨૯ વર્ષની હતી. ખીજા દોષની ૨૨, દોષની ૨૦ તો દોષ દોષની ૧૬-૧૭ વર્ષની હતી. સૌનાં રક્ષણની અને જરણ-પોષણની ચિંતા ઉપેન્દ્રને જ કરવી પડતી.

બોંબ બનાવવાનું, શસ્ત્ર-અસ્ત્ર એકઠા કરવાનું અને રોજ નવી નવી ગુપ્તસમિતિઓ રચાવવાનું કામ અપાટાબંધ આગળ ધપવા લાગ્યું. બારીદ્રકુમારની ગેરહાજરીમાં માણિકતલાની બધી જવાબદારી ઉપેન્દ્રને માથે રહેતી. શાંતિથી બધું ગૂપચૂપપણે ચાલતું હતું તેટલામાં મુઝફ્ફરપુરમાં બોંબનો ધડાકો થયો, તેની સાથે માણિકતલાની ટોળીના પણ બાર વાગી ગયા. એ ટોળી કેવા સંલોભામાં પકડાઈ તેનું વર્ણન ઉપેન્દ્રના પોતાના શબ્દોમાં જ આપણે સાંભળીશું:—

“ તે દિવસ તો હું જીવીશ ત્યાં સુધી યાદ કરીશ. એક તો વૈશ્યાખ મહિનાનો સખત તાપ અને તેમાં આખો દિવસ ઉધાડે માથે આગ્રાઅવળા રઝળેલા. સાંજે જ્યારે અમે બાગમાં આવ્યા ત્યારે બીજાની વાત તો બીજા જાણે, પણ મારા હાથપમમાં એવું કળતર થવા માંડ્યું અને પેટમાં એવી કકડીને ભૂખ લાગી કે હું બિલકુલ બેચેન બની ગયો. એ વખતે ખુદ યમરાજ પાડા ઉપર ચડીને મારી પાછળ

પડે તો પણ મારાથી એક તસુ ન ભગાવ. મારા સાથીઓની પણ ભગભગ એ જ દશા હતી. બધું સહન થાય, પણ પાપી પેટ એવું ચંદાળ છે કે તેને હજાર રીતે સમજાવો-પટાવો પણ તે પોતાનું બે'ણું ન છોડે તે ન જ છોડે; તેને સૂકીપાકી રોટકીના બે ટુકડા તો ઠાંસવા જ જોઈએ. પણ તે કાવવા ક્યાંથી ? અમારે ત્યાં કંઈ રસોયા કે નોકરચાકર થોડા જ હતા કે જતવિંત પી.સેડી થાળી હાજર થઈ જાય ! અમારે તો રાંધવાનું હાથે, કપડાં પણ હાથે જ ધોવાનાં અને ઓરડીમાંથી ઝાડુ પણ હાથે જ કાઢવાનું. અમારામાંથી બે-ત્રણ જણા, ગમે તેમ કરી પેટ પર હાથ ફેરવી રાંધવા લાગી ગયા, અને અમે કદપનાના ધોડા ઉપર ચડી ભાતનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળી પડ્યા. પણ ખરેખર અમે ભાગ્યના એવા બળીઆ નીકળ્યા કે ભાતનું હાંદરું નીચે ઉતારતાંમાં જ ડુટી ગયું, ભાત ધૂળ અને રાખમાં ભળી ગયો. છોકરાંનું હસવું તો કેમે બંધ ન થાય. મેં પેટ ઉપર બેત્રણ વાર હાથ ફેરવી પથારીમાં ઉધું માથું ઘાસી ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ બારોંદ્ર જોવો વાધ એમ નજીવી વાતમાં શાનો નિરાશ થાય ? સાકડાં તો ખૂટી ગયાં હતાં એટલે તેણે જુનાં છાપાં બેગાં કર્યા, અને તેનો તાપ કરી ભાત રાંધ્યો. રાતના ૧૧ વાગે મ્હોંમાં ભાતનો કાળીઓ મૂડીએ છીએ એટલામાં અમારો એક દોસ્ત દોડતો, હસતો, દૂધતો, નાચતો અમારી પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે:-“ પોલિસ આ બગીચાની જડતી લેવા આવવાની છે. આપણે સૌએ અહીંથી નાસી છૂટવું જોઈએ.” તેની સલાહ તો લાખ રૂપીઆની હતી, પણ તે રાત્રે અમે સૌ એટલા બધા થાકી ગયા હતા કે કોઈ અમારો પગ પકડીને તાણી જાય તો પણ બગીચો છોડીને જવા અમે રાજ નહોતા. સવારમાં ઉઠીને સૌએ ઠીક લાગે તે માર્ગે નાસી છૂટવું એવો નિર્ણય કર્યો. બારીન્દ્રને ચેન ન પડ્યું. તે હાથમાં કોદાળા ને પાવડો લઈ થોડા છોકરાઓ સાથે ખાડા ખોદવા મંડી ગયો, અને એ ખાડાઓમાં જે થોડી રાંધણી અને રીવોલ્વરો હતી તે દાડી દીધી. એ પ્રતે રાતના બાર વાગી ગયા.

ઉલ્લા પહેરના ચાર વાગવાનો સમય હતો. એક તો ગરમી અને વળી મચ્છરનો ઉપદ્રવ. અમારી આંખો મળી ન મળી એટલામાં કાંઈ સીડીનાં પગથીયાં ચડતું હોય એવો અવાજ આગ્યો. બારીન્દ્ર એકદમ પથારીમાંથી ઉઠ્યો અને દરવાજો ખોલ્યો. એક અજાણ્યા અંગ્રેજે પૂછ્યું:—“Your name?—તમારું નામ?”

“બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ.”

“પકડો” અંગ્રેજ અમલદારે હુકમ કર્યો.

માતૃસૂમિના ઉદ્ધારનું પહેલું પર્વ અહીં સમાપ્ત થયું. પોલિસે ધમાધમ મચાવી, જે હાથમાં આવે તેને પકડવાનું શરૂ કર્યું. પણ રાતનું અંધારું પૂરેપૂરું ઉડ્યું નહોતું, એટલે મને રહેજ આશા બંધાઈ. હું ગૂંપચૂંપ નાસી કંઠરામાં આગ્યો. ચોતરફ સિંપાઇઓ હાથમાં ફાનસ લઈ ઉભા હતા. રસોડાની એક અધખોખરી ખડકી-માંથી નીચે નાસી જવાનો માર્ગ ખુલ્યો હતો. પણ ત્યાં આવીને જોઉં તો બે પહેરેદાર અક્કડ થઈને ઉભેલા. એટલે આ આશા પણ છોડવી પડી. ખરેખર કાંઈ એક સંસ્કૃત કવિએ સાચું જ કહ્યું છે કે: “અકર્મી જ્યાં જાય ત્યાં આફત તો તેની પાછળ ને પાછળ જ દોડવાની.” હું એક બાબુની ન્હાની ઝોરડીમાં ધુસ્થો. અહીંયા બુનો—પુરાણો લાકડાનો કાટ કેટલાંય વર્ષથી બચ્યો હતો. ઉંદર અને જીંદરનું રાજ્ય ત્યાં ચાલતું હતું. ત્યાં એક કંતાનનો પકડો ખૂલતો હતો તેની પાછળ હું છૂપાઈ ગયો. અંદર રહ્યા રહ્યા પોલિસની બધી બહાદૂરી જોઈ શકાતી હતી. આ સ્થિતિમાં એક એક પણ એક એક યુગ જેટલી વસમી થઈ પડી.

આખરે સવાર પડ્યું, પક્ષીઓનો કલરવ કાને પડ્યો. કમળપત્ર ફાયલ પણ ફોણ જાણે ક્યાંથી ટફકી ઉઠી! સૂર્યના આગળ પ્રકાશમાં મેં જોયું તો આખો બગીચો લાલ પામડીરાજાઓથી ભરેલો ગયો.

હતો. કેટલાક જોરા સાજાં નો હાથમાં ચામૂક લઈ આડાઅવળા ચક્રર
મારતા હતાઅમારી ટોળીના થોડા છોકરા હાથમાં હાથકડી
પહેરી એક આંખના ઝાડ નીચે પાસે પાસે બેઠા હતા. તે બહાની
વચ્ચેવચ્ચ બેઠેલા ઉલ્લાસકરના મગજમાં તે વખતે માત્ર એકજ સવાલ
ઘોળાયા કરતો હતો કે:-આ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને તોળ્યા હોય તો
તેમનું વજન પાકું ત્રણ મણુ ઉતરે કે સાડાત્રણ ?

ધીમે ધીમે છ વાગ્યા—સાત પણ વાગ્યા. હું તો પેલા પડદાની
પાછળજ પડદાખીખીની જેમ બેસી રહ્યો. મને થયું કે રખેને હું બચી
જઈશ ! પણ એટલામાં તો ઇન્સ્પેક્ટરસાહેબ ખૂટને ચમચમાવતા,
ધરતીને ધૂળવતા, મારી જ ઓરડીની ખડકી ઉઘાડી અંદર આવ્યા.
મારો શ્વાસ સરખો પણ ન સંભળાય તે માટે મેં શ્વાસ લેવાનું પણ
બંધ કર્યું. પરંતુ ખરેખર પોલિસની ધ્રાણેદ્રિય કાંઈ અજબ વસ્તુ છે.
સાહેબે સીધા મારી તરફ આવી પેલો પડદો ઉંચક્યો ! પછી તો પૂછ-
વુંજ શું ? મળી દ્રષ્ટોદ્વ—અમારું તારામૈત્રક રચાયું ! એ તારામૈત્રક
કેટલું સ્તિગ્ધ, કેટલું મધુર, કેટલું પ્રેમમય હતું ! સાહેબે ખૂબ ઉત્સા-
હમાં આવી એક વીરપુરૂષની જેમ “ હુર્રે ” તો પોકાર કર્યો, અને
જોતજોતામાં ચાર કે પાંચ જણે આવી મારા હાથપગ પકડી,
ખભા ઉપર ઉંચકી પેલી ટોળીમાં શામિલ કરી દીધો. એક માણસે
આવી મને હાથકડી પહેરાવવા માંડી. પણ અરે આ કાણુ ? આ તો
અમારી વદિમાતરમ ઓપીસનો બુનો નોકર ! જેણે મને “ બાણુ-
સાહેબ, બાણુસાહેબ ” કહી દિવસમાં દસવાર આ પીવડાવી હતી
તે જ માણસ મને હાથકડી પહેરાવવા આવ્યો ! જરૂર, તેને શરમ
થઈ, પણ મૂડી નીચી રાખી મને હાથકડી પહેરાવી ચાલી નીકળ્યો.

આ તપાસ દરમિયાન પોલિસને કેટલાક બોંબ અને પિસ્તોલો
પણ હાથ આવી. ખીજી છપાવેલી ચીજો મેળવવા તેમણે ટોળીના

છોકરા ઉપર ભુલમ કરવા માંડ્યો. બારીન્દ્ર તે ભુલમ ગુજરતો જોઇ ન શક્યો. તેણે ઇન્સ્પેક્ટરને ફરિયાદ કરી, પણ ઇન્સ્પેક્ટરે મંદમંદ હાસ્ય કરતાં જવામ આપ્યો:-“You must not expect too much from us-તમે અમારી પાસે વધારે પડતી આશા ન રાખી શકો.”

પછી તો ઉપેન્દ્ર અને તેમની આખી ટોળી ઉપર જેલમાં બધા બધા સંસ્કાર થયા. પોતાને અનુકૂળ પડે એવી વિગતો કઢાવવા પોલિસે શામ, દામ, દંડ, બેદની શાસ્ત્રોક્ત નીતિનો નિઃસંકાય અમલ કર્યો. અલ્હિપુરની જેલમાં એક એક કરતાં ૩૦-૩૫ રાજદારી કેદીઓ આવી હાજર થઇ ગયા. કોર્ટમાંથી છૂટ્યા પછી બાકીનો બધો વખત દફામશ્કરી, ગાનતાન અને વિનોદમાંજ પસાર થવા લાગ્યો. ઉપેન્દ્ર અને ઉદ્ધાસ જેવા આનંદી પ્રકૃતિના ભુવાનોની હાજરીને લીધે જેલનો નિર્જનવાસ પણ આનંદવિનોદથી ગુંજી ઉઠ્યો. એકવાર તો જેલરે આવીને આગળપૂર્વક કહ્યું કે: “મહેરયાની કરી આ બધાં છોકરાને સમજાવી શાંત રાખો તો ઠીક. રાતના એક એક વાગ્યા સુધી એવા બૂમબરાડા પાડે છે કે અમને પૂરી ઉંઘ પણ નથી આવતી. મારે હવે નોકરીનું એક વરસ જ બાકી છે, પછી તો હું પેન્શન લઇ છૂટો થઇ જઇશ. પણ એટલો વખત જીવીને રહેવા દો તો મહેરયાની.” જેલર બીચારો એક તો બલો માણસ અને ચોથીપાંચમી વાર પરણેલો એટલે એની ફરિયાદ સમજી શકાય એવી હતી.

ઉપેન્દ્ર પોતે જ એક રથળે કહે છે કે: “અદાલતમાં ત્યારે અમારી વિરૂદ્ધના સાક્ષીઓ એક પછી એક આવી પોતાની ભુખાની આપતા અને સરકારી સિપાઇઓ આમતેમ દોડધામ કરી મૂકતા ત્યારે અમને બારે મળ પડતી, અમે જાણે કાંઇ નાટક જોતા હોઇએ એમ લાગતું. કાંઇ કાંઇ વાર તો અમને સૌને એટલું બધું હસવું આવતું કે અદાલતનું કામકાજ પણ અટકી પડતું.”

૧૬૦૬ ના એ મહિનામાં એ આનંદસભા ત્રિઅશ્વ ગઘ. વર્ષ દરમિયાન યુવક મંડળીએ જોઈમાં જો આનંદ લૂંટ્યો હતો તે એક સ્વપ્નની જેમ ઉડી ગયો. આરીન્દ્ર, ઉદ્ધાસકર, ઉપેન્દ્રનાથ અને હેમચન્દ્ર વિગેરેને કાળાપાણીની સજ્જ થઈ. ઉપેન્દ્ર તે વખતે ખીમાર હોવાથી સૌની સાથે આંદામાન ન જઈ શક્યો. દોઢ મહિના પછી સુધીર અને ઉપેન્દ્ર કાળાપાણીના માર્ગે પડ્યા.

ઉપેન્દ્રની માત્ર કાળાપાણીની કથા જ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપી છે. એ દુઃખભરી કથામાં પણ ઉપેન્દ્રની આનંદમયી પ્રકૃતિ ઝળકયા વિના નથી રહી. આરીન્દ્ર અને ઉદ્ધાસે પણ પોતપોતાની આપ-વીતી લખી છે. પરંતુ ઉપેન્દ્રે પોતાની કેદી સ્થિતિમાં પણ સૌથી પર રહી જે રસપૂર્વક અવતોક્ત કર્યું છે તે આપણે ખીજે કયાંય નથી જોઈ શકતા. આરીન્દ્રનો કાળાપાણીનો હેવાલ, જાણે કોઈ છાપાના પ્રતિનિધિનો હેવાલ હોય એવો લાગે છે; ઉદ્ધાસકર તો પોતાની બ્રાન્તિઓ અને દુઃખદર્દમાં એટલો બધો ડૂબી ગયો છે કે તેની પાસેથી આપણે વધારે પડતી આશા પ્રિયકુલ ન રાખી શકીએ; માત્ર ઉપેન્દ્ર જ એક એવો છે કે જે કાળાપાણીને પણ પોતાની હાજરીથી ગુલઝાર બનાવી શકે છે. તેની કર્મકથામાં રસ છે, લેખકની કળા છે, તે દુઃખને પણ સુંદર અને મનોહર બનાવી શકે છે.

આજે ત્રણ વર્ષ થયાં, સરસ્વતી સાથે કોઈ સંમંધ નહિ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છતાં, તેણે સ્વદેશમાં આવી સાહિત્યસેવામાં ઝૂકાવું છે. દેશબંધુ દાસે શરૂ કરેલા “નારાયણ” માસિકમાં અને “મિત્રજ્ઞી” પત્રમાં તે નિયમિત લેખો લખે છે. આ ઉપરાંત પોતે “આત્મ-શક્તિ” નામનું અઠવાડિક બંગાળી પત્ર ચલાવે છે અને તે સાથે “અમૃતઅક્ષરપત્રિકા” ના એક સંપાદક તરીકે પણ કામ કરે છે. આજે તેની ઉંમર પ્ર.ય. ૪૬ વર્ષની છે. તેનાં સ્ત્રીપુત્ર વિગેરે હૈયાત છે.

કાળાપણીનાં નારકીય દુઃખ વેડવા છતાં તેના આત્માનાં
આનંદઝરણુ હજી પૂર્વની જેમ જ વહાં કરે છે. ખંગાળી સાહિત્યમાં
ત્રિનોદ અને કટાક્ષવાળાં લખાણો લખવામાં આને એ સૌને ટપી વ્યવ
છે. રવીંદ્રનાથનું પણ એ આશીર્વાદ મેળવી શક્યો છે. પોતપોતા
ઉપરથી પાણીનું ટીપું જેમ સરી પડે તેમ કાળાપણીનાં દુઃખદર્દ
પણ તેના આત્મા ઉપરથી સરી પડ્યાં છે. દુઃખથી તે દખાયો
નથી, ઉલટું દુઃખમાંથી તે ઘણા નવા પાઠ શીખી આવ્યો છે. દુઃખ
તેને માટે સાર્યક નીવડ્યું છે, અને તેનો એજ જીવનસંદેશ આપ-
ણને આને સૌ કરતાં વધારે કિંમતી છે.

ઉલ્લાસકર દત્ત

કલકત્તાનું માનવ નાટ્યગૃહ આખું ચીકાર બરાબ ગયું હતું, નવો એક પણ માણસ ઉભો રહી શકે તેમ નહોતું. નાટ્યગૃહની આજુબાજુ લાલ પાથરીવાળા પહેરેગીરો હાથમાં ડંડા લઈ આંટા મારતા હતા. એટલામાં એક ૨૦-૨૨ વર્ષનો નૌજુવાન હાંફો-હાંફો ત્યાં આવી ચડ્યો. તેના ચહેરા ઉપર ઉતાવળ અને આતુરતાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન તરવરતાં હતાં. લોકોની બીડને ઠેકતો તે દરવાજા સુધી પહોંચ્યો, પણ જોવો તે અંદર પગ મૂકવા જાય છે કે તુરત જ એક પહેરેગીરે તેને રોક્યો. એક ક્ષણનો પણ વિશ્રાંત એ નૌજુવાન સહન કરી શકે તેમ નહોતું, ધારણ કે માર્ગમાં જ તેના જોષએ તે કરતાં વધારે વખત નીકળી ગયો હતો.

“મારા દેશના મહાકવિ રવીન્દ્રનાથનું આખ્યાન સાંભળવાએ અને સંપૂર્ણ હક છે. અમારી સ્થિતિ સલામમાં અમને સલામી સિવાયની દબાવ ન જોઈએ,” એમ કહી તે પહેરેગીરના

પંજમાંથી આગળ વધતો હતો એટલામાં જ પીડ ઉપર એક લાકડીનો ફટકો પડ્યો. પેસો યુવક ચમક્યો. તે પોતાનો બચાવ કરવા ભય છે તેટલામાં તો બીજા ત્રણચાર પહેરેગીરોએ આવી તેને પકડ્યો અને જખરદસ્તીથી ખેંચતાં પાત્રેના થાણામાં લઈ ગયા.

લોકો આંખ ફાડી આ દેખાવ જોઈ રહ્યા. માર્ગમાં સિપાઇઓએ પેસા જીવાનને નધણીઆતો સમજી ખૂબ માર્યો. થાણામાં પહોંચતાં પહેલાં તેનો આખો વાંસો લાકડીઓના પ્રહારથી સૂકી ગયો. સિપાઇઓએ થાણાના દારોગાને કહ્યું:—“સાહેબ, આ માણસે અમને મુકાપાટુ મારી અમારું અપમાન કર્યું છે.” પેસો યુવાન તો સિપાઇઓની આ જુઠાણાજી જોઈ દંગ જ થઈ ગયો. પોલિસનું જુઠાણું સાંભળી તે પોતાનાં દુઃખની ફરીઆદ કરવાનું પશુ બૂલી ગયો. એટલામાં શ્રીયુત ત્રિપીનચંદ્ર પાલ અને ડૉ. મિત્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે દારોગાને મળી, બધી વાત સમજાવી પેલા જીવાનને છોડાવ્યો.

આ જીવાન તે જ બાબુ ઉલાસકર દત્ત. અગ્નિપુરના બાંધકસ વખતે પ્રથમ ફાંસીની અને પછી દેશનિકાલની સજા ભોગવી વીસ વર્ષ પોતાની માતૃભૂમિને ભેટનાર આ તે જ નૌજીવાન.

ભાઈ ઉલાસકરના જીવનમાં બહુ રંગબેરંગી પલટા થયા હોય એમ નથી જણાતું. તે જ્યારે એક એ. કલાસમાં બંધુતો હતો ત્યારે એક અંગ્રેજ અધ્યાપક તેનું સખત અપમાન ન કર્યું હોત અને તે પછી સિપાઇઓના ઉપર કબા તેવા જીલમનો કડવો અનુભવ તેને ન થયો હોત તો બીજા સાધારણ મનુષ્યોની જેમ આજી

તે પણ નોકરી કે ધંધાધાપો કરી પોતાનું શાંત જીવન ચુગરતો હોત. નોકરશાહીના અન્યાયો અને અત્યાચારો એક ઉછરતા જીવાનના આશાભર્યા અંતઃકરણ ઉપર કેવી ઉંડી અસર કરે છે, અને એ નાજીવાનો ઉદ્ધારનો ખીજો કાષ્ઠ માર્ગ નહીં જડવાથી કેવું બહારવટું ખેડે છે તેનો ઉદ્ધાસકર દત્ત માત્ર નમૂનો છે.

તે વખતે બંગાળમાં સ્વદેશીનું પૂર હજી તાજું જ વહી આવતું હતું. રાજદારી આગેવાનો ‘કાયદેસર હિલચાલ’ અને ‘સંસ્થાનવાસીઓના જેવા સ્વરાજ્ય’ ની વાતો છટાદાર શૈલીમાં કરતા હતા. બિપીનબાણુએ એવી વાતોથી ચીડાઇ એકવાર બરસલામાં કહ્યું કે—“શું તમે અરજીઓ કરવાથી અને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાથી આ દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકવાના હતા? લાંબી સોડ તાણી સૂનેલી અંગ્રેજ પ્રજાને શું તમે તમારી બચ્ચાશાહી રોકકળથી જગાડી શકવાના હતા?”

બિપીનબાણુના આ શબ્દોએ ઉદ્ધાસકરના જીવન ઉપર આર-પાર અસર કરી. કાલાવાલા કે અરજી-અરજીથી આપણો દી વળવાનો નથી એ જ્વલંત સત્ય તેની રગેરગમાં ઉતરી ગયું. અંગ્રેજ ભવિતની ઉંઘ તૂટે અને હિદીઓનાં સુખદુઃખ સાંભળે એવું કંઈક તો કરવું જ જોઈએ એમ તેને અંતરમાં પરિણમ્યું. પણ કરવું શું? એ પ્રશ્નનો ચોખ્ખો ઉત્તર તે ક્યાંયથી ન મેળવી શક્યો. તેનું યુવાન હૃદય મુંઝાવા લાગ્યું.

કોલેજમાં પ્રોફેસરની સાથે નહીં જનવાદી ફરી તે તેજ કોલેજનાં પગથીઆં ચડી શકે એમ નહોતું. તે મુંઝાઈની વિકટોરીઆ ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં દાખલ થયો, પણ ત્યાં તળીઅત સારી ન રહેવાથી પાછો ફેર આવ્યો.

દેશમાં આવી જોયું તો પોલિસના જુદાં દિન ઉગ્યે નવા નવા રૂપ ધારણ કરતા હતા. ખારિસાલની પ્રાંતિક પરિષદ સત્તાવાળાઓએ હજી તાજી જ વિખેરી નાંખી હતી, અંગાળના કેટલાય પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો પોલિસના હાથનો માર અને અપમાન ખાઈ શરમના માર્યા ઘેર પાછા ફર્યા હતા. અધૂરામાં પૂરું અંગજનની-અંગધાત્રીના દાળખમાં લોહ કર્જનનું અંજર ભોંકાયું હતું.

‘રાવાથી કે કરગરવાથી કંઈ વળવાનું નથી,’ બિપીનબાણુનાં એ આવેશમય ઉદ્ગાર ઉદ્ઘાસના હૃદયમાં શિક્ષાલેખની જેમ કોતરાઈ ગયા હતા. તેણે અંગ્રેજ અને અંગાળી કેટલાય ગ્રંથો વાંચી નાંખ્યા. કાલ્કાંબની “વીરપૂજા,” મંત્રીનીનું “શ્રદ્ધા અને ભવિષ્ય,” અંકિમચંદ્રનું “અનુશીલન” અને રવીંદ્રબાણુનાં કાવ્યોમાંથી તે માત્ર એક જ ખ્વનિ સાંભળી રહ્યો:—“રાવાથી જ ઉદ્ધાર ન થાય.”

બરાબર એ જ વખતે તેને ખારીંદ્ર અને હેમેંદ્ર વિજેરે સાથીઓની પિછાણ થઈ. આ સાથીઓ પણ દેશકલ્યાણની ધગશથી ભરેલા હતા. તેમને લાગ્યું કે રાક્ષસી, વિનાશક બળ ધરાવનાર સરકારની સામે થવું હોય તો તેવું જ બળ, તેવા જ દારૂગોળા, તેવા જ મરણીઆ માણસો આપણે તૈયાર કરવા જોઈએ. ઉદ્ઘાસકરો પિતા રસાયણશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતા; તેની પ્રયોગશાળામાં, જોઈતી સાધનસામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકે એમ હતું. ઉદ્ઘાસકરે બોંબગોળા તૈયાર કરવાનું માથે લીધું. ખારીંદ્ર અને બીજા સાથીઓએ મરણીઆ માણસો અને શસ્ત્ર-અસ્ત્રની બવરથા કરવાનું ઉપાડી લીધું.

વિશ્લેષનું કામ આગળ ધપવા લાગ્યું. ઉદ્ઘાસકર, હેમેંદ્ર, ખારીંદ્ર અને હેમેંદ્ર વિજેરેએ મળી અંગાળના લે. મેજીસ્ટ્રેટ એન્ડ

ફેઝર, કોંગ્રેસેડ વિગેરેના જન લેવા ધણા અખતરા કરી જોયા, પણ અમલદારોના પુણ્યબળને લીધે કે વિશ્વવાદીઓની આવડત અને વ્યવસ્થાની ખામીને લીધે એક પણ પ્રયોગ સફળ થયો નહિ. આખરે તેમનું બધું કાવતરું ખુલ્લું પડી ગયું અને માણિકતદ્વારા ખાગમાં સૌ એકી સાથે સરકારી સિપાઇઓના શિકાર થઇ પડ્યા.

સરકારી તપાસમાં હંમેશાં દોષિતો જ પકડાય એમ નથી બનતું, ધણા નિર્દોષો પણ સૂઝાંતી પાછળ લીલાંતી જેમ બળી જાય છે. આ વખતે પણ સાચા વિશ્વવાદીઓની સાથે બીજા દેશનાક યુવકો પણ પકડાયા. એક વિદ્યાર્થી તો બીયારો જડતી વખતે ત્યાંથી પસાર થવાના કારણે જ પકડાયો. આ સર્વ નિર્દોષોની દયા આવવાથી ઉલ્લાસકરે પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે:—“આપણે હવે સાચેસાચી વાત અદાલતમાં જાહેર કરી દઇ આપણી સાથે જે બીજા નિર્દોષો આ આગમાં ફસાયા છે તેમને મુક્ત કરી દેવા જોઇએ.”

ઉલ્લાસકરને તેની આ દરખાસ્તમાં કોઇનો ટેકો ન મળ્યો. ઉપેદ્રે જતાં આપ્યો:—“સરકાર એ કંઇ ધર્મરાજ નથી કે આપણી દરેક વાત ઉપર ધ્યાન દે, અને ન્યાય જ તોળે ! એ તો જે ધાર્યું હશે તે કરશે. આપણા સાચા કે જૂઠા એકરારથી કંઇ વળવાનું નથી.”

“આપણું ધાર્યું બધું ઘૂળ થયું. હવે તો આપણે કેરી જાતની તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા તે સારી દુનિયાની આગળ સાફ રોશન કરવી જોઇએ.” ખારીદે અભિપ્રાય આપ્યો.

આમ વાતચિત થાય છે એટલામાં એક પોલિસ અમલદાર ત્યાં આવી ચડ્યો. આથી ચોક્કસ નિર્ણય ન થઇ શક્યો. પરંતુ ઉલ્લાસકરે

પકડાયા પછી અને પકડાયા પહેલાં જે વલણ લીધી હતી તે તેની સરળતા, લલમનસાધ અને ન્યાયબુદ્ધિ પ્રદટ કરે છે એ નિઃસંશય છે. તે ભલે વિપ્લવવાદીઓમાં ભેળાયો હતો, બુદ્ધિ ભાગતા અમલદારોના લોહી પીવા જો કે તે તક્ષસતો હતો, એટલું છતાંય નિષ્કૃતા અને કુટિલતાનું વિષ તેની રંગરંગમાં પસર્યું ન હતું. દાખલા તરીકે જ્યારે પ્રાતઃકાળમાં લગલગ ચાર વાગતાં માણિકતલા બાગમાં પોલિસનો દરોડો પડ્યો તે વખતે ખારીંદ્ર વિગેરે બધા નૌબુવાનો ઉદ્ધતા હતા, એકમાત્ર ઉલ્લાસકર જ જાગતો હતો; પોલિસના માણસો જડતી લેવા આવે છે એમ પણ તે જાણતો હતો. છતાં તેણે ત્યાંથી નાસવાનો કે પોતાના સાથીઓથી છૂટા પડી પોતાનો જન જયાવવાનો વિચાર સરખો પણ ન કર્યો. આ વાતની ગિતમંડળને ખબર પડેલી ત્યારે તેમણે ઉલ્લાસકરને કપકો પણ આપેલો. ઉલ્લાસકરે નાસી જવું જોઈતું હતું, પોતાના સાથીઓને જગાડવા જોઈતા હતા કે પોલિસને આવતી જોઈ તેની સામે પિસ્તોલના ખાર કરવા જોઈતા હતા એ બધી વાતને આપણે હાલ છોડી દઇએ. છતાં આપણે એટલું તો જરૂર જોઈ શકીએ છીએ કે ઉલ્લાસકરની પ્રકૃતિ બંધોરની પ્રકૃતિ ન હતી, ઉલ્લાસકરનું જીવન કોઇ ખૂનીનું જીવન ન હતું, અણુધાર્યા સંજોગો વચ્ચે જ તે અંગ્રેજ અમલદારોનાં લોહીનો તરસ્યો થયો હતો.

અતિશય સરળતાની સાથે તેનો વિચારવાયુ તેના જીવનને ખૂબ તરંગોને ઝોલે ચડાવે છે. ઉલ્લાસકરના જીવનની આ વિશિષ્ટતા તે વખતના વિપ્લવવાદીઓથી સાવ નિરાળા પડી જાય છે. જેલમાં ગયા પછી વિચિત્ર અને વિલક્ષણ પ્રકારના દેખાવો તેની નજર આગળ તરે છે. જાણે તે કોઇ જૂદીજ દુનિયામાં આવ્યો હોય એમ તેને લક્ષ્ય-બેલક્ષ્ય ‘લાસ’ થાય છે. કોઇવાર તેના માતપિતા અને સગાંસબંધી આવી દર્શન દે છે, તો કોઇવાર કોઇ હિરસ્તાના વેપમાં

આવી સરકારી નોકરો તેને કવિખ્યાવાણી કહી જાય છે; દાઇ વાર તેને આપઘાત કરવાની આકાશવાણી સંભળાય છે, તો કોઇવાર કોઈ રૂપવતી બાળા તેનું પાણિગ્રહણ કરવાની તત્પરતા બતાવી અદ્ભુત થઇ જતી દેખાય છે. અરે ! દાઇ દાઇ વાર તો તેને પોતાનું બેભુજ શુભ થઇ ગયેલું લાસે છે ! આની આની બ્રાન્તિઓનાં કારણો સમજાવવા તે પ્રયત્ન કરે છે; પણ તેનું એ તત્ત્વજ્ઞાન એકદમ આપણે ગળે નથી ઉતરતું. અક્ષિપુરની જેલમાં તેમજ આંદામાનમાં તેને માથે જે દુઃખો પડે છે તેથી તો દુઃખનું ઝાડ ઉગવું જ બાકી રહે છે. આંદામાનમાં એકવાર તેણે ખરેખર ગળે ફાંસો ખાઇ જીવનનો અંત આણવાની બધી તૈયારીઓ કરી વાળેલી, પણ બાવિના લેખ એમ થોડાજ મિથ્યા થાય ? અચાનક કોઈ માણસના પગલાંનો અવાજ તેને સંભળાય છે અને ગળામાં નાંખેલો ફાંસો કાઢી નાંખે છે. એકાંતવાસનાં અસહ્ય દુઃખથી, અમલદારોના અમાનુષી અત્યાચારથી અને એકસરખી સખ્ત મજૂરીથી તેનાં દેહ અને મન દુર્બળ બની જાય છે. એક વખત, ફાંસીની સગ્ન સાંભળી ખડખડાટ હસી પડનાર, મૃત્યુની ય મશ્કરી કરનાર ઉલ્લાસકર વિચારવાયુનો ભોગ થઈ પડે છે.

આંદામાનમાં તેની સ્થિતિ સહિસલામત નહીં લાગવાથી કોઇ એક ભક્ષા અમલદારની દયાથી તે મદ્રાસની ગાંડાની હરિપતાલમાં આવે છે. શરૂઆતમાં અહીંઆ તેને પૂરું ખાવાનું પણ નથીમળતું. એકવાર જૂખના દુઃખથી કંટાળી, કોઇ એક અંગ્રેજ રોગીને માટે ખાવાનું લઇ જનાર નોકર ઉપર તરાપ મારી તેની પાસેનો ખોરાક પડાવી લેવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે, અને ઉલ્લાસકરને પેલા નોકરના પત્નના જોડા ખાવા પડે છે. તે પછી એક વૉર્ડર આવી કંઇપણ વાંક વિના ઉલ્લાસકરને કોલ્ડીમાં પછાડી, મ્હોડે રૂએ રાખે. આકાશવાણી, જ્યાં ફાંસે ત્યાં ખૂબ મુકાપાડુ મારે છે. આવી નારકીય દેશમાં માણસ

પોતાનું માણસપણું ગુમાવી આખરે પશુ જ બને, સ્નેહ અને દયાના છાંટા વિનાનું આવું નિષ્કુર વાતાવરણ ગમે તેવા ખાનદાન નૌજીવાનને વાધવર્થી ય વધુ હિંસક બનાવી દે તેમાં શી નવાઇ ? સદ્ભાગ્યે ઉદ્ધાસકર પૂરેપૂરો પશુ ન થયો, તે માત્ર મગજની સમતોલતા ગુમાવી બેઠો.

પણ એ રિચતિ વધારે વાર ન ટકી. તે ફરીથી જાજમે વણવાના અને ચટાઇઓ શુંચવાના કામમાં વળગી ગયો. તેને એક મદ્રાસી દોસ્ત પણ મળી ગયો, તેથી તેના દહાડા કંઈક સુખમાં જવા લાગ્યા. એટલામાં સુપરીન્ટેન્ડેન્ટની બદલી થઇ અને એકનું સ્થાન ખીન્નએ લીધું. આ નવા અમલદારથી ઉદ્ધાસકરની કિંચિત્ છૂટ-છાટ સહન ન થઇ શકી. ઉદ્ધાસકરને બેતાં જ તે તાડકી ઉઠ્યો:—
“ Ah ! you monkey ! ” (“ અય ! યુ બંદર ! ”)

ઉદ્ધાસકર વિનય કે વિવેકની ખાતર પણ એ ગાળ સહન કરી શકે એમ નહોતું, કારણ કે તે અત્યાચારો વેડી વેડીને રીઢો બની ગયો હતો. તેણે સામે સીધો જવાબ ફેંક્યો:—“ What do you mean ? You seem to be no better than what I am. ” (“ શું કહેવા માગો છો ? તમે મારા કરતાં કાંઇ વધારે સારા નથી દેખાતા. ”)

ઉદ્ધાસકરને આ વખતે ધરનાં કપડાં પહેરવાનાં મળતાં હતાં, તે કપડાં છીનવી લઇ તેને બદલે જેલનાં ફાટયાંનૂટયાં, ગંધાતાં કપડાં પહેરવાનો હુકમ થયો.

ઉદ્ધાસકર પોતે કહે છે કે:—“આ વખતે મને એટલો બધો ક્રોધ ચડી ગયો કે મારાં બધાં કપડાં ઉતારી આપી, સાહેબની સામે જ દિગંબર બની ઉભા રહેવાનું મન થઈ ગયું ! અહીં થડી

બેઘડી નાગા ઉભા રહેવામાં મને કંઈ જ લગ્ન નહોતી. આખો દિવસ નાગું રહેવું પડે તોપણ કંઈ સંકાય ન થાય, કારણકે આ ઇસ્પતાલમાં બધા ગાંડા માણસો જ ભર્યા હતા. કોઈ કોઈને કંઈ કહી શકે એમ જ ક્યાં હતું ?” આખરે ઉદ્ધાસકરને વૉર્ડરોએ સમજાવ્યો. અને સાહેબને થોડો વખત રાજી રાખવા જેલનાં કપડાં પહેરવાનું તેની પાસે કબૂલ કરાગ્યું. તુમાખી અમલદારો એમ માને છે કે કઠોરતા અને નિષ્ઠુરતા જેમ વધારે ગુજારીએ તેમ કેદીઓ વધારે સીધા ચાલે. ઉદ્ધાસકર પોતે જ તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે : “આવા આવા અન્યાયોથી મારું મનોબળ ઘટવાને બદલે ઉલટું વધતું જતું હતું, અને મારામાં સામે થવાની નવી શક્તિ આવતી હતી.”

ઉદ્ધાસકરનું આખું જેલજીવન દુઃખો અને બ્રાન્તિઓથી ભરપૂર છે. તે બાર વર્ષનો કારાવાસ ભોગવી હાલમાં છૂટા થયો છે, તેની અત્યારની શારીરિક કે માનસિક સ્થિતિ વધારે સારી હશે એટલીજ આપણે આશા રાખીએ. પરંતુ અત્યારનું જે સરકારી તંત્ર આવા કોઈ માર્ગબુદ્ધિ નૌજીવાનને માણસમાંથી પથુ બનાવી મૂકતું હોય, જે તંત્ર ઉછરતા-આશાભર્યા જીવાનોને બળવાખોર બનાવવામાં આડકતરી રીતે મદદ કરતું હોય તે તંત્ર અને તેના તંત્રીઓ માલેકના દરબારમાં પોતાનો શી રીતે બચાવ કરશે ?

ભાઈ પરમાનંદ

“ લાહોર સ્ટેશને પહોંચતાં જ, સફેદ પોશાકમાં સજ્જ થયેલો એક દેવસ્વરૂપ પુરૂષ મારા ખાતામાં દાખલ થયો અને મારી પાસે બેસી પોતાની સ્વાભાવિક કામળ વાણીમાં આંદામાન વિષે પોતાનો સ્વાનુભવ કહેવા લાગ્યો. તે ત્યાં પાંચ વર્ષ રહી આવ્યો હતો, કારણ કે એક રાજદ્વારી કેદી તરીકે તેને હિંદી સરકારે ટાળાપણાની સજા કરી હતી. સજા થઈ તે પહેલાં તે લાહોરની યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસનો અધ્યાપક હતો. સરકારની દયાથી તે હાલમાં જ છૂટો થઈ પોતાને વતન આવ્યો હતો. તેણે આંદામાનનો જે હેવાલ મને કહ્યો તેમાં ક્રોધ કે આવેશનો અંશ સરખો પણ ન હતો. મને તેના વચનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો. તેણે ત્યાંના હવાપાણી અને કુરાચાર વિષે વિગતવાર વર્ણન આપ્યું, પણ તે ત્યાંના ખોરાક કે પોતાના અંગત દુઃખ વિષે કંઈ ન બોલ્યો. તેને મન તે સાવ નજીવી વાત હતી. આંદામાન આ પૃથ્વીપરનું નરકસ્થાન છે એ એક જ વા.

તે મને ઠસાવવા માગતો હતો. ” ભાઈ પરમાનંદને જોતાં કર્નલ વેન્જુડના દિવમાં જે છાપ પડેલી તે તેણે આ રીતે ‘ડેલી હેરલ્ડ’માં વ્યક્ત કરી છે.

પંજાબની ઓડવાયરશાહીએ, પંજાબમાં ભય અને ત્રાસનું રાજ્ય ફેલાવવા જે આસુરી નીતિનું અવગ્રંથન લીધું હતું તે હિંદુ-સ્થાનના રાજદારી ઇતિહાસનું એક ટાંગામાં કાળું પ્રકરણ છે અને તેમાં જ ભાઈ પરમાનંદ જેવા પવિત્ર અને સાધુચરિત્ પુરૂષ ઉપરનો નિષ્કારણ જીવન એ અંગ્રેજ સલ્તનતનું એક મ્હોટામાં મ્હોટું કક્ક છે. અંગ્રેજ નોકરશાહીની આંખ ઉઘાડવા મથનાર શુદ્ધ દિલના ટીકા-કારોને પકડી અંધારી ઓરડીમાં દફનાવવામાં આવે એ તો કંઈક સમજી શકાય, હિંદુસ્થાનની રાજદારી અળવળમાં યથાશક્તિ ભાગ લેનારાઓને સરકાર લખાંખોલતાં બંધ કરે એ પણ સમજી શકાય, પરંતુ ભાઈ પરમાનંદ જેવા એક અબ્યાસીવૃત્તિના, એકાંતપ્રિય અને ધર્મપ્રચારક પણ પંજાબ સરકારની આંખમાં કેમ નહીં સમાયા હોય એ નથી સમજાતું. ઇતિહાસ ન્હાનામ્હોટા ધણા અન્યાયોને બૂલી જશે, દ્વાય ક્ષમા પણ આપશે, પરંતુ ભાઈ પરમાનંદ જેવા સાવ નિર્દોષ અને સરળ માણસની વેદના તો ઇતિહાસના કલેવરમાં પાકા ગુમડાની જેમ રહી જવાતી, તે એકદમ નહીં રૂઝાય.

“ ભાઈ પરમાનંદને સરકારે શા માટે પકડ્યા હતા ? ” એમ જો કોઈ પૂછે તો તેનો ટુંકો અને ટચ એટલો જ જવાબ મળે કે ભાઈ પરમાનંદની સાધુના અને ચારિત્ર્ય એ જ તેમનો અપરાધ. અંગ્રેજ રાજઅમલમાં કેઈ સારો માણસ સુખથી ન રહી શકે એજ ભાઈ પરમાનંદના કારણસરનો રપટ સંકેત.

ભાઈ પરમાનંદનું જીવન સાધુતા, સરળતા અને ભક્તમનસા-ધનો એક નમૂનો છે. નથી તે ગર્ભશ્રીમંત કે છૂપી રીતે પણ વિદ્વાસ કે વફતા તેમનામાં દાખલ થઈ જાય, નથી તે એટલી જહોળી

લાગવગવાળા કે તેમને પોતાની ખાતર અથવા ખીજની ખાતર રહેજ પણ ઉધાંચતાં કરવાં પડે. તેમનો જન્મ એક ગરીબ કુટુંબમાં થયો હતો, જ્યાં એક માત્ર માતા સિવાય ખીજ કોઈનો આધાર ન હતો. પણ ૧૪ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતાં એ શિરછત્ર પણ દૈવે ઝડપી લીધું, અને ભાઈ પરમાનંદે એકલવાયા અને આશિયાળા થઈ ગયા. એક તો તાવના સખત હુમલાથી તેમનું શરીર અને મન દુર્બળ થઈ ગયાં હતાં, તેટલામાં માતૃવિયોગનો આ કારમો ધા આવી પડ્યો. અનુરામાં પૂરું જે થોડીઘણી ખચત હતી તે પણ માતાની પાછળ ક્રિયાકર્મ કરવામાં ખરચાઈ ગઈ. પરમાત્માની દયાથી, ખરાબર એ જ વખતે આર્યસમાજે એમની બાંહ પકડી. નિશાળના અભ્યાસની સાથે સાથે તેમણે આર્યસમાજના સિદ્ધાંતો અને આદર્શોનો પણ અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ધીમે ધીમે એ અભ્યાસ અને વાંચનની તેમના પાક દિલ ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે આર્યસમાજના પ્રચાર અર્થે પોતાનું આખું જીવન સમર્પવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. નિશાળનો અભ્યાસ છોડી દઈ, જે શાળામાં આર્યસમાજના ઉપદેશકો તૈયાર કરવા માટે વેદ અને અષ્ટાધ્યાયીનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું તે શાળામાં તેઓ દાખલ થયા, પણ કમનસીબે એ શાળા વધુ વખત ન ચાલી. આથી તે ફરી નિશાળના અભ્યાસમાં જોડાયા અને ખૂબ મહેનત લઈ પ્રવેશિકા પરીક્ષા પસાર કરી. તે પછી તેમનો વિચાર મેડીકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી આર્યસમાજના એક મીશનરી તરીકે જીવનભર કામ કરવાનો થયો. પણ આર્યસમાજના કાર્યવાહકોમાં તે વખતે તડ પડી જવાથી અને દયાનંદ એંગ્લો વેદિક કૉલેજ જેખમમાં આવી પડે એમ લાગવાથી લાક્ષા હંસરાજને કૉલેજ અને સ્કુલને નિર્વિદને બચાવી લેવામાં તેમણે સહાય કરી. આને લીધે તેઓ કૉલેજનો અભ્યાસ નિશ્ચિન્તપણે ન કરી શક્યા, છતાં પરીક્ષા અગાઉના થોડાઘણા દિવસોમાં બની શકે તેટલી મહેનત લઈ એક પછી એક પરીક્ષા પસાર કરતા ગયા અને

છેવટે ૧૯૦૨ માં પંજાબ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની ઉપાધિ મેળવી. ધર્મસેવા અથવા સમાજસેવાનું કાર્ય કરતા રહેવું અને સાથે સાથે અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખવો, એ લાઘ પરમાનંદના વિદ્યાર્થી-જીવનનો બોધપાઠ છે.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જેમણે લોકસેવાની એક પણ તક ન જવા દીધી હોય તે નોકરી દરમિયાન મળતી અવકાશની રળઓમાં પગલાળીને શી રીતે ખેસી શકે ? લાહોરમાં લગલગ ત્રણ વર્ષ સુધી તેઓ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે રહ્યા, પણ એટલા ટુંક સમયમાં, પંજાબનું એક પણ એવું શહેર ખાફી ન રહ્યું કે જ્યાં લાઘ પરમાનંદે આર્યસમાજનું પ્રચારકાર્ય નહીં કર્યું હોય. જ્યાં જ્યાં આર્યસમાજમાં મંદિરા જેવું દેખાય, જ્યાં જ્યાં આર્યસમાજ કાંઈકે લોકોપયોગી કામ કરી શકે એવું લાગે ત્યાં ત્યાં સેવાનો એ જગતો જોઈને એકદમ પહોંચી જતો, અને પોતાના ઉત્સાહથી અને તપો-બળથી નવી પ્રેરણા પ્રકટાવતો. એટલામાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા પ્રવાસી આર્યલાઘઓએ લાલા હંસરાજ ઉપર પત્ર લખી એક સારા ઉપદેશક મોકલવાની માગણી કરી. લાલાજીએ લાઘ પરમાનંદને પસંદ કર્યા અને તેમને દક્ષિણ આફ્રિકા મોકલ્યા. ત્યાં તેમણે મોઝાસા, નૈરોબી, ટ્રાંસવાલ અને કેપટાઉનીનાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનોમાં મહિનાઓ સુધી ફરી ભાષણો આપ્યાં, સમાજના સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા અને તે સાથે દયાનંદ એન્ડો વેદિક કોલેજ માટે નાણાં એકઠાં કર્યાં. ડરબનમાં એક મહિનો તેઓ મહાત્મા ગાંધીજી પાસે રહ્યા અને મહાત્માજીએ લાઘ પરમાનંદના કાર્ય વિષે સંતોષ બતાવ્યો. એટલું જ નહીં, પણ જ્યારે તેમણે ઈંગ્લાંડ જવાની ઇચ્છા બતાવી ત્યારે પોતે પોતાના મિત્રો ઉપર લલામણુપત્રો પણ લખી આપ્યા.

મહાત્માજીએ જે બે ત્રણ લલામણુપત્રો લખી આપ્યા હતા તેમાં એક શ્રીયુત શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા ઉપર પણ હતો. શ્રીયુત

વર્મા ઇંગ્લાંડમાં “ ઇન્ડિયા હાઉસ ” ખોલી, હિંદી વિદ્યાર્થીઓમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સામે રીતસર અસંતોષ ફેલાવી રહ્યા હતા. ભાઈ પરમાનંદ ‘ ઇન્ડિયા હાઉસ ’માં રહ્યા તો ખરા, પણ શ્રીયુત સર્મા અને લાલા હરદયાળની યોજના અને અસરથી સાવ નિર્લેપ રહ્યા. ત્યાં તેમણે બ્રિટિશ યુનિયનની પ્રસિદ્ધ લાયબ્રેરીનો લાભ લેઈ હિંદુસ્થાનનો યથાર્થ ઇતિહાસ નિષ્પક્ષપાત દ્રષ્ટિએ લખવો શરૂ કર્યો. ભાઈ પરમાનંદ કહે છે કે અત્યારે શાળાપાઠશાળાઓમાં હિંદનો જે ઇતિહાસ શીખવવામાં આવે છે તે માત્ર અંગ્રેજના વિજયનો જ ઇતિહાસ છે. તેમાં હિંદુસ્થાનની પ્રજા એક તુચ્છ પ્રજા છે અને અંગ્રેજ શાસનકર્તાઓ દેવના દીકરા છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ભાઈ પરમાનંદે સવારથી સાંજ સુધી લાયબ્રેરીમાં ખેંચી લગભગ દોઢ વર્ષ અનેક ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી એક કાંચો ખરડો તૈયાર કર્યો, અને તે પરથી વિગતવાર ઇતિહાસ અવકાશે લખવાનો વિચાર રાખ્યો. ઇતિહાસની જે સામગ્રી પોતે એકઠી કરી હતી તેને આધારે “ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો અભ્યુદય ” એ નામે એક નિબંધ તૈયાર કરી, લંડન યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ડીગ્રી લેવાના લોભથી તે યુનિવર્સિટી ઉપર મોકલી આપ્યો. પણ પરીક્ષકોને પોતાનું એંગ્લોઈન્ડિયનપણું આડે આવવાથી તેમણે તે પસંદ ન કર્યો.

એ રીતે એક તરફ ન્યારે ભાઈ પરમાનંદે લંડનમાં રહ્યા રહ્યા પોતાની સાહિત્ય અને ઇતિહાસસંશોધનની પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ હતા ત્યારે બીજી તરફ ભારતવર્ષમાં, ખાસ કરીને બંગાળ અને પંજાબમાં, યુગસમિતિઓ તથા વિપ્લવવાદની હિંસ્રચાલ ધીમે પણ મક્કમ પગલે આગળ વધી રહી હતી. ભાઈ પરમાનંદને ઇન્ડિયા ઓફીસના ડેટલાક માણસોએ કહ્યું કે—“ આ પરિસ્થિતિમાં તમારે શ્રીયુત સ્વામજી કૃષ્ણ વર્મા અને લાલા

હરદયાળ જેવા માણસોનો સંગ ન રાખવો જોઈએ, ” પણ ભાઈ પરમાનંદને જળમાં રહેલા છતાં કમળની જેમ અલિપ્ત કેમ રહી શકાય તે કળા હસ્તગત હતી. માત્ર લપની ખાતર અથવા કાંઈને સંતોષ આપવાની ખાતર કાંઈનો સંગ મૂકી દેવો તેને તે કાયરતા માનતા. તેઓ ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહે છે કે “ રાજદારી હિલચાલમાં ઝંપલાવવાનો મને કાંઈ જાતનો અધિકાર નહોતો, કારણ કે મેં તો મારું સારું જીવન આર્યસમાજને અર્પણ કરી દીધું હતું. રાજદારી ક્ષેત્રમાં પડું તો આર્યસમાજને માટે હું તદ્દન નિરૂપયોગી થઈ જઈ એ ચોક્કસ હતું. ” જેનું દિલ દઢ છે તે તો ગમે તેવા લોભાવનારા સંજોગોમાંથી પણ અણિશુદ્ધ બહાર નીકળી આવે છે. પણ ભાઈ પરમાનંદ હિંદની નોકરશાહીને પૂરી રીતે પિછાણતા નહોતા. સરકારની નજરે ચડેલા કાંઈ માણસની સાથે વાત કરવી એ પણ હિંદુસ્થાનમાં એક ભારેમાં ભારે ગુન્હો ગણાય છે એ તેઓ ઈંગ્લાંડના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં બેઠા બેઠા શી રીતે જાણી શકે ? જો કે ભાઈ પરમાનંદે લંડનમાં લાલા હરદયાળને સમજાવી પોતાના પક્ષમાં બેળવવાનો અખતરો કરી જોયો અને હરદયાળ થોડે ઘણે અંશે પીગળ્યો પણ ખરો, પરંતુ ભાઈ પરમાનંદના કહેવા પ્રમાણે હરદયાળની પ્રકૃતિ જ કાંઈ એવી વિલક્ષણ છે કે તે એક વીલે રહી શકતોજ નથી. કાંતો આપાર, કાંતો પેલેપાર, એજ હરદયાળના જીવનનો મુદ્રાલેખ છે.

ઈંગ્લાંડથી પાછા ફરી ભાઈ પરમાનંદ કોલેજમાં પોતાને કામે વળગી ગયા. તેઓ આયુર્વેદિક વિભાગને યુનિવર્સિટીથી છેક સ્વતંત્ર બનાવી માતૃભાષા-હિંદી-દારા શિક્ષણ આપવા માગતા હતા. એ કામને પહોંચી વળવા નાણાંની જરૂર હતી. તેથી તેઓ ૧૯૦૮ માં ખર્ચો ગયા અને ત્યાંથી લગભગ આઠ-નવ હજાર રૂપિયા લઈ આવ્યા. ખર્ચાથી પાછા લાહોર આવ્યા અને ત્યાં તેમણે જેનું તો

તેમના ઘરમાં ચોરી થઇ હતી અને એ ચોરીમાં તેમણે દોઢ વર્ષ સુધી ઇંગ્લાંડમાં રહી ભૂખતરસ વેડીને હિંદના ઇતિહાસની જે સામગ્રી એકઠી કરી હતી તે પણ ઉપડી ગઇ હતી. ભાઈ પરમાનંદ કહે છે કે “આ કાગળીઆ ચોરાઇ જવાથી મને એટલો બધો આઘાત થયો કે તેની આગળ મારા કારાવાસ અને બીજા અપમાનોને હું તુચ્છ લેખું છું.”

ઇ. સ. ૧૯૦૬ ની ઉન્હાળાની રમ્યો ભાઇ પરમાનંદે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ગાળી. અને ત્યાં બેંગલોર, મદ્રાસ, શીલમ, મચ્છલીપટ્ટમ, રાજમન્દરી, હૈદરાબાદ વિગેરે શહેરોમાં ફરી આર્ય-મુમાજ વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તેઓ પ્રવાસમાં જતાં પહેલાં પોતાનું રહેવાનું મકાન ખાલી કરતા ગયા હતા. આ મકાન પાછળથી સરદાર અજીતસિંહ અને કિશનસિંહે ભાડે રાખી લીધું, પણ સરકાર થોડા જ વખતમાં અજીતસિંહને પકડશે એમ લાગવાથી તે કરાંચીને રસ્તે ધરાન તરફ નાસી ગયો. સરદાર કીશનસિંહ પણ તે મકાન ખાલી કરી જવા માગતા હતા, આથી ભાઈ પરમાનંદ એજ મકાન બાહોર આવ્યા પછી પોતાને માટે ભાડે લેઇ લીધું. પોલિસ તો વહેલોમ્હોડો પરમાનંદનો ભોગ લેવા જ માગતી હતી, તેને આથી સરસ લાગ દાખ્યો. પોલિસે ધરના માલિક પાસે એવી મતલબનો એકરાર લખાવી લીધો કે મકાન હજી સરદાર અજીતસિંહના કબજામાં છે. અને, સરદાર અજીતસિંહના મકાનની ઝડતી લેવાને તો પોલિસ મુખત્યાર જ હતી. એટલે ભાઇ પરમાનંદ એક દિવસ કાલેજમાં હતા તે દરમિયાન પોલિસે તેમના ઘરપર દરોડો પડ્યો અને કાગળીઆ ચુંચવા માંડ્યા. ભાઇ પરમાનંદને લંડનમાં પોતાના મિત્રોના જે પત્રો મળ્યા હતા તે બધા પોલિસે હાથ કર્યા. પણ ત્યાંસુધી તો બંધુ બરાબર હતું. પરંતુ પોલિસે જ્યારે ભાઇ પરમાનંદના ટેબલના ખાનામાંથી સરદાર અજીતસિંહના સિરનામાના પત્રો ખેંચી કાઢ્યા

ત્યારે તો પરમાનંદ ચક્રિત જ થઇ ગયા. હિંદની પોલિસ કેવી જાદુગર છે, તેનો ભાઇ પરમાનંદને આ પહેલો જ અનુભવ થયો. મહમદની ટોપી અહમદને માથે શી રીતે ખંચેસતી કરવી એ જુગતી હિંદુસ્થાનની પોલિસ જેવી જાણે છે તેવી દુનિયાની બીજી કોઇ પોલિસ ભાગ્યે જ જાણતી હશે. ભાઈ પરમાનંદે પ્રથમ તો એમ ધારેલું કે જ્યારે મને પૂછવામાં આવશે ત્યારે દરેક બાબત વિષે સંતોષકારક ખુલાસો કરી મારી નિર્દોષતા પૂરવાર કરીશ, પણ જાદુગરના હાથમાંથી અવનવી ચીજો નીકળતી જોઇ તેઓ હેતુભાષ ગયા, અને દરેક બાબત વિષે ગયાવ કરવાનોજ વિચાર માંડી વાળ્યો. “હિંદના ઇતિહાસ” વિષેના ઇંગ્લેન્ડના ચોરાઇ ગયા પછી ભાઈ પરમાનંદે પોતાની સ્મરણશક્તિના આધારે જે કંઈ થોડુંક જાણી રાખ્યું હતું તે પણ આ વખતે પોલિસ ઉપાડી ગઇ. ઝડપી પછી એક મહિના સુધી ભાઈ પરમાનંદ પોતાને ઘેર ગામડામાં જઈ રહ્યા. તે પછી એક દિવસ તેઓ લાહોરના સ્ટેશને ટ્રેનમાંથી ઉતરતા હતા તેજ વખતે કોટવાળ સાહેબે તેમને પરહેજ કર્યા, અને તેમનીપર ફોજદારી કાયદાની ૧૧૦ મી કલમ પ્રમાણે કામ ચલાવવામાં આવ્યું. એક ખાસ માજિસ્ટ્રેટ પાસે બરાબર ત્રણ મહિના કામ ચાલ્યું. આર્યસમાજના ધર્મપ્રચાર માટે ભાઈ પરમાનંદે હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં જે પ્રવાસ કર્યો હતો તેનો ઉદ્દેશ સરકાર સામે રાજદ્રોહ ફેલાવવા સિવાય બીજો કંઈ જ નહોતો એમ સરકારી વકીલે અદાલતને ઠસાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આખરે ત્રણ વર્ષ માટે સારી ચાલચલગતના જામીન આપવા અથવા તો ત્રણ વર્ષની સખત સજા ભોગવવાનો ઠરાવ અદાલતે જાહેર કર્યો. ભાઈ પરમાનંદ જામીન આપી શક્યા થવા માગતા નહોતા, કારણ કે તેમના દિલમાં ઠસી ગયું હતું કે હિંદુસ્થાનમાં કોઇપણ સ્વતંત્ર અને સ્પષ્ટવક્તા માણસ સુખથી હરીફરી કે રહી ન શકે. છતાં તેમના મિત્રોનો અને માજિસ્ટ્રેટનો ખૂબ આમહ થવાથી તેમણે પોતાનો

વિચાર ઢીલો કર્યો. ભાઈ પરમાનંદ કહે છે કે: “ જો આ વખતે જમીન આપી હું છૂટો ન થયો હોત તો એક વર્ષ પછી મારે માથે કદાચ બીજી આફત ન આવત.” અને ત્રણેક વર્ષ વીતતાં બીજી વાર તેમની સામે જે કામ ચલાવવામાં આવ્યું તે જોતાં ભાઈ પરમાનંદનું એ કથન યથાર્થ છે. કારણ કે આ બીજીવાર પણ ભાઈ પરમાનંદની વિરૂદ્ધ પ્રથમના જ પૂરાવા રજુ કરવામાં આવ્યા હતા અને એ પૂરાવા પરથી જ ભાઈ પરમાનંદને દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી હતી. પરમાનંદના વકીલે કહેલું પણ ખરું કે “ આ ફાઈલો અને કાગળીઆ એકવાર એજ આસામીની વિરૂદ્ધમાં પૂરાવા તરીકે પડી ગયેલા હોવાથી બીજીવાર તેનો ઉપયોગ ન થઈ શકે.” છતાં પંજાબની સરકાર દમનનીતિના ઘોડા એવા પૂર જોસથી દોડાવી રહી હતી કે તેમને એ બચાવ સાંજળવાની કે વિચારવાની નવરાશ ન હતી. ભાઈ પરમાનંદનું શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને તપશ્ચર્યા પંજાબની નોકરશાહીને કાંટાની જેમ ખૂંચતું. તે કાંટો જડમૂળમાંથી ઉખેડવો એ તેનું સાધ્ય હતું. એ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા ગમે તે સાધનનો ઉપયોગ કરવો એમાં પંજાબની નોકરશાહીને ન્યાય કે અન્યાય, ધર્મ કે અધર્મનો વિચાર કરવાની જરૂર ન લાગી. જો એમ ન હોય તો પંજાબમાંથી ભાઈ પરમાનંદને દેશનિકાલ કરવાની સાથે તેની માલમિલકત જપ્ત કરી તેમનાં ઔરંગઝાકરાંને બૂખે ટળવળાવવામાં સરકારનો કયો પવિત્ર હેતુ હશે ? ભાઈ પરમાનંદ જ્યારે આંદામાનની જેલમાં હતા ત્યારે માઈકલ ઓડવાયરને “ તું હજી એ જીવે છે ? તેનું તો ત્યાં...થઈ જવું જોઈએ,” એમ આંદામાનના ચીફ કમિશનર મિ. ડગલાસને પૂછવાની શી જરૂર હતી ? પણ આપણે અત્યારે એ વાત છોડી દઈશું.

પહેલીવાર જમીન આપી છૂટા થયા પછી અને બીજી વાર કાળાપાણીની સજા માટે પકડાયા તે પહેલાં ભાઈ પરમાનંદ અમે-

રિકા અને સ્વિટ્ઝ ગાયના વિગેરે સ્થળોમાં ફરી આવ્યા. આ વેળા અમેરિકા જવામાં તેમનો ઉદ્દેશ અંગ્રેજી દવાની માફક દેશી દવાઓ આ દેશમાં જ તૈયાર કરવાને લગતો વિધિ શીખવાનો હતો. મુસાફરી દરમ્યાન “પોર્ટીડીન્સ” નામના બંદરે તેમને લાલા હરદયાળનો ભેટો થઈ ગયો. પરમાનંદે જોયું તો એકવાર વિદ્રોહી ગણાતો હરદયાળ તે વખતે પરમ તપસ્વી જેવું જીવન ગુબરવાની સાધનામાં ચકચૂર બની ગયો હતો. ખુદલી જમીન ઉપર સૂઈ રહેવું, ફળપ્રુલનો આહાર કરવો અને આખો દિવસ ધ્યાન ને વાંચન-મનનમાં ગાળવો એ તેનો નિત્યનો વિધિ હતો. લાલા હરદયાળ આ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરી જીવદેવની જેમ એક નવો જ પંથ પ્રવર્તાવવાની તૈયારી કરતા હતા. પરમાનંદે નવા મત કે પંથની માથાકૂટમાં પડવાને બદલે વેદાન્ત કે સાંખ્યમતનો પ્રચાર કરવાનો અને પોતાના ત્યાગ અને બલિદાનથી આર્થજાતિનું ગૌરવ વધારવાનો ઉપદેશ આપ્યો. લાલા એ વાત બરાબર સમજી ગયા, અને એ રીતે પોતાના જીવનનો ઉપયોગ કરવાનો મનસૂબો કર્યો. પણ થોડા દિવસ ગયા ન ગયા એટલામાં તો એમના વિચાર ફરી ગયા, અને હિંદુ-સ્થાનમાં બળવો જગાડવાની તેઓ પેરવી કરવા લાગ્યા. ભાઈ પરમાનંદ કહે છે કે “લાલા હરદયાળ જ્યારે સાનક્રાન્સીસ્કોમાં હતા ત્યારે પણ મારે તેમની સાથે ટાઇ કોઈવાર મુલાકાત થતી, પણ મારા વિચારોમાં અને તેમના વિચારોમાં જમીન આસમાન જેટલો તફાવત હતો.” પણ સરકારને એ વિચારભેદ જાણવાની કશી પડી નહોતી; એટલે સરકારે તો પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું, અર્થાત્, ભાઈ પરમાનંદની પાછળ છૂપી પોલિસ વળગાડી દીધી.

અમેરિકાનો પ્રવાસ પૂરો કરી, લંડન થઈ પરમાનંદ હિંદુસ્થાનમાં પાછા ફર્યા. મુંબઈ બંદરે ઉતરતાં જ જકાતખાતાએ તેમનો દરેક

દરેક માલ ચીપી ચીપીને જોયો. તેમની આગળપાછળ પોલિસનો પહેરો રીતસર શરૂ થઈ ગયો. લાહોર આવતા મ્હોટા મ્હોટા સ્ટેશને પોલિસના અધિકારીઓ ભાષ પરમાનંદની અચરઅંતર લેતા રહ્યા.

પંજાબની સરકાર આ વખતે પૂરેપૂરી અકળાઇ રહી હતી. એક તરફ “બળવો” જગાડવા ઇચ્છનાર ટોળી પોતાની જાગૃત્તી રીતે ફેલાવે જતી હતી, ખેડૂતોનો અસંતોષ વધતો જતો હતો, લાલા હરદયાળ, કરતારસિંહ તથા રાસબિહારી વિગેરેની શીખવણીથી ઠેર ઠેર ધાડો પડી રહી હતી. પણ એ સૌથીયે વધારે વિકટ સ્થિતિ તો કામાગાટામારના ઉશ્કેરાએલા શીખોને લીધે થઈ પડી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં ભાઈ પરમાનંદ જેવા પવિત્ર માણસને પંજાબમાં છૂટા કરવા દેવા એ સરકારને વધારે પડતું લાગ્યું. કંઈ લાંબો વિચાર કે તપાસ કર્યા વિના સરકારે ભાષ પરમાનંદને પહેલી જ તકે ઝડપી લીધા.

પરમાનંદને જેલમાં ફાંસીની કોટડીમાં પૂરી સરકારી અમલદારોએ શામ-દામ-દંડ-બેદની ફેટનીતિ વાપરી બહુ બહુ રીતે પજવ્યા. પોલિસ કરતારસિંહ, લાલા હરદયાળ અને અમેરિકાની ગદરપાર્ટી સાથે ભાઈ પરમાનંદનો સંબંધ જોડવા માગતી હતી; પણ પરમાનંદ એકના બે ન થયા. ભાષ પરમાનંદ એ કાવતરાથી છોક અળગળુ અને અલિપ્ત હતા.

જેલમાં ને જેલમાં જ પરમાનંદની સામે જે મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો તેને ન્યાયને નામે ન્યાયનો ફજોતો જ કહી શકાય. સરકારની માફી મેળવેલા (એમુવર) આરોપીઓને એક દિવસે ભાષ પરમાનંદને ઝાળખવા હિસા કરવામાં આવ્યા. આરોપી આગળ અને જેલનો અમલદાર પાછળ. ભાષ પરમાનંદ કહે છે કે “મૂળસિંહ નામનો એમુવર મારી પાસે થઈને, બીજા આઠનવ માણસોને

વટાની આગળ નીકળી ગયો અને મને ન ઓળખી શક્યો. પણ પેલા અમલદારનો ઇસારો થતાં જ તે પાછો ફર્યો, અને મારી પાસે ઉભો રહ્યો. તે જ ઘડીએ મેં સરકારી વકીલનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને કહ્યું કે એને અમલદાર તરફથી ઇસારો કરવામાં આવ્યો છે. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે મને ધમકી આપી બોલતો બંધ કર્યો. ” ન્યાયનો આ પહેલો ફળેતો. તે પછી પરમાનંદની પહેલી તપાસ દરમિયાન જે કામળીઆ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા તેના તેજ કામળીઆ, બીજી વાર રજુ કરવામાં આવ્યાં, એ બીજો ફળેતો. બાઇ પરમાનંદ તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે અમેરિકામાં “ ગદર ” પાર્ટી ઉભી થઇ તે પહેલાં એક વર્ષથી તો પોતે હિંદુસ્થાનમાં જ છે, અને અહીં આવ્યા પછી તે પાર્ટી સાથે તેમને કોઇ જાતનો પત્રવ્યવહાર પણ નથી. સરકારી વકીલે કહ્યું કે: “ એ વાત ખરી છે, પણ જર્મની સાથે યુદ્ધ થવાનું છે એ વાતની આ લોકોને એક વર્ષ અગાઉથી જ ખબર પડી ગઈ હતી અને તેથી જ તેમણે બળવાને લગતી તૈયારીઓ આગળથી જ કરી રાખી હતી ! ” મુકદ્દમા દરમિયાન સરકારી વકીલ મિ. પીટમેને કહ્યું કે—“ પરમાનંદ તો હરદયાળોના પણ ગુરુ છે. એ એવો પક્ષો છે કે તેણે પોતાની વિરુદ્ધ જાય એવો એક પણ પૂરાવો રહેવા દીધો નથી. તે તો બાસમાં છુપાયેલા સર્પ જેવો ભયંકર છે. ” છતાં અંદરખાને પૂરાવાની ગેરહાજરીમાં પંજાબની સરકારને પરમાનંદ સામેનો મુકદ્દમો માંડી વાળવાની મિ. પીટમેને ભલામણ કરી, પણ ઓડવાયરની સરકારે હુકમ કર્યો કે—“ તમે તમારે કામદાની રૂઝિએ કોમ ચલાવો. ” બીજા સંબંધમાં કહીએ તો ખાસ નવા કાયદા પ્રમાણે રાજકીય કેદીઓને કચડી નાંખવાનો પંજાબ સરકારનો સ્પષ્ટ ઇરાદો હતો. ઓડવાયરની કબીલી રાજનીતિમાંથી પરમાનંદ છૂટે એવી કેઇને આશા નહોતી. ન્યાયનું નાટક ભજવાયા પછી લગભગ એ મહિને બાઇ પરમાનંદને ફાંસીની સજા થઇ.

આ રાજકીય ક્ષેત્રોને ફાંસીની સજા કરતી કે દેશનિકાલ કરવા એ વિષે વાઇસરોયની કારોબારી સમા વિચાર કરી રહી હતી, એજ તકે ભાઈ પરમાનંદની પત્નીએ લાલા રઘુનાથસહાયને એકદમ સીમલે મોકલી કારોબારી સલાના સલામદોને મળી એ સલામાં બટાડો કરાવવાની પ્રાર્થના કરી. લાલા રઘુનાથે પડિત માલવિયજીને મળી આખો મુકદ્દમા સમજાવ્યો, અને તેવામાં જ ૨૪ માંથી ૧૭ જણને ફાંસીને બદલે દેશનિકાલની સજા કરવાનો હુકમ થયો.

ભાઈ પરમાનંદનું જીવન નિર્દોષ અસિદ્ધાનનું એક જ વસ્તંત દષ્ટાન્ત છે. પણ એ અસિદ્ધાનની પાછળ તેમની પત્નીનું જે અસાધારણ પ્રેરક બળ રહેલું છે તે જે દીનબંધુ એન્ડ્ર્યુજીએ પ્રકટ ન કર્યું હોત તો આપણને એ અગમ્ય જ રહી જત. મિ. એન્ડ્ર્યુજી કહે છે કે:—“ લાહોરની સાંકડી ગલીમાં આવેલી એક અધારી અને બેજથી ભરેલી ઓરડીમાં ભાઈ પરમાનંદની પત્ની પોતાનાં બે બાળકોને ગોદમાં લઈ બેઠી હતી. અને બાળકોના ચહેરા બીમારીને લીધે પીળા પડી ગયા હતા. ” આ સાધ્વી સ્ત્રી એક કન્યાશાળામાં નોકરી કરી, મહિનાના ૧૭ રૂપિયામાં પોતાનું તથા બાળકોનું ગુજરાન ચલાવતી હતી. તેની પ્રથમની માલમિલકત સરકારે જમીમાં લઈ લીધી હતી. આ દીનતા અને કંગાળીઅતમાં તેને માત્ર ઈશ્વરના સિવાય બીજો કોઈનો આધાર નહોતો. આખરે પતિપરાયણ સાધ્વીની પ્રાર્થના પરમાત્માએ સાંભળી, અને ભાઈ પરમાનંદને મોતના મુખમાંથી બચાવી પાછા મોકલ્યા. પરમાનંદને પોતાની પત્ની વિષે પાકી શ્રદ્ધા હતી કે તે પોતે હરકોઈ વિપત્તિની સામે થઈ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવશે અને તેથી જ કાળાપાણીનાં અનેક દુઃખોની મધ્યમાં રહેવા છતાં તેમના મનમાં પોતાના પુત્રપરિવાર વિષે કદિ ચિંતા કે વિષાદ થયાં ન હતાં. આંદામાનમાંથી રજા આપતાં જણના ઓરીસરે

પરમાનંદને પૃછ્યું:-“ હવે તમે દેશમાં જઈ શું ધંધો કરવા માગો છો ? ” પરમાનંદે જવાબ આપ્યો કે:-“ હું અત્યારે એ વિષે કશો નિર્ણય કરી શકતો નથી. પણ મને એટલું તો લાગે છે જ કે જો કોઈ ધંધો હાથ નહીં લાગે તો મારી સ્ત્રી કન્યાશાળામાં ભણાવશે અને હું ઘર સંભાળીશ. ” પરમાનંદના આ મર્મભર્યા અત્યુત્તરમાં તેની પત્ની પરતી શ્રદ્ધા અને નિર્ભરતા જણાઈ આવે છે. એક તરફ બાઈ પરમાનંદનું નિર્દોષ બલિદાન અને બીજી તરફ તેની સહનશીલતા પત્નીની અનેરી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ કેટલાં ભવ્ય લાગે છે !

પાંચ વર્ષના કાળાપાણીના પ્રતાપે બાઈ પરમાનંદના જીવનમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે. તેમનો આત્મા વધુ ઉન્નત થયો છે, સંસારના સામાન્ય હર્ષ-શોક તેમને હવે મુદ્ધ સ્પર્શી શકતા નથી. મૃત્યુને તેઓ બહુ મોહક વસ્તુ માને છે. આટઆટલાં દુઃખ વેઠવા છતાં તેમના હૃદયમાં કોઈ પણ અમલદાર પ્રત્યે લેશ પણ ક્રોધ કે દ્વેષ નથી; તેઓ આર્થજ્ઞતિમાં નવા પ્રાણુ પ્રકટાવવામાં જ ખરી દેશસેવા અને ધર્મસેવા માને છે. આંદામાનથી આવતા વેંત તેઓ સમાજ અને સાહિત્યની સેવામાં તદ્દલીન થઈ ગયા છે. શિક્ષણના નિષ્પન્નમાં પણ તેઓ ઘણા જ રસ લે છે અને દેશની જે રીતે સેવા બતા શકે તે અગવવામાં સદા ઉત્સુક રહે છે. પ્રભુ ! આવા સાધુચરિત્ર પુણ્યત્માને આંદામાન મોકલવામાં તારો શો ગૂઢ સંકેત સમાયો હશે !

બારીફની કથા

અલિપુરથી આન્હામાન

ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના ડીસેમ્બરની વાત—

તે દિવસે તારીખ ઘણું કરીને ૧૧મી હતી. આજે બાર બાર સર્વના મારા પરદેશવાસ દરમ્યાન ભારતવર્ષમાં એટલા બધા ફેરફારો થઇ ગયા છે કે તે પહેલાંની વાતો સંભારવામાં મારી સ્મરણશક્તિ ઉપર ઝાઝો આધાર રાખી શકાય એમ નથી. જૂતકાળના બનાવો મારી માનસદૃષ્ટિની સામે અત્યંત ઝાંખી છાયાઓની પેઠે તરવરે છે, એટલે તે સર્વનું ક્રમવાર વર્ણન કરવું એ મારે માટે તો અશક્ય જ છે. મારી આ કથા શરૂ કરતાં પહેલાં જ હું મારા વાંચકવર્ગ પાસે માગી લઉં છું કે મારી અસ્પષ્ટ સ્મરણશક્તિને લીધે જે મારાથી આ વર્ણનોમાં કંઈ 'વિવાહનું પરસી' થઇ ગયે તો તેને માટે મારા પ્રત્યે ક્ષમાવૃત્તિ જ રાખવી.

હતાં એટલું દીક છે કે જ્યારે જ્યારે મારી રમરણશક્તિ ખૂટી પડે ત્યારે યારે મારી પડખે મારા સહકર્તા, ઉપેન્દ્રબાબુ તૈયાર જ છે. જ્યાં જ્યાં હું તેમની સહાય લઉં ત્યાં જ્યાં હું માત્ર તેમના જ શબ્દો સંભળાવીશ, અને મારી દૃષ્ટના તેમાં નહિ ઉમેરું. એ વિષે વાંચકને ખાતરી આપું છું. એટલે આન્દામાનના અનુભવોની આ કથા, એક નહિ પણ બે ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓના મુખમાંથી નિસ્સરતો શબ્દપ્રવાહ છે. એમાં અમે શાસ્ત્રાસાને અનુસરી માત્ર પ્રિય અને સત્ય વસ્તુનું જ વર્ણન કર્યું છે—અપ્રિય કે અસત્યનું નથી કર્યું.

અલિપુરની જેલમાં અમને “યુમ્માળીશ ડીઝી” માં પૂરવામાં આવ્યા હતા. પણ તે વખતની અલિપુર જેલ આજે ક્યાં છે ? હવે તો ત્યાં તેને બદલે પ્રેસિડેન્સી જેલ ઉભી થઇ છે. અને થોડાજ દિવસ પર, જ્યારે અમે આન્દામાનથી પાછા આવ્યા અને અલિપુર ગયા ત્યારે અમારી પુરાણી શરશયા સમી અલિપુર જેલને અમે ઓળખી પણ ન શક્યા !

ઉપર મેં કહ્યું કે અમને “યુમ્માળીશ ડીઝી” માં પૂરેલા હતા. એટલે શું ? “યુમ્માળીશ ડીઝી” વિષે મારે ખુલાસો કરવો પડશે; નહિ તો મારા બોળા વાંચકને નવાઇ લાગશે કે થર્મોમિટરને પારો યુમ્માળીશ ડીઝી પર આવી ગયેલો કે શું ? પણ તેવું કાંઈ ન હતું. યુમ્માળીશ ડીઝી એટલે, એકની જોડે એક, એમ હારખંધ યુમ્માળીશ કોટડીઓ ! અને તે દરેકની આસપાસ દિવાલોવાળો ચારેક હાથ લાંબો પહોળો જુદો જુદો ઓટલો. એ દરેક ઓટલાને એક ફકવાળું લાકડાનું બારણું. અને એ બારણામાં એક ઘૂંચ માપનું ગોળાકાર કાળું, જેમાં આંખ માંડીને બહાર ઉભેલો પહેરગર કોટડીમાંનું બેપથું પ્રાણી અંદર શું કરે છે તે જોઇ શકે. કોટડીઓની હારની સામેના ભાગમાં એક ખુલ્લું વિશાળ ફળાઉં હતું. તે ફળા આની આસપાસ પણ ઉંચી દિવાલો છે. ફળાઆમાં એક “સેન્ડી-

બોક્સ” એટલે લાકડાનું રથ જેવા આકારનું ઘર—ચોંકીદારોને વિસામો લેવા માટે—ખનાવેલું છે. ત્યાં આગળ જ ખાંધ પર બંદૂક ધારણ કરીને, સારી આલમને તૃણવત્ લેખતો એક લાલ મ્હોંવાળો ગોરો સિપાહી આંટા મારી રહ્યો છે. એવા લુંગીધારી—હેલ્મેટધારી—માંજરી આંખોવાળા (હાઇલેન્ડર) પહેરેગોરો દૂરથી નેતાં ભાંડર લાગે છે ખરા, પણ મેંતો તેમની સાથે પ્રસંગ પાડીને પરીક્ષા કરી નેઈ છે. મને તો તેઓ ભોળા, અને ગરીબ ગાય જેવા માલમ પડ્યા છે.

એ ચુમ્માળીશ ડીઝીઓમાંની પહેલી ત્રણચાર કોટડીઓનું નામ **Condemned Cells** (એટલે ફાંસી—લાકડાના આસામી-ઓનાં ઘર) હતું. મારા અને ઉલ્લાસકરના ગળામાં તો આ ભરને જેલે પાર જવાના યાત્રાળુ તરીકેનું માદળીઈ ખંધાઈ ચૂક્યું હતું. અને જાણે માથા પર કાચા સૂતરને તાંતણે તલવાર ખાંધેલી હોયને!—તેમ અમારા પર ફાંસીનો હુકમ ઝંઝૂમી રહ્યો હતો. હાઇકોર્ટમાં અપીલ ચાલી રહી હતી. જે જજસાહેબ બરાબર ન્યાય તોળે તો અમારે આન્દામાનમાં જઈને જીવતા દટાવાનું હતું; અને નહિતો—ભગવાનનું નામ લઈને ફાંસીના લાકડા પર ઝોલા ખાવાના હતા! અમારા ખીજ સાથીઓ તો સજા ચુંથવાનું કામ કરતા; નહાવાને અને ખાવાને વખતે ફળીઆમાં આમ તેમ આંટા મારતા; ચોકીદારોથી છૂપી રીતે એક ખીજની સામે ઇશારત કરતા; કોઈક વાર મસ્કરીઓ કરતા; કંઈ નહિ તો પેટ ભરીને પરસ્પર જેઈ શકતા. પરંતુ અમે જે જણા મરણપથના યાત્રાળુ હોવાથી અમને તે સુખ નહતું. અમને આખો દિવસ અને રાત—યોગીને ક્લાક-ગિલકુલ કામ તગર કોટડીમાં ગોંધી રાખના. અમારૂં ભોજન તેમજ સ્નાન પણ એ ચાર હાથની ખંનીઆર કોટડીમાં જ થતું. માત્ર ત્રણ જ મનુષ્યપ્રાણીના મ્હોં જેવાની અમને છૂટ હતી; એક તો મિસ્ટર દિલ નામના અલમસ્ત આખલા જેવા સીરના જેમ

સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ, જેઓ ભાગ્યે જ જેમની મુલાકાત લેતા. મી. વીલસોનામના મુખ્ય દારોગાનું કામ કરતા સદ્ગૃહસ્થ; એમનું શરીર તે સફ્ત બાકુલી માડીના થોડા જેવું હતું. અને ત્રીજો માણસ તે એક પહેરેગીર-જે દર ત્રણ ત્રણ ઠલાકે અમારી કોટડીની પાસે આટો મારી જતો.

એ કોટડીમાં રહ્યા રહ્યા અમે થોડી જ કુદરતની લીલા જોઈ શકતા. આંખોને ઠંડક આપે એવું થોડુંક જૂરું આકાશ અમને દેખાતું. આંખા, પીપળા જેવાં થોડાંક વૃક્ષોનાં, સૂર્યપ્રકાશ વડે સુશોભિત થયેલાં શિખરો અમારી કોટડીની ચોદ હાથ ઉંચી દિવાલોની ઉપરથી ડોકિયાં કરતાં માલમ પડતાં; અને કોઈકવાર આકાશમાં સ્વચ્છદે ઉડતાં પંખિઓ દેખાતાં, કે તેમનો મધુર કલરવ સંભળાતો-એજ. પરંતુ સાત સાત મહિના સુધી અમે કદિ લીલું ધાસ કે ખીલતું ફુલ કે એવી ખીજ કોઈ પણ કોમળ વસ્તુ દીડી નથી ! એટલું જ નહિ પણ એ બધા વખત દરમ્યાન માત્ર એક વાર સિવાય હું મારા ઝોળખીતા કે સ્નેહી એવા કોઈ પણ માણસને મળ્યો નથી !

પરંતુ તે વખત હું મારી 'સાધના' માં મશગૂલ હતો અને તેથી જ હું આવી માયા-પ્રીતના શન્યકારવાળી લુખ્ખી જીંદગીના બાર સદન કરી શક્યો. તેલવાળી જગા પર, જેમ પાણીનાં બિંદુ ટકી શકતાં નથી પણ સરી પડે છે, તેમ એ કોટડીના એકાંતવાસથી ઉપજતું કોઈ પણ દુઃખ કે દિલગીરી મારા અંતરમાં વધારે વાર ટકી શક્યાં નહિ.

મિ. હિલ સાહેબનો તાપ બારે હતો છતાં મારા પર તેનો ધણે જ ખ્યાર હતો. નાનાં બાળકની માફક મને હાથમાં ઉંચકી એલા ખવાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે કહેતો:—“ એવું ભયંકર રાક્ષસી ફૂલ આ છોકરાએ કર્યું હોય એ મારાથી માની શકાતું

નથી. ” થોડા દિવસ પછી હિંદ સાહેબની જગા પર એક બીજો સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ આવ્યો. એ નવા સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે મેં મારા મોટાભાઈ (અરવિંદ ઘોષ) ઉપર લખેલો આધ્યાત્મિક વિષયનો એક કાગળ અચાનક વાંચી લીધેલો હતો. એટલે એણે તો મને પોતાના ગુરૂ તરીકે ઠોકી બેસાડવા માંડ્યો. મારી પાસેથી તે સાધનાની દીક્ષા માગવા લાગ્યો. હું મોટી મુસીબતમાં આવી પડ્યો. મેં કહ્યું:- “ સાહેબ, હું પોતેજ આવા ગહન વિષયમાં પિતૃકુલ અજ્ઞ-
પ્યો છું. હું આપને શીખવનાર કાણુ ? ” પરંતુ તે શાનો માને ? તથુ ચાર દિવસ સુધી તે સજ્જડ મારી પાછળજ મંડ્યો. છતાં જ્યારે મેં તેના ગુરૂ બનવાની ચોકખી નાજ કહી ત્યારે તે ખૂબ ખીજ-
વાયો.

અમારા હેડ વાર્ડર વીલશા સાહેબને તો ખસ એકજ ધ્યાન લાગ્યું હતું. વારંવાર તે “ આકાશમાંનાં બાપ ” અને “ પાપીના પશ્ચાતાપ ” વિષે મારી આગળ આનીને વિવેચન કરતો. એટલી બધી ખંતથી અને એટલા બધા આગ્રહપૂર્વક તે મને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રોધ આપતો હતો કે તેની ખંત માટેજ મને ખૂબ લાગણી થતી, અને હું જાણે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક ભક્ત ગરૂજી માફક તેનાં વ્યાખ્યાનને સાંભળી રહેતો. હું પોતે કેવો દંભશરૂ છું તેનું જો મેં તેને જરાક પણ દિગ્દર્શન કરાવ્યું હોત તો તે ચૂપજ થઈ જત; પણ તે ખીચારાની લાગણી નાહક દુઃખાય એટલા માટેજ મેં તેમ કંઈ નહિ. એનો બાપ ઇજનેર હતો. તે જૂના ખીસા પાણીપાં ઉકાળીને પોતાનાં છોકરાંને નર્વ-ટોનિક તરીકે પીવા આપતો. મને લાગે છે કે એના દીકરાની બુદ્ધિ કટાર્થ ગઈ તેનું કારણ પણ એજ હશે. તે જાતે કવે-
કર પંથી હતો. બહુજ સરળ-સાદો હતો. છતાં કાયદાની પવિત્રતા જાળવવામંથિ એ તેવોજ અંધશ્રદ્ધાળુ હતો.

જે દિવસે મારી અને ઉદ્ધાસકરની ફાંસીની સગને બદલે જીવનભર કાળાપાણીની સગ થઈ તે દિવસે થઈ કરીને ડીસેમ્બર મા-

સની અગીઆરમી તારીખ હતી. તે પહેલાં જ્યારે હું આ દુનિયામાં થોડીવારનોજ પરોણો હતો, મરવાની અણી પર હતો, તે વખતે મને મરવું ગમતું ન હતું, મરવાને હું તૈયાર ન હતો. પ્રભુને પ્રાર્થના કરીને હું કહેતો-“ માત્ર આટલી વખત તું મને મારી જીંદગી પાછી આપ. અત્યારે હું સુખે મરી શકું એમ નથી. એકવાર હું મારી સાધના પૂર્ણ કરીને સર્વ બંધનથી મુક્ત થાઉં પછી ભલે મૃત્યુ આવે.”

ચાલ્ડી માધના ચલ્ય ચિહ્નિર્મલતિ તાલ્ડી !
હૃદયની તીવ્ર ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થયા વગર રહેતીજ નથી, એ નિયમ પ્રમાણે પ્રભુએ મારી પ્રાર્થના સાંભળી. ચમરાજ મારી છેક અડોઅડ આવીને અથડાઇને પાછા ગયા. એક દિવસ મારી જોડેની કોટડીમાં રહેતા ચારખાણુની ઉપર મૃત્યુદેવ વાધની માફક તૂટી પડ્યા. બીજે દિવસે બ્રિટિશ સિંહે બાણુ કનૈયાલાલને ઝડપ્યા. (તેમને ફાંસીએ ચડાવ્યા હતા.) થોડા દિવસ પછી મારા સત્યેન્દ્ર મામા પણ તેનોજ ભોગ થઇ પડ્યા. એ સિંહ મારી પાસે-ક્ષોભગ-આબો; પાળેલી બિલાડી હોય તેમ તેણે માફ શરીર સુધ્યું, આસપાસ ફર્યો અને મારા ઉપર ચડપ મારવાને નમ્યો. યે ખરો પણ આખરે અચાનક અટક્યો અને ધીમે ધીમે પાછો ફર્યો. કદાચ ત્રણ સ્વદેશભિ-માની વીરોનો ભોગ લીધેલો હોવાથી તેના પેટમાં અજીર્ણ થયું હશે અને તેથીજ તે પાછો ગયો હશે !

હાઇકોર્ટનો ચૂંટણી બહાર પડ્યા પછી લગભગ એક પખ-વાડિયું અમે અલિપુર જેલમાં રહ્યા. પછી અમારે આ અગમ્ય ટાપુની મુસાફરી કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. અગીઆરમી ડીસેમ્બરની બપોરે કેટલાક કેદીઓ બીજા સામાન્ય કેદીઓની બેડી પહેરીને, ઝાંઝરની માફક, રમઝમ કરતા નીકળ્યા અને S. S. Maharaja એસ. એસ. મહારાજ નામની રીમરમાં બેસવા માટે તકલાફાટ બંદર પર જવા લાગ્યા. જોકે અમને પણ બપોરે જહાઝ કાઢી, લઇ જવાને

માટે સધળી તૈયારીઓ કરેલી હતી, છતાં કોણ જાણે શા કારણથી અમને જમાડ્યા પછી હંમેશની માફકજ પાછા કોટડીઓમાં ગોધવામાં આવ્યા. પણ મળરેકે ત્રણ ચાર વાગે હોકારો પડ્યો—“ઉઠો ! ઉઠો ! તૈયાર થાઓ ! ” તે વખતે કંઈક હાડકાંતોડ ઠંડીમાં ધૂજતા ધૂજતા હુંકવાઈને ‘હૂસ હૂસ’ કરતા, ઠીંચણુ પણ ઢંકાય નહિ એવડી પોતડી, ટુંકીઆંચની બંડી અને માથે ફાળીઆં પહેરીને અમે બધા દરવાજા પર જઈ હારબંધ બેસી ગયા. એ વખતે અમારો દેખાવ કેવો—જેવા જેવો—થયો હશે ! બળદની ડોકમાં ઘૂંધરા લટકે તેમ લોખંડના તારથી બાંધેલી એકેક લાકડાની તકતી અમારી ડોકમાં લટકે ! પગમાં ઝાંઝર જેવી બેડીઓ ! અને અમારા પોશાકનું તો પૂછવુંજ શું ? અમે એક બીજાનો દેખાવ જેવા લાગ્યા તે વખતે અમને ઉપજતા હાસ્યને ખાળી રાખવાનું ભારે થઈ પડ્યું. કમનસીમે અમે હજુ જોલની હદમાં હતા. નહિ તો અમારી હાસ્યોર્મિં એટલી બધી ઉછળી રહી હતી કે ભોંય ઉપર આગોટી પડીને અમે તેને વહેવાનો માર્ગ આપત.

દુનિયામાં સુખ અને દુઃખ માનસિક વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. એક પ્રકારના સંજોગોમાં જે વસ્તુ ભારે દુઃખમય લાગે છે તેજ વસ્તુ બીજા પ્રકારના સંજોગોમાં સુખકર થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે ટાગોર કુટુંબનો કોઈ યુવક સારાં સુશોભિત વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ થઈને મોટરગાડીમાં બેસીને જતો હોય, તે વખતે તેને જોરજુલમથી ગાડીમાંથી ઉતારી પાડી અમે પહેરેલાં હતાં તેવાં કપડાં પહેરાવી દી. પછી જૂઓ કે શું થાય છે. બનતાં સુધી તો તે પાંધરો ગંગાજી તરફ દોડી જશે અને ‘ચાહોમ’ કરીને પાણીમાંજ ઝંપલાવશે. પણ અમે ?—અમને તો ઉલટો ખૂબ આનંદ થયો કારણ કે કોટડીમાં ગોધાઈ રહેવાથી, સણ પીસવાથી, દારોગાઓના ફટકા ખાવાથી, અને ફરજિઆત શાંતિરૂપી તપશ્ચર્યા તપવાથી અમે ખૂબ કંટાળી ગયા હતા. એટલે આ પ્રમાણે અજાણ્યા સ્થાનમાં જવાનું હતું તે પણ

એક નવા કૌતુક તરીકે અમને બહુ પ્રિય લાગ્યું. ખુલ્લા સમુદ્રની લાંબી મુસાફરી કરીને ઉદ્ધટપાલટ વાતાવરણવાળા અનુભવા બેટમાં જઈ પડ્યું, એ અમને એક મિજબાની જેવું થઈ પડ્યું.

જેલના દરવાજાની બહાર નીકળીને અમે જોયું તો જાણે મહાકાળી પાકંચાળાની જ ગાડી ઉભેલી હતી. છોકરીઓને નિશાળમાં લાવવા લઈ જવા માટે વપરાય છે તેવી અને તેવડાજ માપની એક ઓમનીબસ ગાડી અમારી વાટ જોતી હતી. જ્યારે જ્યારે અમે કાર્ટમાં જતા ત્યારે ત્યારે આજ ગાડીમાં જતા, તે ચાલતો ત્યારે બારે ખંટખંટારો થઈ રહેતો. ગાડી ચારે તરફથી બંધીઆર હતી. એ વખતે અમે તો જાણે સરકારના ઝનાનખાનાની બીબીઓ હતી ! એટલે કુળવતી કરતાં પણ અમે વંચારે અ-સૂર્યસ્પર્શ હતા. તેથી અમે તો ગુપચૂપ ગાડીના બારણામાં પેસી ગયા, અને અમારો પાછળ બારણું દેવાઈને તેપર તાળું લાગ્યું. ગાડી સ્ટીમરવાળા ઘાટ તરફ ચાલવા લાગી. અમારાં હૃદય આનંદથી ઉછળવા લાગ્યાં. ચારે તરફ ઘોડેસ્વાર પોલિસ ! ગાડીના પગથીઆપર, છાપરાપર અને ચારે બાજુએ તો યુરોપીઅન પહેરેગીર ઉભા હતા. ગાડીના ગડગડાટથી મહોલ્લાઓ ગાજી ઉઠ્યા.

સોડાવોટરની બાટલીનો ખુચ એકદમ ઉધડતાં જેવો શોર થાય તેવાજ કંઈક શોરબકાર ગાડી ચાલતાંની સાથેજ મારી આસપાસ થઈ રહ્યો. સાત સાત મહિના થયા અવાજ જેવી થઈ ગયેલી અમારી જીભો એકદમ ઉધડી ! અને કોઈ જાતના નિયમ ઉદ્દેશ કે ક્રમ વગર ચારે તરફ છૂટતા કુવારાની પેઠે, પૂછાપૂછ, પ્રશ્ન પર પ્રશ્ન, ઉદ્દગાર પર ઉદ્દગાર દરેકના મુખમાંથી એકસામટા નીકળવા લાગ્યા.

સ્ટીમરવાળા ઘાટપર પહોંચીને બહાર નીકળીને અમે જોયું તો મળરકું થવાને હજી વાર હતી. મુખરીન્ડેન્ડેન્ટ એમર્સન સાહેબ

પોતાની સાધકશ લાઇને ત્યાં ઉભેલા હતા. અમારી ચારે બાજુ પર પોલિસ ધોડેસ્વાર ઉભા હતા. કાળાપાણીરૂપ વૈતરણીની નૌકા મહારાજા સ્ટીમર ત્યાં ઉભી હતી. અમને અધાને તેમાં ચઢાવ્યા અને સ્ટીમરના નીચેના ભાગમાં એક બંધીઆર ઓરડો હતો તેમાં લઈ જઈને અમને પૂર્યા. એ ઓરડામાં એક જાડ પાટી-આને એક લાંબી સાંકળ જડેલી હતી અને તેની સાથે દોઢ બે હાથને અંતરે એક એક હાથકડી બાંધેલી હતી. અમને સાતે જણાને ત્યાં હારબંધ બેસાડીને દરેકના હાથમાં બેડી પહેરાવવામાં આવી. પછી બારણું બંધ કરી તાળું માર્યું અને બહાર એક પહેરેગીર ઉભો રહ્યો.

આ વિશ્વવિખ્યાત બોમ્બકેસમાં સંડોવાયલા માણસોમાંથી આ સાત પ્રખ્યાત દેશનિકાલ થનારાઓનાં નામ હું એકવાર મળ્યાની જાણ. તેમની કીર્તિ આજે તો જગજગહેર છે, એટલે સુવર્ણને ઢાળ ચઢાવવાની શી જરૂર છે ?

- (૧) હું પોતે—બારીન્દ્રકુમાર ધોષ.
- (૨) શ્રી ઉદ્યાસકર દત્ત.
- (૩) શ્રી હેમચંદ્ર દાસ.
- (૪) શ્રી હર્ષકેશ કાંજીલાલ.
- (૫) શ્રી ઈંદુભૂપણ રાય.
- (૬) શ્રી વિભૂતિભૂપણ સરકાર.
- (૭) શ્રી અવિનાશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય.

જેવું બારણું બંધ થયું અને અમે એકલા પડ્યા કે અમારી કોટડી એક ભયંકર ભોંયરા જેવી થઈ પડી. છતાં એ હાથકડી-વાળી સ્થિતિમાંજ કેટલાક લાંબા થઈને પડ્યા અને રાગડા તાણુલા લાગ્યા; કેટલાક મોટેથી ધોંટા પાડીને વાતો કરવા લાગ્યા; કેટલાકે

હામશ્કરી અને અદહાસ્યના ઘોંઘાટથી આખી સ્ટીમર મગ્ગવી મૂકી
અહા ! એ વખતે કેવી મજા પડી હતી ! કેવો ભારે કલબકાટ થય
રહ્યો હતો ! છતાં એ ઘોંઘાટનું પરિણામ સારૂં જ આવ્યું. સ્ટીમરના
કપ્ટન, ચોકીદારો અને પોલિસ અમલદારો વગેરેએ અમારો એ
ઘોંઘાટ સાંભળીને છૂટકારાનો દમ લીધો હશે. તેમણે તો ધારેલું કે
બોમ્બકેસના કેદી જેવા બચંકર માણસોને લઇને ઠેક પોર્ટબ્લેર સુધી
પહોંચતા દરમ્યાન આપણાથી નિરાંતે ઉઘી શકવાનું નથી;
કદાચ તેમણે ધાર્યું હશે કે અમે સ્ટીમરપર ચઢતાંને વાર ગાંડા હાથીની
પેઠે આખી સ્ટીમર ધમધમાવીને તોડી નાંખીશું અને તેથી તેઓએ
ખૂબ ખૂબ સાવધાની રાખેલી. પરંતુ તેમની એ ધારણા ખોટી પડી.
અમારી કવિતાના રાગડા અને આનંદી કિલકિલાટ સાંભળીને તેમને
લાગ્યું હશે કે આપણે નાહકજ ‘કાગનો વાલ’ કરી માર્યો ! આ
તો શાંત મોજલા કેદીઓ છે. જેવી સ્ટીમર ચાલવા માંડી તેવાજ તે
લોકોએ આવીને અમારી હાથકડીઓ છોડી નાંખી. અમારી સાથે
ઉપેન્દ્ર અને સુધીરબાણુ આવી શક્યા ન હતા કારણ કે તેઓ
ખીમાર હતા. ખીજી વારની ફેરી વખતે તેમને પોર્ટબ્લેયર લાગવામાં
આવેલા, તે વખતે સ્ટીમરના કપ્ટને ઉપેન્દ્રબાણુને કહ્યું હતું કે,
“ પ્રથમ તો અમે એ સાત જણાને હાથકડી પહેરાવેલી પણ
પાછળથી તેઓ શાંત, આનંદી વૃત્તિના દેખાયા એટલે અમે તેમને
છૂટા મૂક્યા. ”

હાથકડી છૂટી એટલે અમે અમારી ધામળીઓ પાથરીને જાણે
સભા ભરી હોય તેમ ટોળું વળીને બેઠા. અમારા બધામાં હેમદા
(દા=ભાઇ) અને ઉલ્લાસદા સરસ ગવૈયા હતા. તેમાં વળી ઉલ્લાસ-
બાણુ તો ગાયન સાથે સચોટ અભિનય પણ કરતા. એમની હાસ્ય-
જનક વાતો અને ચતુરાઇનો ભંડાર કદિ ખૂટે એમ ન હતું. હેમ-
બાણુ પણ કાંઇ તેમનાથી ઉતરે એવા ન હતા. એક કહે કે હું

ખતાવું તે જૂઓ અને બીજો કહે કે હું ખતાવું તે જૂઓ. આ બે જણા જે સ્થાનમાં હોય ત્યાં શોકજ્ઞાનિકે દુઃખનો પ્રવેશ કદિ થઈ શકે નહિ. ગાયન પર ગાયન ચાલવા લાગ્યું. આટલા દિવસ ઘેરઘર રહેલા હૃદયના ઉદ્ગારો, આતશખાળના અનર્ગળ કુવાસની પેઠે, સડસડાટ બહાર પડવા લાગ્યા. દાઢ પડી ગયા પછીજ દાંતની કિંમત સમજી શકાય છે, એ નિયમ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિને મનુષ્ય-જાતિના સહવાસ અને વાતચિતથી કેટલો બધો આનંદ થાય છે, તે અત્યારેજ અમને સમજાયું. બીજી પણ ધણીયે આખતો-જેનું અમને જરાયે જ્ઞાન ન હતું તે આ દેખાનાના ખાર વરસ દરમ્યાન અમે શીખ્યા. અમારાં સાંસારિક જ્ઞાન અને અનુભવ શ્રી રામચંદ્રજીની વાનરસેના કરતાં વિશેષ ન હતાં. અલ્પજ્ઞ, હેમદાને તો સ્ત્રી-પુત્રાદિ હતાં, અને તે સરકારી નોકર હોવાથી પોલિસનાં માણસોના પ્રમંથમાં ધણીવાર આવેલા હતા. એટલે તેમને વિષે માફ ઉપર્યુક્ત કથન સાચું ન હતું. તેઓ તો જમાનાના ખાધેલા અને ઘાટઘાટનું પાણી પીધેલા હતા.

આ પ્રમાણે ગાતાં, હસતાં, મઝા કરતાં અમે આ અમળણ્યા ટાપુઓમાં આવવાની યાત્રા શરૂ કરી. તે વખતે ‘ કાળાપાણી ’ કેવું હશે ? ત્યાં શું ખાવાનું મળશે ? કામશું કરવાનું હશે ? તે વિષે અમને જરાયે ખ્યાલ ન હતો.

અમારી આ કોટડીમાં એક ખૂણા પર મોરીની પાસે એક બાલદી હતી. તેજ અમારૂં શૌચાગાર સમજવું. જે એક માણસ એ શૌચાગારમાં પોતાની કુદરતી હાજતને માર્ગ આપવા બેસે તો ત્યાં હાજર રહેલા બીજાઓએ માત્ર પોતપોતાની આંખો મીંચી દેવાની. જાજર કે ખારણાંની ખોટ ઢાંકી દેવાનો એજ ઉત્તમ અને સસ્તો માર્ગ હતો. અલ્પજ્ઞ, -માણસમાં જ્યાં સુધી લજ્જા, માન અને લય-

રૂપ ત્રિપુરી નાચ પામતી નથી ત્યાં સુધી તેનો ઉદ્ધાર સંભવતોજ નથી. એટલે આ ફરજિયાત લગભગત્યાગનો પાઠ આવકાર આપવા લાયક થઈ પડ્યો. અમારી ' સાધના 'ની સરખાત અહીંથીજ થઈ.

અમારી ઓરડીમાં એક બાળુ પર ઉંચે મજબૂત, જડા કાચ જડેલું એક બાકીઈ હતું. જો કોઈ ઉંચો ફૂદકો મારે તો ગુસ્તા-કર્ષણથી ખેંચાઈને પાછો નીચે આવતા પહેલાં એ બાકીરામાંથી તે થોડીક બહારની દુનિયા અને સમુદ્રની તરંગોથી જીજ્ઞાસતી સપાટી જેમ શકે ખરો. જમે તેમ પણ સુંદર વસ્તુ જોવાનું મન તો સૌ કોઈને થાય. તેમાં વળી જ્યારે એ લાભ માત્ર થોડીજ ક્ષણ માટે મળતો હોય ત્યારે તો તેની વાંચના બહુજ તીવ્ર બને છે. એ વિચિત્ર નિયમાનુસાર અમારી બાહ્યસંપર્કનની વાસના ઉત્કટ હોવાથી અમે તો ફૂદકા મારવા માંડ્યા. એક, બે, ત્રણ, ચાર, એમ અનેક વાર ફૂદાકડા મારીને વિશુતિઆણુએ, ઇંદુઆણુએ ઉત્સાસદાએ અને મેં પણ એ બહારની સૃષ્ટિની અલૌકિક શોભાને પળવાર જેમ લેવાના પ્રયત્નો કર્યા.

લગભગ બે વાગે બારણું ઉઘડ્યું અને જમનાથજીના જનાણુ જેવા દેખાતા કેટલાક માણસો અંદર આવ્યા. તેમના હાથમાં કંડીઆ, પોટલાં, ડબ્બા, વગેરે હતું. તપાસ કરતા માલમ પડ્યું કે તેઓ બંડારી હતા. અને અમને ખાવા માટે છોલા-ભાજી (એક જાતનો હલકો ખોરાક), ચણા, મરચાં, મીઠું વગેરે વહેંચી આપવાને આવ્યા હતા. એટલે આખરે અમારે ચણા ખાઈને દહાડા કાઢવાનો વારો આવ્યો ! એનાથી વધારે અપમાન શું હોઈ શકે ? અમે તેમને પૂછ્યું :—“કેટલા વાગ્યા છે ? ” તેમણે જણાવ્યું :—“ બપોરના બે વાગ્યા છે. ” અમારી કોટડીમાં અંધારું એટલું બધું હતું કે અમે તો હજી સવારના નવેક વાગ્યાનો અમલ ધારતા હતા-પણ અમો બપોરના બે ! અમને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. વાતોના રસમાં અમને કોણ જાણે કેમ, વખતનું જગમે બાન રહ્યું નહિ.

થોડીક વાર પછી એકાએક હેલારો પડ્યો— “ એમ ચણા લઇ જાઓ, છોલા લઇ જાઓ. ” અમે ચમક્યા ! આનો અર્થ શું ? અમે કાંઇ ઘોડા બોડા છીએ ? પેલા બોજપુરના રાજના દરવાજા છીએ કે ચણા ખાઇને ચલાવી લઇએ ? અમે તો ચોકખું તેમને જણાવ્યું— “ મહેરબાન સાહેબ, એ તમારા ચણા ને કાદરા તમને જ મુખ્યારક. અમારે ભાત જોઇએ, ભાત. આપણે કે નહિ ? ”

તેમણે જવાબ આપ્યો— “ ભાત તો મુસલમાનો રાંધે છે; એટલે તેઓ પોતેજ ખાય છે. હિંદુઓ પોતાની ન્યાતબત સાચવવાને ખાતર આ ‘છોલા,’ ખાઇનેજ ચલાવી લે છે. ”

એ સાંભળીને હું તો બબડી ઉઠ્યો— “ અરેરે ! મારી મા અજ પૂર્ણા ! આવા દુકાળના દિવસોમાં તું વળી મુલ્લાંજીનું રૂપ લઇ બેઠી છે કે શું ? ”

અમારામાંનો એક મગજનો ફાટેલ બંગાળી જુવાન તો આંખના રોળા ચલાવીને—જેરથી મુઠ્ઠી અક્ષાળીને તકુકી ઉઠ્યોઃ “ અરે, કાણુ અમને ન્યાત બહાર મૂકનાર છે ? અમારો ધર્મ તો લોખંડનો બનાવેલો છે, લોખંડનો. સમજ્યા ? લાવો મુસલમાનો તો મુસલમાનો. પણ અમને ભાત લાવી આપો. શું મુસલમાનો માણસ નથી ? શ્રી દુર્ગાનું નામ લઇને અમે તેજ ભાત ખાઇશું. ”

આ સાંભળીને શિખ પોલિસો તો સડકજ થઇ ગયા ! તેમણે કહ્યુંઃ “ એ શું બોલો છો, બાલુજી ! શું તમે ધર્મબદ્ધ થશો ? નહિ. નહિ. તેમ નહિ થાય. અમે તમને રાંધી આપીશું. ”

અમે બંગાળી એટલે ભાતખાઉ. જ્યાં ભાત નજરે પડ્યો કે જુખ્યા રીંછ માફક તેના પર તૂટી પડીએ. આખરે અમને ભાત મળ્યો એટલે મનમાં થયું— “ હાઆઆશ. ખૂબ ટાલક વળી ! ” ભાત ક્યાંથી આવ્યો તે વિષે અમને થોડીજ દરકાર હતી !

અમે સવારમાં ચણા ખાધા હતા અને જ્યોરે આ પ્રમાણે ભાત અને દુધીનું શાક મળ્યાં. અવિનાશ બાબુના ગળામાં ગાંઠા નીકળી હતી. (અમે તેનું નામ અવિરગંજ પાડ્યું હતું.) તેથી ડાકટર સાહેબે તેમને પીવા માટે દૂધ આપાવ્યું.

પછી અમને તુતક પર લઇ જવાનો વખત થયો. એક સાંકડી અને ઉભી લાકડાની સીડી ચઢીને અમે તુતક પર ખુલ્લી હવા ખાવા માટે ચાલ્યા. હાથમાં બેડી સાથે સીડી પર ચઢવું બહુજ ભારે થઈ પડ્યું. પણ ઉપર ગયા પછી અમે જે દશ્ય જોયું તે અવર્ણનીયજ હતું. ચારે દિશામાં એકે તરફ કિનારો દેખાતો ન હતો. ટેક દૂર નજર પહોંચે ત્યાં સુધી માત્ર જંગલ કરતું ભૂરું પાણી પથરાયલું હતું અને ઘણે આદિ ક્ષિતિજમાં ઉપરથી ભૂરું આકાશ તેને ચુંબન કરી રહ્યું હતું. અહા ! ઉપર આકાશ અને નીચે સાગર, એ બેની અનંત વિશાળ સપાટી વચ્ચે કેવી આદ્વાદજનક સાન્નિ અને રમ્યતા જવાઇ રહી હતી !

મહાગબીરનીરપૂર પાપધૂતભૂતલમ્
ધ્વનત્સમસ્તપાતકારિદારિતોપદાયકમ્
જગદ્દયે મહાભયે—

નર્મદાની માફક આ સમુદ્રનું દશ્ય પણ ઘણુંજ આનંદદાયક અને ભાવભર્યું હતું.

અમારી ઓરડીમાં અમે સાત જણા પુરૂષ કેદીઓ હતા. અમારી પાસેની ઓરડીમાં સાત સ્ત્રી કેદીઓ હતી; કાળા પાણીની સળ થયેલી હોવાથી તેઓ અમારી સાથે આવતી હતી. આનંદમાન-વિષે, ને કાળાપાણી વિષે, તે બીચારીઓ અમારા કરતાં પણ ઘણુંજ ઓછું જ્ઞાન ધરાવતી હશે. અમને તે જાણવાની ઘણીજ ઉત્કંઠા હતી. સિપાઇઓ, પહેરેગીરો વગેરેને પૂછીને અમે આનંદમાન-નિકાબાર વિષે કેટલીક હકીકત જાણી લીધી.

પંદરમી તારીખની સવારે ક્ષિતિજમાં એક કાળા લીસોટા પેટે જમીનનો કિનારો દેખાવા લાગ્યો. અગીઆરેક વાગ્યાને સમયે અમને જ્વાળાને તુલક પર લઈ જવામાં આવ્યા. તે વખતે આ અજબયા રાપુતી વિશાળ સપાટી દેખાતી હતી, અને તેમાં સુંદર ઈદ્રિજળ જેવી અરણ્યલીલા ખીસેલી દેખાઈ. અહા ! એ વખતે પૃથ્વી કેવી સુશોભિત દીસતી હતી ? ખેટમાંની ટેકરીઓ અને ઝાડોના ધરતી-માતાના કેશકલાપ રૂપ ખની રહી હતી. આવા સુંદર, મધુર વાતાવરણ વચ્ચે લોખંડની શૂંખલાઓનું અસ્તિત્વ કેવું કડબું લાગે ? છતાં એ આન્દામાનનો રાજ હતો. માણસને ફાંદામાં પડવાની જગ્યા ત્યાં હંમેશ પથરાયેલી રહે છે. એકાએક જ્વેતાંવાર કોઈ માને નહિ, પણ એ ખરી વાત છે. આ દુનિયામાં સ્ત્રીઓના રૂપની જાળમાં પડ્યાથી થયેલાં કેટલાં મૃત્યુ, કેટલાં પાપ હજુ જુવાઈ રહ્યાં છે ? કમળનું પુલ ઉગે છે કાદવમાં; અને તેની નાળ-દાંડી-પર નાગનો નિવાસ હોય છે.

કુદરતની કળા એવીજ વિચિત્ર છે !

આન્દામાનની ઓળખાણ

આન્દામાન અને નિકોબાર, બંગાળના ઉપસાગરમાં આવેલા ટાપુઓ છે. એક લાંબી સાંકળના ટુકડા હોય તેમ એ ટાપુઓ હારખંધ આવેલા છે. એમાંનો પહેલો ટાપુ કુગલી નદીના મુખથી ૫૯૦ માઇલને અંતરે છે. હિંદુસ્થાનનો આન્દામાનની પાસેમાં પાસે હોય એવો ભાગ તે ધ્વજદેશમાં આવેલી નેગ્રેસ નામની જૂથિર છે. તે આન્દામાનથી માત્ર ૧૬૦ માઇલ દૂર છે. એ ૧૬૦ માઇલના અંતરાળમાં પણ બે દ્વીપસમૂહો આવેલા છે. તેના નામ પેપારીસ અને કેકે છે. પેપારીસ ખરાબર વચ્ચે આવેલો છે અને કેકે આન્દામાનની ખૂબ નજીક છે. કેકેના બે ટાપુ છે. એક મોટો અને બીજો નાનો.

આન્દામાનમાં મુખ્યત્વે ચાર ટાપુઓ છે. તે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇએ એક એકની જોડાજોડ હારખંધ ગોઠવાયેલા છે. હિંદુસ્થાન

નમાંથી નીકળીએ તો પહેલો ઉત્તર આન્દામાન આવે છે, પછી મધ્ય આન્દામાન અને છેલ્લે દક્ષિણ આન્દામાન આવે છે. આ ત્રણે ટાપુઓ ઇંડાકૃતિ ધાટના અને બહુજ પાસે પાસે છે. દક્ષિણ ટાપુની દક્ષિણે કેટલેક દર, રટલાન્ડ નામનો એક નાનો સરખો ટાપુ છે. આ ચાર ટાપુની આસપાસ અનેક નાના નાના ખેટો આવી રહ્યા છે. તેમાંના બે ચાર મુખ્યના નામ આપીશું. ઉત્તર અને મધ્ય આન્દામાનને પશ્ચિમ કિનારે ઇન્ડરન્યુ ખેટ છે; મધ્ય અને દક્ષિણ આન્દામાનની નજીકમાં પૂર્વ તરફ હેવલોક અને આકીપેલેગો નામના ખેટો છે.

ઉત્તર આન્દામાનની લંબાઈ ૫૧ માઈલ, મધ્ય આન્દામાનની ૫૬ માઈલ, દક્ષિણની ૪૯ માઈલ અને રટલાન્ડની ૧૧ માઈલ છે. એ ચારે મળીને ગ્રેટ આન્દામાન (બડા આન્દામાન) ને નામે ઓળખાય છે. આ દ્વીપસમૂહની દક્ષિણે ૨૮ માઈલ પર લીટલ આન્દામાન (છોટા આન્દામાન) નામનો ખેટ છે. તે ૩૦ માઈલ લાંબો અને ૧૭ માઈલ પહોળો છે.

એ બધા ટાપુઓ જંગલ અને પહાડોથી ભરપૂર છે. જમીન પથ્થરની હોવા છતાં કુદરત બહુજ સુંદર છે. દરથી જોતાં એમજ લાગે કે જાણે સૌંદર્યદેવી સ્વર્ગમાંથી જલવિહાર કરવા માટે ઉતરી પડી હોય ને !

સર્વથી ઉંચામાં ઉંચો પહાડ ઉત્તર આન્દામાનમાં આવેલો છે; તેનું નામ સેડલ માઉન્ટન છે. તે ૩૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે.

અહીંની વિચિત્રતા અને નવીનતાઓ

અહીં પશુઓની લીલા બહુજ વિચિત્ર છે. વર્ષાઋતુ લગભગ ઇંમેશ ચાલુ રહે છે. ખીજી મુખ્ય ઋતુ શીત છે. બાકીની બધી ઋતુઓ તો કાશ્ય જાણે ક્યારે આવે છે અને ક્યારે જાય છે. તે તો વર્ષા

અને ઓખની આગળ પાછળ થોડી થોડીવાર ડોકિયું કરીને જ પાછી જાય છે. ઓખકાળ અને આજા શિયાળાના કેટલાક વખત સિવાય, બાકીની બધી ઋતુ દરમ્યાન વાતાવરણમાં થોડો ધણો ભેજ તો રહે છે જ. કોઇવાર આકાશ કાળાં ધોર વાદળાંથી છવાઇ જાય છે, તો કોઇ વાર આછો વર્ષાદ અને તડકા વારાફરતી નીકળે છે. પહેલાં વર્ષાઋતુ આઠ મહિના સુધી પહેચતી. પણ હવે—કેટલાંક જંગલો સાફ કરવામાં આવ્યાં તે પછી—તે ઓછો વખત પહોંચે છે. એકન્દરે જોતાં ઋતુઓના વખતનું કાંઇ પ્રમાણ નથી. જો ઋતુ એકમેકની સાથે એવી ભેજસેજ યદને આવે છે કે તેને છૂટી પાડીને ઓળખવી બહુ મુશ્કેલ છે.

સાગરનાં કાળાં પાણીએ, ચારે દિશામાંથી, આ દ્વીપભૂમિના પહાડ-રૂપ પોતાના બંધુતા શરીર ઉપર ખૂબ ધસારો કરીને કેટલાયે ખાંચા પાડી દાઢા છે કે તેનો હિસાબજ નથી. એ ખાડીઓમાં ભરતી વખતે તણાઇ આવેલાં અને કિનારે ઠરેલાં પાતરાં વગેરે કચરો હંમેશાં સડયાં કરે છે અને તેથી આ સ્થાનમાં મહેરીઆ તારે પોતાનો અડો જમાવ્યો છે. મહેરિયાનું વાહન મચ્છર. તેની તો અહીં અગણિત અક્ષૌહિણિ સેના છે. માંકડની પેઠે મચ્છર પણ ખૂબ મોટા મોટા અને વિચિત્ર આકૃતિના થાય છે. પોતાના લાંબા લાંબા ટાંગાની ઉપર ઉભા રહીને તેઓ આજો વખત એટલા બધા જોરથી ડાહ્યા કરે છે કે તેથી તે એકાએક દેખાતા પણ નથી. જંગલોમાં મચ્છર અને નાની નાની માખીઓ એટલી બધી ઉડાઉ કરતી હોય છે કે સવાર સાંજને વખતે તો માણસથી ત્યાં ઉભું પણ રહી શકાય નહિ. ભોગજોજે જો ઉભો રહે, તો અભિમન્યુ જેમ સમરથીઓના બાણથી એકા વખતે વીંધાઇ ગયો હતો તેમ, ચારે તરફથી મચ્છર અને માખી તેને ડુંખી ડુંખીને મરણને મરણ પહોંચાડે. એ ઉપરાંત

‘લોક’ (Loach) નામનાં પતંગીઆં થાય છે. તે જાડની ડાળીઓ અને
 તારાં પર, ઘાસ અને કચ્છ નામના છોડવા પર મોટી સંખ્યામાં
 મેસી રહે છે. સૂર્યના તડકામાં ‘લોક’ દેખાઈ શકતા નથી. પણ
 કમનસીમે જો થોડોક પણ વરસાદ પડ્યો તો ભોગ ફરી વળ્યા !
 તે વખતે માણસની ગંધ આવતાંજ તે એકદમ તેના ઉપર ધસી
 આવે છે અને માથા ઉપરજ તૂટી પડે છે. એમાંથી જીવતા છૂટવું
 બારે મુશ્કેલીનું કામ છે.

અહીં મોટામાં મોટા કાનખજુરા એક હાથ લાંબા અને એક
 ઈંચ જાડ થાય છે. એના ફંશથી કેટલાકને લકવો થયેલો પણ
 માલમ પડ્યો છે. અહીંના સાપ બહુ ઝેરી નથી હોતા; તેના ફંશથી
 મૃત્યુ નિપજતું નથી. નાગ તો બાગેજ જેવામાં આવે છે. પહેલાં,
 એક જાતના ‘વાઈપર’ નામના નાના નાના સાપ નીકળતા હતા. તેના
 ઝેરથી તો મૃત્યુજ થતું. અત્યારે તો એ સાપ ઉંડા જંગલમાં ડાઘક
 ડાઘક સ્થળેજ દેખાય છે. આન્દામાન, મુખ્યત્વે કરીને માખીઓ
 અને પતંગીઆંનો પ્રદેશ છે.

અહીં, નંમલી પક્ષિ તો લગભગ ગિલકુલ તહતાં. જે કંઈ
 ચોડાં વણાં હતાં તે પણ આજ આ તરફને કિનારે જેવામાં
 આવતાં નથી. આન્દામાનના ‘આર્ટામિસ’ અને ‘ઓરીઓ-
 લસ’ નામના પક્ષિઓ અત્યારે દૂર જવા બેઠાં દેખાય છે. અહીંનું
 ‘સાઈક’ પક્ષિ પણ ચીન દેશમાં અને શીલીપાઇન દ્વીપમાં થાય છે.
 ચોડાં ચોડાં કબૂતર, માછરંજ (કીમ્પ્રીકર) અને લકલખોદ મૂળથી હતાં.
 અને અહીંનો વસવાટ સરે ક્યાં પછી સરકારે કેટલાય કામડા, ચાલી,
 પોપટ, મેના, સમડી, બાજ, બગલાં લાવીને અહીં છોડી મૂક્યાં હતાં,
 તેમની સંખ્યા અત્યારે વધતી જાય છે. કેટલાક મોર પણ લાવવામાં
 આપ્યા હતા એક જાતનાં વનચામળાં અહીં મૂળથીજ હતાં.

જંગલી પશુઓમાં બૂંડ (અથવા સુવર), વનખીલ્લી અને ડીલ પર મોટા વાળના ગુચ્છવાળા એક જાતના કોળ ઉંદર હતાં. ગાય, બેસ, અને બકરી જેવાં ઘરમાં બાંધવાનાં પ્રાણીઓ અને જંગલી હરણુ, શિયાળ અને કૂતરાઓ પણ પાછળથી લાવીને રાખવામાં આવ્યાં છે. એ ખીચારાં પ્રાણીઓ પણ અમારી પેઠે જીવન ભરને માટેજ દેશ-નિકાલ થયેલાં છે. વાઘ, રીંછ જેવાં હિંમત પ્રાણીઓ અહીં મૂળથીજ નથી. જળચર પ્રાણીઓની કેટલી જાત છે અને તેમની શું વિચિત્રતા છે તે તો કોણ કહી શકે ? શંખલા, કાલુ માછલી, ગોકળગાય, અને કાચળા-સૌ સૌના રંગ પણ ઈદ્રિયનુષ્યની માફક એવા મનોહર કે જોતાંને વાર આપણે મોઢ પામી જઈએ. તેમના કેટલીયે જાતના રંગ હશે ને કેટલાયે જુદા જુદા આકાર હશે. ઘોડા માછલી નામની એક જાતની માછલી થાય છે તેનું મોં બરાબર ઘોડાના બેવુંજ હોય છે ! કાક માછલીને કાગડા જેવી લાંબી ચાંચ હોય છે ! બદ-માશ નામની માછલી મગરના જેવી હોય છે. બ્લેડર માછલી મા-ચુસના માથાના આકારની હોય છે. અને જેલી માછલી સફેદ બરફના ટુકડા જેવી હોય છે. બધી જાતોનાં નામો આપતાં પાર આવે એમ નથી. શંકાર માછલી પુષ્કળ થાય છે અને તેની પૂંછડી એવી તો અજબૂત હોય છે કે માત્ર એકજ ઝપાટો આપણા પગ ઉપર પડે તોયે માંસ કાપીને હાડકું ભાંગી નાંખે. એટલા માટે એ માછલીની પૂંછડીમાંથી સાંજમા બનાવવામાં આવે છે. બ્લેડર મા-છલી જ્યારે બચ્ચીત થાય છે ત્યારે પોતાનું ચરીર પુલાયે છે, મોંમાં પાણી ભરીને તે એકથી ઊંડાં છે અને ડોળા ફાડીને જોઈ રહે છે. ખીજ એક પ્રકારની માછલી થાય છે તે જ્યારે ભય પામે છે ત્યારે કાંઈક કાળા પદાર્થ કાઢીને પાણીને ડોળી નાખી અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

અહીંની કુદરતી નિષર્ગ કાઠી નથી. પોટીબેર અને નિર્ગા-બાર બંને નજીબીમાં પ્રસિદ્ધ છે. જંગલોમાં સાલ, મનન, પાકુ

ને કોઈ નામનાં ઝાડ થાય છે, તેનું લાકડું બાંધકામ માટે ઠીક પડે છે. તાળીએર અને ઈમારતી લાકડું એ બે વસ્તુનોજ મુખ્યત્વે કરીને વેપાર ચાલે છે. જંગલી પ્રદેશનો માત્ર થોડોક ભાગજ મનુષ્યના વસવાટવાળો અને ખેતીકામમાં વપરાયલો છે. તેનેજ પોર્ટલેન્ડર કહે છે. મધ્ય અને ઉત્તર આન્દામાનમાં જુદે જુદે સ્થાને વસવાટ શરૂ કરવાને સરકાર તરફથી પ્રયત્નો થાય છે. પણ દ્વીપસમૂહનો બાકીનો ભાગ હંડા અને જંગલોથી છવાયેલો છે. સરકારી (ફારેસ્ટ ડીપાર્ટમેન્ટ) જંગલખાતા તરફથી એ બધાં જંગલો માપીને તેનું નકશા તૈયાર કરવામાં આવેલા છે. એકેક માઇલમાં કેટ કેટલા ઝાડો છે ? પાણીના ધોધ તેમજ સરોવર ક્યાં ક્યાં છે ? તેમજ ક્યાં અથવા નાગાં ક્યાં છે તે બધું એ નકશાઓમાં બતાવેલું છે. એ નકશામાંના બધાખરા હેમખાણુએ દોરેલા છે.

વળી સરકાર એક બીજી વસ્તુનો વેપાર હસ્તગત કરેલો છે તે વસ્તુ તે “એડીબલ પર્ડઝ નેસ્ટ” એટલે ખાંડ શકાય એવા, પક્ષિઓના માળા છે. સ્ટીફ્ટ નામનું એક નાનું કાળું પક્ષિ થાય છે તેનું માળામાંથી જે વસ્તુ બને છે તે અશક્તિની દવા તરીકે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. તે મીચુના જેવું થાય છે. અને તેમાં કાંઈ જ તબીબ સ્વાદ હોતો નથી. તે દૂધની સાથે લેવાય છે. ચીન દેશમાં આંદામાન તરફ એ પુબ્બળ ખરે છે.

આન્દામાન ટાપુઓમાં કેદીઓનો વસવાટ પ્રથમ ૧૮૫૬ નાજવા વખતે થયો. તે પહેલાંનો અહીંનો ઇતિહાસ નિશ્ચિતપણે બહુ શકાયો નથી.

આન્દામાનમાં પહેલો વસવાટ

માકેસિલો, નિકાલો દાન્ડી વગેરે આર્ય મહાપાત્રાણુઓનાં લખાણોમાંથી આન્દામાનનું નામ મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૭૯૭

એમાં રેઝુલેશનને આધારે નિમ્નમત અદાલતને કેદીઓને દેશનિકાલ કરવાની સત્તા મળી. તે વખતે સિંગાપોર, પીનાંગ, મલાક્કા, ટેનાલિસ વગેરે સ્થાનોમાં કેદીને દેશનિકાલ કરવામાં આવતા. પણ આન્દામાન ટાપુનો દેશનિકાલની જગ્યા તરીકે ઉપયોગ કરવાનો પહેલો પ્રયત્ન કેપ્ટન બ્લેથર અને ઈજનેર કોલબ્રુકની સૂચના પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૭૮૮-૮૯ માં થયો હતો. એકવાર દક્ષિણ આન્દામાનની પાસે આવેલા એકામ ટાપુમાં અને બીજાવાર ઉત્તર આન્દામાનના કોર્નવાલિસ બંદરપર કેદીઓનો વસવાટ શરૂ કર્યો હતો. પરંતુ માણસોને રહેવા માટે તે બંને જગ્યાની હવા એવી ખરાબ માલમ પડી કે એકામ વખતમાં તે યોજના ભાંગી પડી. બળવો પૂરો થયા પછી કે. એફ. મ્યોટ સાહેબ આવ્યા અને તેમણે કેદીઓ રાખવાને એકમ ટાપુનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરી, એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં કેટલાક બળવાખોર કેદીઓને અહીં લાવીને રાખવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે નવો વસવાટ શરૂ થયો. ઇ. સ. ૧૮૬૩ ની સાલથી સામાન્ય કેદીઓ પણ અહીં આવવા લાગ્યા. ૧૮૭૦ ની સાલમાં કર્નલ હેબીમેને કેટલાક જંગલો સાફ કરાવ્યાં અને ખાડીઓ પૂરાવી, તેથી આ જગ્યા કંઈક રહેવા લાયક બની. અત્યારે સાધારણ રીતે, લગભગ ૧૩૦૦ પુરૂષ અને ૭૦૦-૮૦૦ સ્ત્રી કેદીઓને અહીં રાખવામાં આવે છે. ખાડી પ્રજાની વસ્તી આશરે બે હજારની હતી.

કરરાવાળા અને જંગલીઓ

આ પ્રદેશના મૂળ વતનીઓ, જંગલી અને અસભ્ય છે. તેઓ નાના ફરે છે, અને કરરાવાળાને નામે ઓળખાય છે. તીર ફેંકવામાં તેઓ ધણુજ આભાર-કુશીઆર હોય છે. મધુસને દેખાવાર તીર ફેંકી ધામણ ફરે છે. મલયદીપની સીમાય અલગી ને

કેળ આ ઝરરાવાળાની જાત પણ ડીંગણી અને કાળી છે. તેમનાં કાન નાના પણ ઘાટદાર હોય છે અને વાળ દુઠ્ઠા પણ ગુંચળાઆળા હોય છે. રતલાન્ડ અને ઈન્ટરવ્યુ બેટમાં શરીરે ઊંચા કદના અને લાંબા વાળવાળા ઝરરા જોવામાં આવે છે. કદાચ તેઓની ઉત્પત્તિ અન્ય જાતિના રૂધિરમિશ્રણથી થઈ હશે. સામાન્ય રીતે ઝરરા લોક સાકા-આર પુટ ઊંચા હોય છે. તેઓ નાગા ફરે છે, દાઢી રાખતા નથી અને કપાળ પર છંદણાં છંદે છે. તેઓ પોતાના શરીરને લાલ અને ઘાળા મટાડીથી રંગે છે તેમનો ખોરાક મચ્છી, કાચખા, જંમણી કુચો અને મધ છે. છતાં તેમની જાત બહુ બળવાન અને લડાયક છે. આમાં ઝરરાવાળાએ પોતાના છ કુટ લાંબા ધનુષ્યની પણ છ ઉપર આણનું સંધાન કર્યું કે પછી તેના પંજમાંથી બચવું અશક્ય છે. તેમની હિલચાલ જંમણી પશુની પેઠે, એવી તો હુપી અને અગમ્ય હોય છે કે તેની કાંઈને જરા પણ ખબર પડતી નથી. તેઓ ધણે ફરથી લક્ષીને બાણ મારે છે અને તે કદિ પણ ખાલી જતું જ નથી. તેમની અને અંગ્રેજોની વચ્ચે હજુ પણ સુઘેલ થઈ નથી. તોપ અને બંદૂકના બચથી તેઓ આથે જંમણોમાં ભટકે છે. પણ કોઈકવાર વસ્તી-માં આવી ચડે છે અને એક બે માણસના ભોગ લે છે, એટલામાં જ તેમને પાછા હાંકી કાઢવામાં આવે છે. તેઓ એક જ સ્ત્રી કરે છે; તરવામાં બણાળ કુશળ હોય છે; તેમની વસ્તી બણું કરીને નવ દહાડાંની હશે.

પોર્ટુગીસેસની વસ્તી શરૂ થયા પછી પાંચ વરસે જંમણી ઝરરા-આણનું એક ટોળું અંગ્રેજોની પાસે આવ્યું અને સુધરેલ પ્રજામાં જોડવા ઇચ્છા દર્શાવી. ત્યારથી તેઓ ઝરરાના નામે નહિ પણ માન 'જંમણી' તરીકે ઓળખાય છે. મૂળ ઝરરાઓને તેમના પ્રત્યે એવો દ્રેષ છે કે તેઓ તેમને જોતાં વારજ મારી નાંખે છે. સરકારે એ જં-

મહી' એને માટે હાવણીઓ બનાવેલી છે. ત્યાં તેઓ મધ, સીપો કાચમાન-
 પીઠ, શખો, કાકુ માંછલી, અને એવીજ બીજી જંગલમાંની વસ્તુઓ
 તેમને જડે તે લાઇ આવે છે. બરાક (હાવણી) ના મુન્શી તેમને
 બહારમાં તમાકુ, ચા, ખાંડ, કાચનાં કીડીઆં અથવા બીજી જે વસ્તુ
 તેમને જોઇએ તે આપે છે. અને તેમની પાસેથી લીધેલી વસ્તુઓ
 વેચવા માટે વખારોમાં ભરી રાખે છે અથવા દુકાનોવાળાને ત્યાં મો-
 કલે છે. હાવણીમાં આઠ દસ દિવસ રહીને પોતાનો થાક ઉતરે એટલે પાછા
 એ જંગલોમાં જંગલોમાં રખડવાને નીકળી પડે છે. એ જાતમાં
 પુરુષો ત્રણ ચાર ઇંચ પહોળા કપડાંની લંગોટી વાળે છે. અને
 સ્ત્રીઓ ઝાડના પાતરાં પહેરે છે. કાંઈ કાંઈ વળી ઝાડની છાત્ર અથવા
 રેસા ગુર્વાને પહેરે છે અને તેઓ દંધક સુધરેલા ગણાય છે. હાવણીમાં
 મેં જોયું છે કે છોકરાં અને છોકરી જોયા, તેમના બાપ હરીઆ અથવા
 યુરોપીઅન જાતના હતા. એક છોકરી મારા જોવામાં આવી તે તે
 એક ગૌરવર્ણ અને સુંદર હતી કે તે ' જંગલી ' જાતની હતી
 એમ કાંઈને ખાશ પશ્ય ન આવે. ધણે જાગે તો તે યુરોપીઅન
 બાપની પેદાશ હશે. છતાં તે છોકરી ધણીવાર પોતાનાં કપડાં-લુગડાં
 ફેંકી દઈને સ્વચ્છ જંગલોમાં રખડવાને નાસી જતી હતી. ખુદમાં
 આકાશમાં ઉડતાં પક્ષિની માફક સ્વતંત્રપણે રખડવાનો પોતાનો
 સ્વભાવ હતો તે બૂલી શકી ન હતી.

તેમની ભાષા સમજતી બહુજ કઠણ છે. તેમાં અનુનાસિક-
 ધ્વનિ ધણું છે અને શબ્દો પણ ધણા થોડા છે. તેમનો સ્વર બહુ
 ટીંચો હોય છે. વિદ્યાર્થી મઝમ સહેલાઓ જેવો અવાજ લાવવાને
 ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે તેવો અવાજ આ લોકોને તો કુદરત
 તરફથી બહુવામાં આવેલો છે.

‘ શાર-પોમન્ટ ’ નામની જગાની પાસે જંગલી ઢાવણી આવેલી છે. જંગલીઓની ઇસ્પીટાલ હડ્ડ સ્ટેશન પાસે છે. આજ સુધીમાં એ ‘ જંગલી ’ છોકરીઓએ અંગ્રેજી લણીને ખિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેમાંની એક ઇસ્પીટાલની અધ્યક્ષ છે અને બીજી એક કમિશનર સાહેબની સહચરી છે.

કર્વૉરંટાઈનમાં ઉતારો

મેં ' કાળાપાણી ' વિષેનો સામાન્ય ચિતાર આપી દીધોજ છે. હવે જેલની બાકી વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની છે તેનું વર્ણન કરીશ.

' મહારાજ ' સ્ટીમર દર ચાળીશ દિવસને અંતરે કેદીઓને એવા માટે કલકત્તા જાય છે. ચાળીશ દિવસના વચગાળામાં તે બે વાર રેલ્વે અને એક વાર મદ્રાસ જઈ આવે છે. કલકત્તાથી એક ફેરે આશરે ૧૦૦ કેદીઓ આવે છે, જેમાં બંગાળીઓ, પંજાબી, હિંદુસ્થાની, ગોરીઆ, મદ્રાસી અને આસામી કેદીઓ હોય છે. જેવો સાધારણ કેદીઓનો એક હપતો આવ્યો કે પ્રથમ તો તેને હોપનટાઉનની પાસે કોટેલી કર્વૉરંટાઈન જાવણીમાં રાખવામાં આવે છે. એ જાવણી જરાબર માઉન્ટ હેરિયેટની તળેટીમાંજ છે. અને તેની વ્યવસ્થા એક કેદી કમ્પાઉન્ડર અને એક કેદી જમાદાર મળીને કરે છે. જ્યારે એ જાવણીમાં નવા કેદી આવેલા હોય છે ત્યારે ત્યાં ખીજા કોઈ કેદીને આવવા દેતા નથી. નવા કેદીને એમ જાવણીમાં એક પખવાડીઆ

મુધી અટકાવી રાખે છે. એમ કરવાનો હેતુ એ છે કે પોર્ટબ્લેમરમાં પ્લેગ અથવા એવોજ બીજો કોઈ ચેપી રોગ દાખલ ન થાય. કેદીઓ જેવી અવસ્થામાં આવે છે તેવીજ અવસ્થામાં-હાથપગમાં બેડી સાથે-તેમને છાવણીમાં રહેવું પડે છે. એટલુંજ નહિ, પણ વયમાં વયમાં તેમને ઘાસ કાપવાનું, રસ્તા સાફ કરવાનું અને એવુંજ બીજું દલકું કામ સોંપવામાં આવે છે.

સોળમાં દિવસ પછી આ નવા 'કેદીમંડળ'ને જેલમાં લઈ આવવાનો મિલાજ છે. નવા કેદીઓ જેલમાં દાખલ થાય તે પછી એક જોડા જેવું દસ્ય બની રહે છે. વાંકી વળી ગમેલી પીઠપર બીસ્તરા અને પોટલાં ઉપાડીને, બેડીઓના ઝમરઝમ ઝમરઝમ અવાજ સાથે ભયભીત દૃષ્ટિથી આમતેમ જોતા જોતા, કેદીઓ એક દારમાં ચાલે છે. આગળ પાછળ અને બંને બાજુએ લાલ પાધડીવાળા દારોગાઓ 'એક છંદર,' 'સીધા ચલો,' 'બંદ જાઓ,' 'સરકાર' એવા કંઈ કંઈ ઉદ્ગારો કાઢીને એ ભયગ્રસ્ત દોર જેવાં ટોળાંને હાંકતા હોય છે. થોડીવારમાં એક મોટા કિલ્લાના જેવી જેલ દેખાવા માંડે છે. ત્યારે કાળો, એકસરખો પોશાક પહેરેલા અને લાલ પાધડીવાળા લકાધારી નાના ઓપીસર, જમાદાર, ટંડેલ વગેરેની ભયાનક મૂર્તિ જોઈને અને દારોગાઓના બીપણુ અવાજ સાંભળીનેજ બીચારા કેદીઓના રામ રમી જાય છે.

બારી સાહેબ

ત્યાર પછી બેડી કાઢવાનો અને કપડાં બદલવાનો વિધિ શરૂ થાય છે. બીજો દિવસે થોડીક ડાકટરી પરીક્ષા થાય છે. અમારા વખતમાં તો 'મૂરે' સાહેબ એ પરીક્ષા કરતા. ત્યાર પછી 'બારી' સાહેબ દરેકને તેનું કામ સોંપતા. બારી સાહેબ એટલે જેલખાનાના ચમરાજ ! આમર જેવી કુંડ, ચીથું નાક, લાલ મોં, હાથમાં લાકડી

અને ચાર ઈંચ લાંબી બહારેથી ચીરટ મ્હોંમાં એની મોટી મોટી મુઠોની વચ્ચે દીપી રહેતી. હારખંધ ઉભેલા કેદીઓની પાસે થઇને તે મમરાજ પસાર થતા, અને દરેકની ટિકીટ ઉપર કંઈ કંઈ લખતા જતા. જેમકે “ છ મહિના અલગ-કેદ. ” “ રોજ એ રતલ સજુ થીસવી. ” “ એક વર્ષ કોટડી બંધ. ” “ હાથ ઘાણી પીલવા. ” “ ત્રણ રતલ દોરડાં ગુંથવાં. ” “ છ મહિના જેલ બંધ, પાણી-વાળા નંબર ત્રણ. ” વગેરે.

જેમને ઘાણીનું કામ મળતું તેમની તો તે રાત આખી ચિંતા-આંજ જતી. જેમને પાણીવાળાનું કે ઝાડુવાળાનું કે દોરડાં ગુંથવાનું કામ મળતું તેઓ પોતાને લાગ્યથાળી માનતા. પરંતુ જેમને સજુ થીસવાનું કામ મળતું તેમનું ભરિખ્ય બહુજ અનિશ્ચિત રહેતું. તેઓ અરશે કે જીવશે તે સમજી શકાતું નહિ કારણ સજુ પીસવાનું કામ ઘાણી પીલવા જેવું કંઈય ન હતું તોયે તે કાંઈ છેક રહેલું પણ ન હતું.

એ પ્રમાણે સુખે દુઃખે છ મહિના કે વરસભર, જેને જેટલી સજા થઇ હોય તેટલી ભોગવી રહ્યા પછી એક દિવસ તેઓ જેલ-આંથી છૂટીપત્ર મેળવીને બહાર નીકળે છે. તે વખતે એ કેદી કાંઈ ચહેલાંની માફક ભોળો, સરળ. ગમાર ગામડીઓ હોતો નથી. પણ અનેક દુઃખો સહન કરીને, અનેક વાર ઠગીને, ઠગાઇને, તેમજ ખીજા ઉત્સાહ પૂરાંણા કેદીઓની પાસેથી શિક્ષણ મેળવીને તે પકકા ઉડાવગીર ચરેલો હોય છે. કંઈ નહિ તોયે તેઓ બનવાની અણી ઉપર તો આવેલોજ હોય છે.

જે દિવસે કેદીઓને જેલથી છૂટા કરવાના હોય છે તેને આગલે દિવસેજ એમડીન સ્ટેશને ટેલીફોન દ્વારા ખબર આપવામાં આવે છે. એટલે એક ટુંડેલ અને ચાર પાંચ જમાદાર, તેમનો કમળો લેવા

મઠે જેલને દરવાજો આવી પહોંચે છે. હિંદુસ્તાનની જેલમાંથી આવે છે ત્યારે કેદીના શરીર પર ધોતીઈ, કુડતું, અને ફાળીઈ હોય છે; અહીંની જેલમાં તે જાંગીઈ, કુડતું, અને ટોપી પહેરે છે છૂટી મળવાની વખતે તે પાછો પોતાનો મૂળ પોશાક-દીવજી ન દેખાવે એવું ધોતીઈ, કુડતું અને ફાળીઈ-પહેરી લે છે.

જેલના મુખ્ય અધિકારી Chief Overseer મિ. બારી સાહેબ અને દરવાજાના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ, એ માથા પર ખીસ્તરા તથા ખાંધ પર વાસણના પોટલા વાળા ૬૦-૭૦ કે ૮૦ છૂટા થવાના કેદીઓના ટોળાને ટંડેલના હાથમાં સુપરત કરે છે. આ સુપરતક્રિયા થઈ કે તરતજ “જોડા જોડ હો જાઓ,” “ખડા હો જાઓ,” વગેરે હુકમો છૂટવાથી ગભરાતા કેદીઓને કોઈ બહારના ટાપુમાં અથવા સ્ટેશને લઈ જવામાં આવે છે. અહીં, પ્રથમથી ઉપરી અધિકારીઓના હુકમ મેળવી રાખ્યા હોય છે તે પ્રમાણે, મુનશી અને જમાદાર બધા કેદીઓના વિભાગ પાડી નાંખે છે અને દશ દશ બાર બારને છૂટક છૂટક સૌ સૌની નિર્ણિત જગ્યાએ પહોંચાડે છે.

થાણાં અથવા સ્ટેશનો

ગોર્ટખલેયરના ચાર જિલ્લા કરવામાં આવ્યા છે: (૧) રોસ જિલ્લો (૨) પૂર્વ જિલ્લો, (૩) પશ્ચિમ જિલ્લો અને (૪) જેલવાળો જિલ્લો. રોસ ટાપુ મુખ્ય શહેર છે એટલે તેનો એક જિલ્લો ગણાયો છે. પૂર્વ જિલ્લામાં નીચેનાં સ્ટેશનો છે-એબડીન, પ્રીનીક્સ, બે મીડલ થાઇન્ટ, નેવી-બે, પહાડગાંવ અને હરદુ. એબડીન સ્ટેશનના કેદીઓને મુખ્યત્વે કરીને, રસ્તા સુધારવાનું, વખારોમાં માલ સીંચવાનું, પત્થરા ફેડવાનું, અને ઝાડુ કાઢવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. એન્જનીયરીંગ ગોદાઉનમાં અને નાળીએરની વખાણમાં પણ તેમને કામ મળે છે.

‘ શીનીક્ષ-મે ’ માં એક મોટું સરકારી વર્કશોપ-કારખાનું છે. ત્યાં લોખંડ, પિત્તળ, સીસો, કાચખાનાં હાડકાં, લાકડું વગેરે માંથી જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવાય છે. લગભગ ૩૦૦-૪૦૦ કેદીઓએ કારખાનામાં કામ કરે છે. કારખાનાના કામ ઉપરાંત રસ્તા સુધારવાનું, સાક કરવાનું, પથ્થર ફેાડવાનું, પાણી બરવાનું, અને એકું બીજું સાધારણ કામ તો હોય છે જ.

મીઠા પોષ્ટનું નામ કેદીઓએ ‘ છોલદારી ’ પાડ્યું છે. અહીંના કેદીઓને બધાં સાધારણ કામો કરવાનાં હોય છે; તેમજ કેટલાકને ‘ હરદુ’ના બાગમાં તેમજ કારખાનામાં કામ કરવા જવું પડે છે. નેતી-મે ટાપુમાં ધણી શાકભાજી અને ફળફળાદિની વાડીઓ છે; અહીંના કેદીઓ એ વાડીઓમાં કામ કરે છે તેમજ સમુદ્ર કિનારે બાંધેલા ‘ બંધ’ની મરામત કરવાનું કામ કરે છે. પહાડ-ગાંવના કેદીઓ પણ એ બંધની મરામતનાં કામ માટે નેતી-મેમાં આવે છે. કેટલાક વળી નેતરની કાપણી માટે જંગલોમાં જાય છે. હરદુમાં એક મોટું દવાખાનું પણ છે.

પશ્ચિમ જિલ્લામાં નીચે પ્રમાણે સ્ટેશનો છે—ચેધામ, શોર-પોષ્ટન્ટ, જમલી બરાક (જાવણી), ડંડાસ પોષ્ટન્ટ, વામપર, વીજમરલીગંજ, કાલાટાંગ અને બારાટાંગ. ચેધામમાં મોટું લાકડું વહેરવાનું કારખાનું છે. આન્દામાનનાં જંગલોમાંથી નીકળતું બહુ લાકડું અહીં લાવીને મશીનથી વહેરાવવામાં આવે છે અને તેમાંથી ખાડીઓ, થાંભલા અને મોટાં બીમો બનાવવામાં આવે છે. સોરપેટ અમલ શોર પોષ્ટન્ટમાં મચ્છી અને નાળીએરનું કામ ચાલે છે. ત્યાં ફળિતેરી મેદાહિત પણ છે. ઉપરાંત સામાન્ય કામ, રસ્તા સુધારવાનું, અકુ કાઢવાનું વગેરે તો હોય છે જ. જમલી જાવણી (બરાક) વિશે તો આગળ વર્ણન આપ્યું જ છે. ડંડાસ પોષ્ટન્ટમાં ઇંદની

લઠી અને કારખાનું છે. ત્યાં સેંકડો માણસો કામ કરે છે. સાધારણ કામ અહીં બહુ થોડું છે. વાઈપર તો પશ્ચિમ જિલ્લાની રાજધાની જ છે. એ સ્ટેશને ડીસ્ટ્રીક્ટ ઓફીસરની અદાલત તેમજ બંગલો છે. સમુદ્રની સપાટી પરથી જોતાં આ વાઈપર સ્ટેશનનું દૃશ્ય રોસ ટાપુની માફક બહુજ આકર્ષક લાગે છે. અહીંનું મુખ્ય કામ શાક-વાડીનું, વખારોનું, યોગાન બનાવવાનું, નેતર અને વાંસ કાપવાનું, તેમજ ઇસ્પીતાલને લગતું છે. વીમ્બર્લીગંજમાં ડેરી-ફૂલદહીનું કારખાનું-અને બાળવાનાં લાકડાંની વખારો છે. આ જગ્યાથીજ જંગલ-ખાતાની હદ શરૂ થાય છે, અને બારાટાંગ સ્ટેશન સુધી પહોંચે છે. કાલાટાંગ સ્ટેશન ઘોર જંગલની વચ્ચે આવેલું છે. અહીં પ્રખ્યાત યમરાજતુલ્ય મીન્ટો સાહેબના ચ્હાના બગીચા છે. કેદીઓને માટે આ ચ્હાના બગીચા બહુ દુઃખમય છે કારણ તેમાં તેઓની પાસે બહુજ સખત કામ કરાવવામાં આવે છે. બારાટાંગ સ્ટેશન પણ નિર્જન અરણ્યમાં છે; ત્યાં સરકારી જંગલખાતાની મોટી ઓફીસ છે.

એક એક ટાપુ અથવા સ્ટેશન એટલે જ સાત બરાક અથવા જાવણીઓનો જથ્થો સમજવો. દરેક સ્ટેશનનો કાર્યભાર એક કેદી જમાદાર અને એક કેદી મુનશી મળીને ચલાવે છે. કેદી જોલમાં દાખલ થયા પછી ધીમે ધીમે ચટીને દશબાર વરસે જમાદારની પદવી મેળવે છે. તે વખતે તેને એક ત્રણ ઈંચ પહોળી લાલ પટી અને એક પિત્તળનો ચાંદ આપવામાં આવે છે. ચાંદપર 'જમાદાર' શબ્દ કોતરેલો હોય છે. પટી વડે તે ચાંદને પોતાની છાતીપર લટકાવી રાખે છે. દરેક જમાદારને રોજનું સીધું મળે તે ઉપરાંત મહિને રૂપિયા આઠનો પગાર મળે છે. જમાદારના હાથ નીચે ટીંગલ (અથવા ટુંડેલ) હોય છે, તેની પટી અડધી લાલ અને અડધી કાળી હોય છે અને તેના ચાંદ પર 'ટુંડેલા' શબ્દ કોતરેલો હોય છે. એક જમાદારના હાથ નીચે ચાર પાંચ ટુંડેલ હોય છે. ટુંડેલના હાથ

નાંચે પેટી ઓશીસર હોય છે. તેમની પટી કાળી હોય છે અને ચાંદ હોતો નથી. દરેક ટાપુમાં વીશથી પચાશ પેટી ઓશીસર હોય છે.

બરાકની રચના

એકેક બરાકમાં સાઠ સીતેર કેદીઓને રાખવાની વ્યવસ્થા હોય છે. બરાક લાકડાંના બનાવેલાં હોય છે અને તેના છાપરાં પર વિભાજતી નળીઓં ઓળેલાં હોય છે. બરાકનું ભોંયતળીયું લાકડાંનાં પાટીઓંનું હોય છે અને તે પાટીઓં ચાંલલાઓની ઉપર ગોઠવેલાં હોય છે. બરાકને બીંત કે દિવાલ નથી હોતી, પણ લાકડાંની પટીઓની જાળી ચારે બાજુ પર હોય છે. તેમાં એકએકની જોડે ચટાઈ અને કામળા પાથરીને ત્રણ ચાર લાંબી હારમાં કેદીઓ સૂએ છે. એક બાજુએ બાળ હોય છે. દરેક બરાકમાં બે દીવા છે. દરેક બરાક પર એક જમાદારની દેખરેખ હેઠળ ચાર પેટી ઓશીસર પહેરો ભરે છે. કાંઈ કાંઈવાર જમાદારને બદલે ટુંડેલ અને પેટી ઓશીસર મળીને પહેરો ભરે છે. દરેકનો વારો ત્રણ ત્રણ કલાકનો હોય છે. સાંજ પડતાં બરાક બંધ થાય છે. પણ બરાક બરાબર બંધ થવાનો વખત, રાતના આઠ વાગે તોપ કુટે છે ત્યારનો છે. તે વખત પછી કાંઈથી બરાકની બહાર નીકળી શકાતું નથી. એક વાર સાંજે અને એક વાર રાત્રે આઠ વાગે એમ બે વાર દરેક કેદી પોતપોતાના બિછાના આગળ બેસી જાય છે અને તેમની મજૂરી કરવામાં આવે છે.

સવારે ઉઠતાંવાર ફરી એવીજ રીતે મજૂરી કરવામાં આવે છે. આગળ ટુંડેલ અને પાછળ પેટી ઓશીસર આવે છે. “અપના અપના બીસ્તરામે” બેઠ જાઓ. ” એવો હુકમ આપે છે અને પેટી બકરાની પેઢે દરેક કેદીની હારને ગણી જાય છે. ત્યાર પછી બધાને

શૌચક્રિયા માટે અને હાથમ્હેં ઘોવા માટે બહાર કાઢવામાં આવે છે. બહાર એક એક ડોલ અથવા પીપ મૂકેલી હોય છે. તેમાં જળ-ભરીઆઓ આખો દિવસ મહેનત કરીને, મીઠું પાણી લાવી, ભરી મૂકે છે. મીઠું પાણી એટલે એમ ન સમજવું કે તેમાં કેવડો કે સાકર નાખેલા હશે. આન્દામાન ખારા પાણીનો દેશ છે. અહીં તો પીવાના પાણીને મીઠું પાણીજ કહેવામાં આવે છે. દરેક કેદી પોતપોતાનો લોહાનો વાડકો લઇને એ જળભરીઆની પાસે જાય છે; અને તે તેમને એક નાના ટીનના કરવડા વડે પાણી આપે છે. તે પાણીથી કેદીઓ હાથમ્હેં ધૂએ છે.

કેદીઓનાં જોડકાં

ત્યાર પછી પાછા જોડેજોડે હારખંધ ખેરી જવાનો હુકમ મળે છે. અંગ્રેજ કવિ શેલીએ Love's Philosophy-પ્રેમનું તત્ત્વજ્ઞાન-લખ્યું છે તેમાં બતાવ્યું છે કે આખા જગતમાં કેમ પણ વ્યક્તિ એકલી નથી. દરેક, જોડું અથવા યુગલ છે. પોર્ટુગેસરના પેટી ઓશીસર અને ટંડેલ સાહેબો મુક્કાખાજી વડે પણ એ સૂત્ર સિદ્ધ કરવાને બારે હોંસ ધરાવે છે. તેમના તરફથી “ જોડાજોડ હો જાઓ ” એ હુકમ તો રાતદહાડો, ઉઠતાંખેસતાં, જ્યારેત્યારે સંભળાવવામાં આઆજ કરતો. હુકમનો અનાદર કર્યો કે પેટપર, વાંસાપર, જ્યાં ફાવે ત્યાં લાડીના ઝપાટા પડ્યાજ સમજવા ! એમનું ગણિતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન એવું અગાધ હોય છે કે માણસો બબ્બેની જોડીમાં જોડવાઇને ખેસી જાય નહિ તો તેમનાથી ગણી શકાયજ નહિ. “ યક, ફે, ત્રીન, ” એમ મોટેથી ગણતાં ગણતાં દશ સુધી ગણાયા પછી જો ભોગજોગે અગીઆરમાં જોડકાંને રથાને એકાદ હતભાગ્ય કેદી એકઠો એકઠો જોવામાં આવ્યો કે સલાનાશ ! બધી ગણતરીમાં થોટાજો ! પછી તો તે ખીચારા કમનસીબ કેદી ઉપર સુષ્ટિઓગ અને

લાકૃષ્ણધિનો ઉપચાર અજમાવીને એકાદ દાદીવાળાની સાથે તેનું ક્ષણિક લગ્નબંધન કરાવાય એ પછીજ ફરી ગણતરી કરવાનો વારો આવે.

આ સવારની ગણતરી વખતે બધી બરાકના કેદીઓને બેગા કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી “ એલ રાઇટ-બંધા બરાબર છે ” નો રીપોર્ટ મળતાં જમાદાર અને મુનશી તેઓના કામ પ્રમાણે વિભાગ પાડે છે. એક તરફથી જમાદાર દશ કે પંદર જણાને ઉઠાડીને બીજી જગા પર નોખા બેસાડે છે અને ઇજનેરી ફોરમેનને સુપરત કરે છે. તેઓ બાંધકામટોળી તરીકે ઓળખાય છે. મુનશી તે નોંધી લે છે. પછી બીજા ત્રીશ જણાને લઇને જમાદાર સાહેબ બાગવાળાને સુપરત કરે છે; અને મુનશીજી-કાગળકલમધારી ચિત્ર-ગુપ્તની પેઢે-તે પણ નોંધી લે છે. તેઓ બગીચાટોળી તરીકે ગણાય છે. એજ રીતે સૌ સૌને સોંપાયલા કામ પ્રમાણે દરેકની જુદી જુદી ટોળી થાય છે.

કેદીઓનો નિત્યક્રમ

પછી સૌ પોતપોતાના ટોળાને લઇને સોંપાયલું કામ કરવા માટે જાય છે, ત્યાં તેમની પાસે ૧૦ વાગતા સુધી કામ કરાવે છે. દસ વાગ્યા પછી ફરીથી “ ફોલ ઇન ” નો હુકમ મળતાં હારબંધ જોડી બંધાય છે. એકવાર બેવાર ગણતરી થાય છે, અને પછી ચાણુપર પાછા આવે છે. ચાણુ પર આવ્યા પછી જમાદાર તેમને પાછા ગણી જુએ છે, અને નોંધમાં ઉધરાયલો સંખ્યા પાછી જમે કરે છે. પછી સ્નાન, આહાર અને બપોરના એક વાગ્યા સુધી આરામ આપે છે. એક વાગ્યા પછી પુનઃ હારબંધી ને ગણતરી થયા પછી પોતપોતાના પેટી ઓપ્રીસર અથવા ટુકડાની સાથે પાછા કામ પર ચઢી જવાનું. આજે આર પાંચ વાગે છૂટી મળે છે. પાંચ વાગે સૌએ પોતાના આળીવાન

કહા લઈને ખાવા માટે હાથખંધ બેસી જવાનું. જમ્યા પછી અંધાઈ થતાં સુધી સ્વતંત્રપણે ફરવાનું અને આનંદથી ગપ્પાં મારવાનાં હોય છે.

દિવસના દશ વાગે ભોજન થઈ ગયા પછી સાંજે બરાક ખંધ થઈ જાય ત્યાં સુધી ગાંજબોરાને ચોરીછૂંતીથી બે ચાર દમ મારી લેવાની તક મળે છે. જુગારીઓ માટે પણ એ વખત મહા અમૂલ્ય છે. જેને પૈસા મેળવવા હોય તે પણ આજ વખત દરમ્યાન મચ્છી પકડીને, ખાવાનાં પાન તોડી લાવીને તેમજ એવી બીજી અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિથી દ્રવ્યોપાર્જન કરી શકે છે. તેવીજ રીતે કાંઈ કેદી પોતાના હવાલદાર, પહેરેગીર, જમાદાર, મુનશી, કે રોજનું સીધુ આપનાર બંડારીમાંથી જેની મહેરબાની મેળવવા ઇચ્છતો હોય, જેને રાજી કરવા ઇચ્છતો હોય, તેને માટે પોતાની પાસેના પૈસા કે બીજી ચીજની બેટ ધરવાને પણ તેને આજ સમય ખુબુ ઈંમતી થઈ પડે છે.

રવિવારે રજા પડે છે. તે દિવસે કામકાજ હોતું નથી. સવારે માત્ર એકબે કલાક થાણાની આસપાસની જગા સાફસુફ કરવી પડે છે. બાકીનો બધો વખત સૂઈ ગઈએ તો પણ ચાલે. અથવા પોતપોતાના જમાદાર, ટુંડલ કે પહેરેગીરમાંથી ગમે તેને બે ચાર આના આપીને, અથવા બે ચાર મીઠી વાતો વડે રાજી કરીને બીજા કાંઈ થાણામાં આપણો કોઈ ઓળખીતો કે મિત્ર હોય તેને મળવા પણ જઈ શકાય છે.

આ જેલની બહારના જીવનની રૂપરેખા થઈ.

રસદ્વીપ અથવા રાસ ટાપુ

અમારી સ્ટીમર બંદર ઉપર આવી પહોંચી. બંદરની ઉં
રાસ ટાપુ આવેલો છે. દક્ષિણે એબડીન બંદર અને મોટી ગંગા
કિનારા જેવી સેલુલરની જેલ આવી રહી છે. પૂર્વમાં હેરિયેટ પર્વ
ની મનોહર શ્યામ શીલા અને પશ્ચિમે સમુદ્રનું અનંત સ્વ
ફેલાયલું છે.

સમુદ્રની સપાટી પરથી રાસ ટાપુનો દેખાવ એક મનોહ
કુદરતી લીલાના ચિત્ર જેવો લાગે છે. અહીંથી પેલી ટેકરીઓ ત
થોડે થોડે અંતરે લાલ અને સફેદ મકાનોની સાથે કોઇ કોઇ સ્વ
ઉગેલાં વૃક્ષોનો લીલો રંગ ભેગસેગ થયેલો જણાય છે. મારા વાં
કામાંથી જોણે 'શિવોંગ' જોયું હશે તેમને આ અલૌકિક દશ્યનો ખ્યા
આવી શકશે. ફેર માત્ર એટલોજ કે અહીં આ બધી ટેકરીઓ
આસપાસ ભૂરાં અતણ પાણીવાળો સમુદ્ર ઘેરો ધાલી બેઠો છે એ
પોતાનાં અગણિત અમૃત તરંગો વડે મોર મજાના કરી રહ્યો.

ફાસ ટાપુને કિનારે છેક નીચાણ ભાગમાં જે કાળું કાળું દે-
ખાય છે તે વખારો (Jetty) છે. તેના ઉપક્રા ભાગમાં અનેક મ-
કાનો એકએકની પાછળથી ડોકિયું કરી રહ્યાં છે. સૌથી ઉંચે,
મથાળાના ભાગમાં, ચીફ કમિસ્નર સાહેબનો બંગલો છે, તેનું વિલાયતી
નળીઆંથી છાયેલું લાલ છાપરૂં ઘણું દૂરથી પણ ઓળખાઇ આવે છે.
કમિસ્નર સાહેબ ટાપુમાં હાજર હોય તે બધો વખત એ બંગલા
પર યુનીઅન જેક ફરક્યાં કરે છે. પશ્ચિમ તરફના ખૂણામાં
સમુદ્રની પાસેજ બ્રિટિશ લશ્કરી ટુકડીઓને માટે છાવણી છે. એની
પાસેજ એક ગગનસ્પર્શી સ્તંભ ઉભો કરવામાં આવેલો છે. અને
ન્યારે ન્યારે બંદરમાં કોઇ સ્ટીમર આવવાની હોય છે ત્યારે ત્યારે
તેની નિશાની તરીકે એ સ્તંભની ઉપર લાલ વાવટો ચડાવવામાં આવે
છે. તેજ પ્રમાણે રાજની સાલગીરી અને એવાજ બીજા સરકારી
તહેવારના દિવસે એ સ્તંભને ધ્વજ-ફરફરાવ્યાં અને તોરણો વડે શણ-
ગારવામાં આવે છે.

આન્દામાન ટાપુઓમાં સૌથી ઉંચામાં ઉંચી જગ્યા-શિખર-
માઉન્ટ હેરિયેટ છે. એ સ્થળ અહીં સીમજાના ગ્રીષ્માવાસની
ગરજ સારે છે. એ પહાડની ટોચ ઉપર અનેક બંગલા છે. ચીફ
કમિસ્નર સાહેબ અને અન્ય અધિકારીવર્ગ હવાફેર કરવા માટે
અને ખાસ કરીને સખત ગરમીના દિવસોમાં અહીંજ આવીને રહે છે.

અમે ન્યારે આન્દામાનમાં હતા ત્યારે મણિપુરના રાજદ્વારી
કેદીઓને અહીં રાખેલા હતા. સરકારે તેમને મફત રહેકાણુ અને
જમીન, તેમજ અમુક વર્ષાસન અને દૈનિક સીધુ પણ આપ્યું હતું.
પાછળથી યુરોપીય વિગ્રહ બંધ થઇ સુલેહના કાલકંરાર થયાના
ઉત્સવ વખતે શાહી હાથેરાને આધારે તેમને છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા.

માઉન્ટ હેરિયેટનો પહાડ ઘેર જંગલોથી છવાયેલો છે. જાણે એકાદ મોડું રીંગ નિરાંતે નિદ્રા લઇ રહ્યું હોય તેવો એનો દેખાવ છે. કોઇક જગ્યાએ એ જંગલોનો રંગ ઘેરો ભૂરો દેખાય છે, તો કોઈક સ્થળે જ્યાં લીમડા, વાંસ અને આમલીનાં ઝાડો પુષ્કળ ઉગેલાં છે ત્યાં પીળાશ પડતો દેખાય છે, તેમજ કોઈ સ્થળે લાલ પાંદડાંવાળાં ઝાડને લીધે રતાશ પડતો પણ દેખાય છે. પહાડની અભેદ શિથાને ભેદીને એક ચાંદીની ધારા જેવો નદીનો ઝરો વહે છે, અને ગિરિરાજના પાદપ્રદેશ આગળ ખળખળ શબ્દ કરતો સમુદ્રને જઇ મળે છે.

અમને લઇ જવા માટે એક સ્ટીમલોચ, એક બીજી 'લાઇટર' બોટને ખેંચી લાવીને અમારી સ્ટીમર પાસે ઉભી. મોટા ડોક્ટર સાહેબ (Senior Medical Officer), જેલર સાહેબ, અને બીજા કેટલાક અધિકારીઓ આવ્યા અને ગયા. ચારે તરફ મોટર-બોટ, પીનસી, લાઇટર બોટ અને સ્ટીમલોચ વગેરેની ધમાલ ચાલી રહી. આ સ્થળે મારે સેલુલર જેલની ઉપલક્ષ રૂપરેખા આપી દેવી જરૂરની છે, કારણ તેમ નહિ હૈં તો સેલુલર મંચમાં ભોળા વાંચક-વર્ગની સ્થિતિ વ્યૂહપ્રવિષ્ટ અભિમન્યુના જેવીજ થઇ જશે.

જેલની રચના અને વ્યવસ્થા

એક નકશામાં એક મધ્યખિંદુ ધારી લો. એ મધ્યખિંદુ એટલે ત્રણ માળવાળો એક મિનારો સમજવો. એને 'સેન્ટ્રલ ટાવર' અથવા ધુમટ કહેવામાં આવે છે. આ ધુમટને મધ્યખિંદુ ગણીને એક વર્તુળ દોરવામાં આવે તેનો પરિધિ અથવા ચકાવો તે જેલની બહારની દિવાલો બનાવતી. મધ્યખિંદુથી ચકાવા મુધી સરખે અંતરે સાત સીધી લીટી અથવા ત્રિજ્યા દોરવાથી જે ત્રિજ્યા પડે તે દરેકને એક એક મહોદ્દો અથવા બ્લોક કહેવામાં આવે છે.

જેમ ધુમટ-મિનારને ત્રણ માળ છે તેમ એ દરેક બોલકને પણ ત્રણ ત્રણ માળ છે. દરેક માળે વીશ અથવા ત્રીશ કોટડીઓની હાર છે. દરેક કોટડીને લોખંડની ગળીવાળું અને લાકડાના ફાટક વગરનું બારણું છે. કોટડીની પાછલી દિવાલમાં સાડચાર હાથની ઉંચાઇએ એક નાનું બળાઉં છે, તેને પણ બબ્બે ઇંચને અંતરે લોખંડના ગળાએ બેસાડેલા છે. ઓરડીની અંદર સામાનમાં એક દોઢ હાથ પહોળો નીચો ખાટલો અને એક ખૂણામાં એક ડામર લગાડેલું માટીનું વાસણ ! બસ એ બે સિવાય ત્રીજી કાંઈ ચીજ નહિ. અહીંના ખાટલા પર સૂવું એ પણ પરમ માવધાનીનું કામ છે, કારણ રહેજ પણ બેઠરકારીથી ઉંઘમાં પાસું ફેરવ્યું કે ધમ દમને ભોંય પર પડવાનોજ વારો આવે એમ છે. અને અહીંનું પેલું માટીનું વાસણ તો વિષ્ટા અને અદ્વતનો ભેદ જૂલવાનો આધ્યાત્મિક પાઠ શીખવામાં ભારે સહાય રૂપ છે, કારણ આખી રાત દરમ્યાન એજ આપણું શૌચાગાર બની રહે છે એટલે એની મધુરી (!) સુગંધનો આસ્વાદ નિરંતર આબ્યાંજ કરે છે. વળી એચાંશી આસનોમાંના ઘણા તો એ ડામર લગાડેલા માટીના વાસણના સહવાસથીજ આપણને આવડી જાય છે. સાંજે જેઠ બંધ થાય તેની કંઈક પહેલાં ભંગી એ વાસણ મૂકી જાય છે અને સવારે નિયમિત રીતે લઈ જાય છે.

ઉપર જણાવ્યુંજ છે કે બધી ઓરડીઓ હારબંધ એકની બેઠે એક આવેલી છે. અને તેની સન્મુખ ત્રણ ચાર હાથ પહોળો ઓટલા આવી રહ્યો છે. એ ઓટલાની આસપાસ પણ કમાનદાર ચાંલકાઓને આધારે લોખંડની બળા બેસાડેલી છે. ચાંલકાઓની ઉપર છાપરાનો ભાર આવે છે. સાતે ત્રિજ્યારૂપ ચાલીઓના ઓટલા, વચકા ધુમટવાળા મિનારા આગળ એકત્ર થાય છે. ત્યાં આગળ એ ચાલીઓમાં પ્રવેશ કરવાનો એક દરવાજો છે. રાત્રે આ દરવાજો બંધ કરવામાં આવે છે. ઓરડીઓને બંધ કરવા

મોટા લોખંડના આગળાઓ છે, તેને ઉપરથી તાળાં મારવામાં આવ્યાં છે. કોટડીની અંદરથી તાળાને કે આગળાને હાથ પકડી શકતો નથી.

મેં ઉપર કહ્યુંજ છે કે દરેક બ્લોકને ત્રણ માળ, એટલે ત્રણ ચાલીઓ છે. પરસાળની ચાલી, વચસા માળની ચાલી અને ખીજ માળની ચાલી (lower corridor, middle corridor and upper corridor). રાત્રે દરેક બ્લોક આગળ ચાર દારોગ પ્રહરીઓ ચોકી કરે છે. એક એક માણસ ત્રણ ત્રણ કલાકનો વાંઘાંધીને પોતપોતાના વખત દરમ્યાન હાથમાં 'હરિકેન' ફાનસ લઈ ચાલીને એક નાકેથી ખીજે નાકે ચાંટા મારે છે અને કોટડીમાં બેપમાં પ્રાણીઓ શું કરે છે તે જોતો જાય છે.

આખી જેલમાં બધું મળીને ૨૧ ચાલીઓ (ગેલરીઓ) એટલે એકી વખતે ૨૧ પહેરેગીરો રાત્રે પહેરો બરે છે. જ્યાં તેમનો ત્રણ કલાકનો સમય પૂરો થાય છે ત્યારે તેઓ ખીજ એકવ સની ટુકડીને જગાડે છે. એ પ્રમાણે એકંદરે ૮૪ પહેરેગીરોં આ રાત્રિજાગરણનો આનંદજનક લ્હાવો પોતપોતામાં વહેંચી લે છે.

મધ્ય ભાગના ધુમટ-મિનારામાં પણ એક દંડધારી સિપા સતત ઉભો રહે છે અને આકાશમાં ફરતા નક્ષત્રની જે વારંવાર પહેલો માળ, ખીજો માળ, ત્રીજો માળ એમ ફર્યાજ કરે છે. એ જ્યારે ફરતો ફરતો એકાદ બ્લોક અથવા ચાલીના ના આગળ આવી પહોંચે ત્યારે ત્યાં પહેરો બરતો પ્રહરી તેને મોટા જવાબ આપે છે:-“ વીસ કોટડી તાળાખંધ, ચાર વાર્ડ એક રાખટ. ”

આ પ્રહરી અને મધ્ય મિનારાના સિપાઇની વચ્ચે ઉંદર પિલાડીનો સંબંધ હોય છે. જે પહેરેગીર ભોગબોગે બોંધ પર બેસી ગયેલો દેખાય કે તેણે હાથમાંનું ફાનસ પણ જમીન પર મૂકેલું હોય તો સિપાઇ તરતજ તેનો રીપોર્ટ ઉપરી અધિકારી પાસે કરવાનો, અને તેને શિક્ષા કરાવવાનો. આ કારણથી એ સિપાઇરાજને ખુશી રાખવાને અને તેની ખફગીમાંથી બચી જવાને માટે પહેરેગીરો એવી તો શુક્તિપ્રયુક્તિઓ, ખુશામત, હાવભાવ અને બીજી કળાઓ અજમાવે છે કે જે એના કરતાં અડધી પણ કળા મેનકા, રંભા અને બીજી અપ્સરાઓમાં હોત તો મને લાગે છે કે આપણા ઋષિ-મુનિઓનો સમૂળગો વિશ્વંસ થઇ ગયો હોત.

દરેક બ્લોક અથવા ચાલીની સામેના ભાગમાં એકેક મેદાન-ખુલ્લી જગા-છે અને ફેદીઓને દિવસે કામ કરવા માટે ત્યાંજ એકેક કારખાનું છે. એક બાજુપર દશ હાથ લાંબી અને એક હાથ પહોળા ટાંકી છે અને પાસેજ પતરાંનો જાજડ છે. સમુદ્રને કિનારે બાગમાં એક પંપ મૂકેલો છે અને ત્યાં એક મોટી ટાંકી છે. એ ટાંકીમાં પંપ વડે દરીઆનું પાણી ભરવામાં આવે છે અને તે પાણી જુદી જુદી નળીઓદારા આ સાતે બ્લોકની ટાંકીઓમાં આવે છે. એ પાણી માત્ર ન્હાવાધોવાના જ કામમાં આવે છે. પીવાનું મીઠું પાણી ધુમટવાળા મિનારાની પાસેજ એક નળ છે તેમાંથી મળે છે. દરેક ચાલના જળભરીઆઓ એ નળેથી પાણી લાવીને ડગ્યાઓ અને બાલદીઓમાં ભરી રાખે છે.

શાહી ઝનાનામાં પ્રવેશ

પોલિસ અને ચોકીદાર મંડળના ઘેરા વચ્ચે અમે સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા અને લાઇટર બોટમાં-મજવામાં-મેડા. સ્ટીમરોંચ અમને એ-બર્ડીન બંદર તરફ તાણીને લઇ ગઇ. અમે કિનારે ઉતર્યા અને

પગમાં બેડીઓ સાથે, શારીરિક તેમજ માનસિક ભાર વહેતા, હિંદના ટોળાની પેઠે, પરંતુ લશ્કરી સિપાઇની પેઠે ગોઠવાઇને કૃત્ય કરતા, અમે ઢોળાવ ચઢવ: લાગ્યા.

સેલુલર જેલના દરવાજા સુધી પહોંચતાંમાં તો અમે થાકીને લોથ ચર્ધ ગયા હતા. દરવાજાની આસપાસ બેઠે બાબુપર આવેલી ઓફીસો અને વખારો અમે પસાર કરી દીધી. બહારનો દરવાજો વટાવ્યો; અંદરના દરવાજો આવ્યા એટલે ત્યાંના દ્વારપાલ સાહેબે અમને ગણ્યા, અમારાં નામો નોંધ્યાં અને પછી અમને આ ત્રિલક્ષણ ઝનાનખાનામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. દ્વારપાલસાહેબે અમારા નામે જે ખાતા પાડેલા તેના હિસાબ બાર વરસે પૂરા થવાના હતા. શ્રી રામચંદ્રજીની પેઠેજ અમને દેશવટો મળેલો હતો. પણ તેમનામાં અને અમારામાં ફેર માત્ર એટલોજ કે, અમારે માટે રમોઇ બનાવવાને કોઇ પતિવત્સલ સીનાદેવી ન હતાં; લક્ષ્મણ જેવો સુશીલ, નમ્ર, બ્રાતૃવત્સલ ભાઇ ન હોય; તેમજ જંગલમાંથી પાકાં કેળાં વીણી લાવવાને અમારી પાસે તેમના જેવી વાનરસેના યે ન હતી ઉપરાંત, રામચંદ્રજીને તો માત્ર સાદી દેશનિકાલની સગ હતી, જ્યારે અમને તો સાથે સખત મજૂરી ચોંટી હતી. એટલે જો શિક્ષાની દૃષ્ટિએજ અમારી વચ્ચે સરખામણી કરવામાં આવે તો જરૂર અમે શ્રી રામચંદ્રજીના કરતાં અનેક રીતે ચઢીઆતા અવતાર ગણાઇએ. જો કોઈ માણસ આ વાત માનવાની ના પાડતો હોય તો તેને મારી એટલીજ વિનંતિ છે કે મી. બારી સાહેબના રાજ્યમાં જઇને માત્ર એકજ અડવાડીઉં ઘાણી ખેંચવાનું અને કાથો પીસવાનું કામ કરી જૂએ. માત્ર એકજ અડવાડીઉં ! અને એકજ અડવાડોઆમાં તેને ખ્યાલ આવશે કે કૂસ ઉપર લટકતી વખતે જીસસે કેટલું શારીરિક કષ્ટ અનુભવ્યું હશે. જો એજ સ્થિતિમાં એ બે વરસ રહે તો જરૂર એની શુદ્ધિને નવેસરથી દાંત કુટચ માંડે અને જો ખીજા દર

રસ ત્યાં કહાડે તો તો એની ખાત્રીજ થાય કે મધેડાને ડીકાં ખાશે
નો આણસ અને કે નહિ. ગમે તેમ હોય, મને તો લાગે છે કે
ભાડા પણ દિવસ આન્દામાનમાં રહી આવનાથી જેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત
રી શકાય છે, તેટલું જ્ઞાન ખીજ કાઢ પણ રીતે મળી શકે એમ
હી. ગમ્મનની વાત ખાજૂએ મૂકીએ તોયે—સાચે આવી કપરી
રીક્ષામાં આવી પડતું એ પણ પ્રભુપ્રેરિત અનન્ય દ્વાવોજ છે.

ખારી સાહેબનું લાપણુ

અમે દરવાજે પસાર કર્યો અને ખાગની પાસે આવી હાર-
મંધ ઉભા રહ્યા. ખારી સાહેબનું જ્ઞાનપૂર્વક દર્શન પ્રથમવાર અમે
મહીજ કર્યું. કાળાપાણીના રાજરાજેશ્વરસમા ખારી સાહેબની સૌમ્ય
હિં જોઇને કેદીને જેટલો લય લાગતો હશે, તેનાથી અર્ધો પણ
લાગતો જોતાં બકરીને લાગતો હશે કે કેમ તેની મને શંકા પડે છે.
તેમના સરીરનો ઘાટ જાડો અને ડીંગણો હતો. તેમની કુંડ એવી
તા આગળ ધસેલી હતી કે કાંઈ જાડા ધીખાઉ મારવાડીની કુંડ પણ
તેમની આગળ ઝાંખી પડી જાય. તેમનું નાક ચીણું અને લાલચોળ હતું.
ગોળમટોળ આંખો અને મોટી મોટી મૂછોને લીધે તેમનું મુખાર્વિંદ
નોહીતરત્યા વાધના જેવું દેખાતું.

તેમણે આવીને એક લાંબુ લાપણુ આપ્યું, તેનો હુંક સાર આ
પ્રમાણે હતો:—

“ તમે આ આસપાસની દિવાલો જુઓ છો કે ? એ આટલી
મધી નીચી કેમ છે તે જણો છો ? તેનું કારણ એજ છે કે આ
સ્થળેથી નાસ્તી જવું એ મિલકત અશક્ય છે. આ ટાપુઓની
આસપાસ એક હજાર માઈલ મુધી દરીઓ આવેલો છે. અહીંના

જંગલોમાં પણ જંગલો જૂડ અને ખિલાડાં સિવાય બીજા કાંઈ પ્રાણી તમને મળી શકશે નહિ. પણ ઝરરાવાળા જંગલોઓ—જે હિંસક પ્રાણીઓ કરતાં પણ વધારે ભયંકર છે તે મળશે ખરા. પણ તેઓ તો માણસ માત્રને જોતાંવાર જ તેને તીર મારી વીંધી નાંખવાનું ચૂકતા નથી. સમજ્યા ? ... હવે મારા તરફ જુઓ. મારું નામ ડી. બારી (D. Barry) છે. હું સીધાની સાથે બહુજ સીધો અને ઉદાર છું. પણ વાંકાની સાથે તો હું ચાર ગણો વાંકો છું. જોકે કદિ કાંઈ મારી સામે થયો તો...તેના પરમેશ્વર પાધરો હશે તોજ તે ખચશે. પરંતુ એ યાદ રાખજો કે આ આન્દામાનની આસપાસ ત્રણ માઇલની હદમાં તો પરમેશ્વર પણ પ્રવેશ કરી શકતો નથી. પેલી લાલ પાધડીઓ દેખાય છે ને ? તે લોકો વાડર છે; અને આ કાળી પાધડીવાળા ' પેટી ઓફીસર ' છે. હંમેશા એ લોકોના હુકમને તાબે થજો. જો એ લોકો તમને દુઃખ દે તો મને જણાવજો. હું તેમને શિક્ષા કરીશ... ”

પછી અમારી બેડીઓ છોડવામાં આવી અને દરેકને એક લુંગી, એક ટુંકીયાંમનું ખમીસ અને એક ઘોળી ટોપી પહેરવા માટે આપવામાં આવ્યાં. આ અમારા કાળાપાણીના નાટક માટેના રંગભૂમિપરનો પોશાક હતો અને એકટરો તરીકે અમારે તે ગમે તેવો હોય છતાં સ્વીકારવોજ રહ્યો. અમારી આખી ટોળીમાં હું પાતળો, અને લાંબો સૂકલડી જેવો હતો, એટલે મારા શરીર પર તો આ નર્વીન પોશાક ખૂબજ દીપી ઉઠ્યો ! શરમાઇને હું ધરતીમાતાને મનમાંજ વિનંતિ કરવા લાગ્યો કે—“ હે માતા ! એકવાર ત્રેતાયુગમાં જન્મ કર્યું હતું તેમ આજે તારા શરીરમાં મને શમાવી દે. ભલે સીતાજીના જેવો પવિત્ર ન હોઉં; પણ મારું સ્વતંત્ર તો આ પોશાકથી તેટલુંજ આપાત પામ્યું છે. ”

અમને મળેલી લગાટી

કમનસીબે ધરતીમાતાએ મારી વિનંતિ સાંભળી નહિ, અને તેણે ફાટીને મારગ આપ્યો નહિ, એટલે એજ અવસ્થામાં અમે સ્નાન કરવા આયા. ત્યાં તો વળી શરમનો જે કાંધ છાંટે અમારામાં બાકી રહ્યો હતો તેને પશુ અમારે તિલાંજલિ આપી દેવી પડી. નહાતી વખતે પહેરવાને અમને લગાટી આપવામાં આવી હતી તેમાં તો શરમ જેવી વસ્તુને રહેવાનો જરાયે અવકાશ ન હતો. એટલે બ્યારે અમે નહાવા માટે કપડાં ઉતાર્યા ત્યારે કૌરવોની સભામાં નિરાધાર દ્રૌપદીની જે દશા થઇ હતી તેવી જ દશા અમારી થઇ.

છતાં દૈવને આધીન થયા સિવાય છૂટકો ન હતો, કારણ બીજો કાંઇ ઉપાય નહતો. નીચી મૂંડી રાખીને જેમતેમ અમે એ સ્નાનવિધિની પૂર્ણાદ્યતિ કરી. ત્યાર પછીજ અમને સમગ્રયુ' કે આ સ્થાનમાં બદ્દલોક (Gentleman) તો શું પશુ મનુષ્ય જેવું પશુ કોઇ પ્રાણી નથી. બધા કેદી જ છે ! અમને દરેકને માટે એકેક લોહાની થાળી અને વાડકી આપવામાં આવી. થાળી તો કાટથી એવી કાળી બનેલી તે સાફ થાયજ નહિ ! અને વાડકીઓ તેલની ચીકાસને લીધે એકબીજાની સાથે એવી ચોંટી ગયેલી કે કેમે કરી છૂટી પડેજ નહિ. જેમ તેમ-મહામહેનતે-અમે તે બંનેને સાફ કર્યા અને ઘાસમાં હાથ લૂછીને જમવા બેઠા. એક પતરાના ડબ્બા રૂપ કડકી વતી અમને દરેકને એક ડબ્બો ભાત, થોડીક અડદની દાળ અને બે રોટી (મુસલમાની રોટલી) પીરસવામાં આવી. આ પશુ અમને અમૃત સમાન લાગ્યાં. ચાર દિવસ સુધી માત્ર ચણા અને છોલા ખાઇને રહ્યા પછી આ ખોરાક કેમ અમૃતસમ ન લાગે ?

ભોજનપર્વ પૂરું થયા પછી અમને પાંચમા નંબરના બ્લોકમાં લઇ
ગયા. અને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર કોટડીનો ગણો રાખીને દરેકને
જુદી જુદી કોટડીમાં પૂર્યા. અમે સામાન્ય કુદીઓની સાથે કોઇ
જાતનો સંબંધ ન રાખી શકીએ એટલા માટે પ્રથમથી જ છેક
ઉપલા માળની કોટડીઓ ખાલી કરાવીને અમને ત્યાં પૂરવામાં
આવ્યા હતા. સાધારણ રીતે તો પહેરેગીરોની જગા રોજનીરોજ
બદલાયાં કરે છે; પણ અમારી બાબતમાં તો જે બાર પહેરાવાળાઓ
અમારા પર ચોક્કસ રાખવા ગોઠવાયલા હતા તે હંમેશને માટે એના
એજ. તેમની જગા-બદલી કરવામાં આવતી નહિ. અમારા જળભરીઆ
અને ઝાડુવાળાને પણ બહાર નીકળવાની મનાઇ કરવામાં આવી
હતી. દારોગાઓ અને પેટી ઓફીસરો પણ અમારે માટે ખાસ
ચૂંટી કહાડેલા હતા. તેમાં માત્ર એક અરમીઝ સિવાય બીજા બધા
પકાણે હતા. તેઓ અમને કોટડીમાંથી કાઢતા, અને પાછા પૂરતા.
અમે પણ અંદર જઇ લાંબા ટાંટીઆ કરી આડા પડતા અને
બીજું કાંઇ કામ કરવાનું ન હોવાથી નિરાંતે મકાનના થાંભલા,
વળાઓ, અને નળીઓની ગણતરી કરવા મંડી પડતા.

પાંચમા નંબરના બ્લોકમાં દરેક માળે ૨૬-૨૬ કોટડીઓ
છે, એટલે ત્રણ માળની બધું મળીને ૭૮ કોટડીઓ થઇ. આખી
જેલમાં બધા બ્લોક મળીને નાચે પ્રમાણે કોટડીઓ હતી:-

બ્લોક નંબર	દરેક માળે કોટડીની સંખ્યા	કુલ સંખ્યા
૧	૩૫	૧૦૫
૨	૩૫	૧૦૫
૩	૫૨	૧૫૬
૪	૨૨	૬૬
૫	૨૬	૭૮
૬	૨૦	૬૦
૭	૪૦	૧૨૦

એ પ્રમાણે આખી જેલમાં ફાટડીઓની કુલ સંખ્યા ૬૬૦ ની છે. અહીં ફેદીઓને માટે બરાક-ખુલ્લી છાવણીઓ-નથી પણ માત્ર ફાટડીઓ-Cells-જ છે અને તેથી જ એ જેલ સેલુલર (Cellular) જેલને નામે ઓળખાય છે.

બપોરે એક કે બે વાગે જેલના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ મૂરે સાહેબ આવ્યા અને ફાટડીના બંધ દરવાજાની સામેજ ઉભા રહીને એક-વાર બધાનું ઉપલક્ષ્ય દર્શન કરી ગયા. તેમણે દાઢી સાફ મૂકાવેલી હતી. તેમનો બાંધો ઠીંગણો અને આંખો ભૂરી હતી. એકંદરે તે બહુજ બંધા દેખાયા.

ગળામાં ઘંટા

થોડી વાર પહેલાં એક લુહાર અમારી ફાટડીમાં આવ્યો હતો; અને અમને દરેકને ગળામાં એકેક ગાયઘંટડી પહેરાવી ગયો હતો. અહીં તેમજ બીજી બધી જેલોમાં આ તો એક સામાન્ય રિવાજ છે કે ફેદીઓ જેલમાં આવે એટલે તેમનાં તેમની ફાઇએ પાડેલાં નામો ફાણુ જાણે ક્યાંય ઉડી જાય છે અને તેઓ નંબરથી ઓળખાવા લાગે છે. દરેકના ગળામાં ત્રણ ઇંચ લાંબી, બે ઇંચ પહોળા અને એક ઇંચ જાડી લાકડાની તક્તી લટકાવવામાં આવે છે. તેના ઉપર તેનો નંબર, સજાની મુદત, સજા શરૂ થયાની તારીખ અને જે કાયદા-કલમને આધારે તેને સજા થઇ હોય તેનો નંબર લખવામાં આવે છે.

આ તક્તીઓ ત્રણ પ્રકારની આવે છે. એક તો લંબચોરસ, બીજી ગોળાકાર, અને ત્રીજી ત્રિકોણાકાર હોય છે. ૩૦૨ સેક્શનની સજાવાળા, એટલે ખૂનના ફેદીઓને લંબચોરસ તક્તી મળે છે. ધાકપાકુઓ અને રંજદારી ફેદીઓને ગોળાકાર મળે છે; અને જેઓ પોર્ટ-બેયરમાંથી નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અથવા

એક વાર નાસી છૂટીને પકડાય છે, તેમને ત્રિકાણાકાર તકતી મળે છે.

એ તકતીને લોહના તાર વડે ગળાની આસપાસ બાંધવામાં આવે છે. મદ્રાસની જેલમાં તો કેદીનો નંબર એક પતરાં પર કાતરીને તે પતરું બાંધીની ઉપર ચાંદની પેઠે લટકાવવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં પોર્ટબ્લેયરમાં તો આ ગાયધંટી લટકાવ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.

સાંજે ચાર વાગે અમને બહાર કાઢીને મેદાનમાં લઈ ગયા. ત્યાં અમે ન્હાયાધોયા; અને અમારી થાળીવાડકીને જમીન પર ગોઠવીને પાછા આવી કાટડીમાં પૂરાયા. પછી રસોઈઆઓ નીકળ્યા અને એમાં દાળ ભાત રોટી પીરસી ગયા. તેમના જવા પછી અમે નીકળ્યા અને ખાવા બેઠા. સામાન્ય કેદીઓ તો પોતાનું દિવસનું કામ પૂરું થાય એટલે ન્હાઇને પંક્તિબંધ જમવા બેસી જાય છે, અને તેમને પીરસવામાં આવે છે. પણ અમને એવી સ્વતંત્રતા ન હતી. કારણ આન્દામાનમાં બોમ્બકેસના કેદી તરીકે અમે પહેલાજ હતા. તેમ વળી બારે અરાજકવાદી તરીકે પણ અમે પહેલે નંબરે હતા. એટલે સૌને વાંધવડે કરતાં પણ અમારો ભય વધારે લાગતો. તેથીજ અમારી બાબતમાં ખૂબ તાળાબંધી, કાળજી, સાવધાની અને કડકા રાખવામાં આવતી હતી.

પણ અમે પોતે ભયથી કેવા ધૂળતા હતા અને ગમે તે પ્રકાર અમારી જીંદગી બચાવવાને કેવા આતુર હતા તેનો કાંઈને જરા ખ્યાલ ન હતો. આ વખતે તો અમારી અને જેલના અધિકારી વચ્ચેની સ્થિતિ બારે રમૂજ થઇ પડી હતી. તેઓ અમારા તરફ કયાકુળ દૃષ્ટિથી જોતા; અને અમે પણ રાજકુળનો ચિન્હાર

જૈવ કર્તવ્ય: એ સૂત્રને યાદ કરી આન્દામાનમાં રાખના અંશધારીઓના પ્રત્યે તેવીજ દષ્ટિથી જોતા. અધિકારીઓ પોતાની બચની લાગણી છૂપાવવાને હંમેશા ખૂબ પ્રયત્નશીલ રહેતા. બહારથી તેઓ બહારે એપરવા હોય એવો દેખાવ કરતા. અમે પણ તેવીજ રીતે અમારું 'દેશભક્ત' તરીકેનું નામ સાર્થક કરવાના હેતુથી તેમની આગળ વખત-કવખતે, સ્થાન-અસ્થાનની દરકાર કર્યા વગર લાંબા બાપણુ આપવા મંડી પડતા, અને એમાંજ ખૂબ આનંદ માણતા. છેક જેઠરથી માંડીને નાનામાં નાનો ચોકીદાર પણ અમને હાલતાં-આલતાં કાયદો બતાવે, ડોળા કાઢે, અને કેટલીકવાર પજવવા મંડે. પણ તે બધું પોતાનું માન સાચવવા માટેજ હતું. અમારા વિષે તેઓ એમ વિચાર કરતા કે-“ આ લોકો લુચ્ચા અને બદમાશ છે. તેઓ રખેને કંઈ તોફાન કરી બેસે. ” એવો તેમને અહોનિશ બચ લાગતો. અમે પણ કોઈ વખતે ક્રોધથી ડોળા ચઢાવી દેતા; તો કોઈ વખતે ગરીબ ગાય જેવા બની જતા; કારણુ તેમ કર્યા સિવાય અમારી પાસે બીજો કોઈ માર્ગજ ન હતો. એટલે, કરડવાનું ત્યજવા સાથે પુંકાડો મારવાનું પણ બંધ કર્યું હોત, તો અમે આજે જીવતા હોત કે નહિ તે પણ સંશયભરેલું છે.

‘કાંજીદેવી’ નાં પ્રથમ દર્શન

બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળે અમને બહાર કાઢ્યા. અમે હાથમોંઠાં ઘોમાં કે તરત જાંઘીમાં પ્રથમવાર અમને કાંજી અથવા કાંજીદેવીનાં દર્શનનો લાભ મળ્યો. અહીં કાંજી એટલે પાણીમાં ચોખ્ખા ઉકાળીને બનાવેલો દૂધપાક સમજવો. અમને દરેકને એકેક ડાળૂ ભરીને આ દૂધપાક મળ્યો. ડાળૂ એટલે એક જાતનો ચમચો. નાળીએટની અડધી કાચબીમાં એક લાંબો હાથો બેસાડેલો હોય તે અહીં ડાળૂ કહે છે.

અમને પીરસવામાં આવેલા દૂધપાક અથવા કાંજી-જે કહો તે-માં મીઠું સરખું ન હતું. એટલે તે ઘણુંજ ખેસ્વાદ લાગ્યું. દરેક કેદીદીક રોજ એક ડ્રામ જેટલું મીઠું આપવામાં આવે છે. પણ એટલું તો દાળ અને શાકમાં પડી જાય છે, એટલે ખીચારી કાંજી સમૂળગી મીઠા વગરની રહે છે ! ગમે તેવી પણ અમારે તો એ કાંજીખાઈને ગળા હંડે ઉતાર્યા વિના છૂટકોજ ન હતો. અક્ષીપુરની જેલમાં આવીજ એક વસ્તુને લાપ્શીને નામે અમે ઓળખતા હતા, પણ ત્યાંની લાપ્શીમાં કંઈક સ્વાદ તો ખરો જ, કારણ કે તેમાં કોઇક વાર ઓળ નાંખવામાં આવતો, તેમજ કોઇકવાર દાળ નાંખવામાં આવતી હતી.

ડાક્ટરી તપાસ

સાત દિવસ સુધી અમને ક્વૉરન્ટાઇનમાં ગોંધી રાખવામાં આવ્યા. પછી ઇસ્પીતાલમાં અમારી ડાક્ટરી પરીક્ષા કરવાનો વખત આવ્યો. આ પરીક્ષા થવાથી દરેક કેદીનું ભવિષ્ય નક્કી થઇ જતું. મિ. મૂરે સાહેબ દરેકનું શરીર તપાસતા અને 'જેલ-હિસ્ટરી' નામના ચોપડામાં દરેક કેદીને માટે કામનો પ્રકાર-સારું શરીર હોય તેને સખત મહેનતનું કામ-અને નબળું હોય તેને હલકું કામ-લખી આપતા અને તેને આધારે પાછળથી જેલર મિ. બારી સાહેબ દરેક કેદીને તેના શરીરને અનુકૂળ કામની સોંપણુ કરતા.

દોરડાં ગુંથવાનો પહેલો અનુભવ

અમારા શરીરની ડાક્ટરી પરીક્ષા થઇ ગયા પછી સાત દિવસે અમને બારી સાહેબ તરફથી કામ મળ્યું. એ વચગાળાના દિવસો દરમ્યાન અમે દોરડા ગુંથવાનું કામ કર્યું. કેદીઓની એક ટુકડી કાથાને ખાંચીમાં પલાળીને, ફૂટીને તેના રેસા કાઢે છે અને ખીજી ટુકડી,

જેને હલકું કામ મળે છે તે, રેસામાંથી દોરડાં બનાવે છે. દરેક કેદીએ આખા દિવસમાં ત્રણ રતલ દોરડું ગુંથવું પડે છે.

અમ અમારી આખી જીંદગીમાં કદિ દોરડાં ગુંથવાનું કે કાથો ફેંદવાનું કામ કર્યું ન હતું. અરે, અમારી ચૌદ પેઢીમાં પણ કાઠએ એવું કામ નહિ કર્યું હોય એમ હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું. છતાં અમે આ કામ કર્યું ખરું. પહેલે દિવસે અમને બધાનેજ દોરડાં ગુંથવાનું કામ મળ્યું. “ રસ્સી બાંટો ” એવા હુકમની સાથે એકેક કાથાનું બંડલ અમારી બંધ કોટડીમાં જળીમાંથી નાંખવામાં આવ્યું. અમે પોતપોતાનું બંડલ હોડ્યું અને તેને જોઇને માથે હાથ દબ દીધા. આનું તે દોરડું બનેજ કેમ ? એ શક્યજ નથી ! અને બબડાટ કરવા લાગ્યા. એટલામાં પેલા ચાર પહેરેગીરો અમને દોરડાં ગુંથવાનો પાક શીખવવા માટે આવ્યા. તેમણે સૌથી પ્રથમ થોડા થોડા રેસા બે હથેલીની વચ્ચે લઇને તેને આમળા ચઢાવી દીવેટ બનાવતાં શીખવ્યું. દીવેટ બની એટલે એવી અનેક દીવેટો બનાવી ને પછી તેમાંથી એક એક લઇને જોડી જોડીને આમળા ચઢાવી ધીમે ધીમે દોરડું બનાવવા માંડ્યું. જેમ જેમ દોરડું બનતું જાય તેમ તેમ તેને એક બાજુ પર રાખી આગળ બીજી દીવેટો વળગાડીને તેને વિશેષ લાંબું કરતા ગયા. એ બધાનું વર્ણન અપાય છે સહેલાઈથી; પરંતુ તેટલું શીખતાં ઘણી મહેનત પડી હતી. અને આખરે પણ અમારાં દોરડાં કેવાં નમૂનેદાર—એક જગાએ જાડું, એક જગાએ પાતળું, એક જગાએ પીંછડાવાળું, એક જગાએ પોચું—એમ પુષ્કળ ખામી-વાળાં બન્યાં હતાં. સરકાર બહાદુર તો દૂર રહી પણ અમે બનાવેલાં દોરડાં જોઇને અમનેજ હસવું આવતું હતું.

પરંતુ ધીમે ધીમે અમને માન્ય પડ્યું કે થોડીક ટેવ પડવાથી ઘણીજ ઝડપથી દોરડું વણી શકાય છે. હાથ જાણે સંચાની પેઠે ચાલે છે અને સડસડાટ જેવું જોઇએ તેવું દોરડું વણી શકાય છે.

અભ્યાસથી જે દાર્પ રહેલું લાગે છે તેજ કાર્ય શરૂઆતમાં અભ્યાસના
અભાવને લીધે ધણુંજ કઠણ લાગે છે. તે દિવસે કોઈનું દોરડું દઢ હાથ
લાંબુ અને કોઈનું પાંચ હાથ લાંબુ થયું. માત્ર ઉપેન્દ્રબાણુએ દોઢ
એ હાથ જેવડું દોરડાંનું ગુચળું બનાવ્યું. તેમના કરતાં વિશેષ (!) તે
દિવસે કોઈનું બન્યું ન હતું. ઉપેન્દ્રના જેવું કારીગરીનું કુદરતી જ્ઞાન
ભાગ્યેજ કોઈને હોય છે. છતાં મારું દોરડું તેનાથીયે લાંબું (!) બન્યું
હતું; તેથી ઉપેન્દ્રે કહ્યું:—“ તું તારે ઘેર પણ જાનામાના દોરડાં ગુચીતો
લાગે છે.” હું ધોષવંશનો વંશજ તે જાણે એક સામાન્ય દોરડાં ગુચ-
નાર ! ઉપેન્દ્રની ટીકા સાંભળીને મને મનમાં તો અતિશય ક્રોધ
ચઢ્યો. પરંતુ શું કરું કે જેલમાં પડ્યો હતો, એટલે દાંત કચ-
કચાવીને અંતરનો ગુસ્સો અંતરમાંજ ગળી ગયો.

મદ્રાસી અને બરમીઝ કેદીઓ

અમે દશ જાણુઓ લગભગ ૭ મહિના સુધી પાંચમા નંબરના બ્લોકમાં એકત્ર રહ્યા. સાત દિવસ ક્વોરન્ટાઇનમાં ગોંધી રાખ્યા. પછી કેટલાક મદ્રાસી કેદીઓને અમારી સાથે લાતીને રાખવામાં આવ્યા હતા. તેમને ૭ માસની કાટડીનું ધની સજા હતી. એટલે અમારી માફક તેઓ પણ અન્યત્ર ગતાગતિરહિત દશામાં દોરડાં વણવાનું કામ કરતા.

એ મદ્રાસી કેદીઓમાં નાગાપ્પા અને ચિનાપ્પા કરીને બે જાણુ હતા તેમની સાથે અમારે ઠીક માયા બંધાઈ હતી. નાગાપ્પા જાને અને ધંધે હજમ હતો. ચિનાપ્પા એ બધા મદ્રાસીઓમાં સૌથી નાનો હતો અને તેનો સ્વભાવ પણ ઘણોજ ઉમદા હતો. અમને બધાને એ છોકરા ઉપર ખૂબ પ્રેમ હતો. આ બધા મદ્રાસીઓ અ-

મૂને દોરડાં વણવાના મહાભારત કાર્યમાં ભારે સહાયરૂપ હતો. જ મહિના પછી તેમને છૂટા કરવામાં આવ્યા તે વખતે ચિનાખ્યા સ્વ-તંત્ર ઉપાર્જનકારી થયો; તેણે સેલુલર જેલના દેશી ડાટર સાહેબના હાથ નીચે નોકરી લીધી. નાગાખ્યા થોડાજ વખતમાં પર-લોકવાસી થયો.

આ મદ્રાસી ટોળી જેલમાંથી મુક્ત થઇને વિદાય થઈ એટલે તરતજ એક બરમીઝ ટોળી અમારા બ્લોકમાં આવી. તેમના ઉપર ૧૨૧ મી કક્ષમ પ્રમાણે રાજદ્રોહનો અપરાધ સાબીત થયો હતો. બ્રહ્મદેશી બ્રાહ્મણો યુગી કહેવાય છે. એ કુંગીઓ વખતોવખત એક બનાવટી થીઓ (રાજ) ઉભો કરે છે, અને લોકોને ઉશ્કેરીને પો-લિસ થાણા પર ધાડ પડાવે છે. આ કટ્ટીઓનો પણ તેવોજ અપ-રાધ હશે. તેમને અમારી પાસેનીજ કાટડીઓમાં લાવી ગોંધેલા હતા એટલે તેઓ અમારા ક્ષણેક્ષણના સહવાસી હતા. અમારી પેઠે તે-મની પણ નયચૌનદૈયા જેવી સ્થિતિ હતી.

જાંદગીમાં પ્રથમ તેજ વખતે અમે આ ગોરીઆમડીવાળા, દાદી-મુંજ વગરના અને કપાગમાં છંદણાવાળા બ્રહ્મદેશીઓનું દર્શન કર્યું. તેઓમાં એક બે જણા હિંદી જાણુતા હતા. દોરડાં વણવામાં આ લોકો અમારા શિષ્ય હતા, અમે તેમના ગુરૂ હતા. તેઓમાંના ઘણાને કાથો ફૂટવાનું કામ પણ કરવું પડતું. દોરડાં અને કાથા શાસ્ત્રમાં બિલકુલ ગમાર જેવા આ બ્રહ્મદેશીઓને જોઇને અમને ખૂબ આનંદ અને સંતોષ થયો. એ શાસ્ત્રની થોડી આવડત હોવા છતાં અમે તેમના ગુરૂ બનવા-માં ઠીક ફાગ્યા. અને તેઓ પણ ભારે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અમે લીધેલા પરિશ્રમને ખાતર અમારા ભકત બની ગયા. પેલા મદ્રાસીઓના “ આપ્પા સ્વામી, ઇંગેયા, રૂન્ડુ રૂન્ડુ પો ” વગેરે અતિમધુર શબ્દોનો અને ગિલિગિલિગિલિગિલિ ઉચ્ચારો સાંભળી

સાંભળીને અમારા કાલ ટેવાઈ ગયા હતા. પણ હવે વળી આ પ્રહરદેશી-
ઓની ગેંગે 'ચુ' 'ચુ' વાળી અનુનાસિક ભાષા સાંભળીને તો અમે ચકિત્તજ
થઈ ગયા. છતાં કેટલોક વખત પછી, ન ચાલે એવા કેટલાક
શબ્દો અને ઉદ્ગારો શીખીને અમે પ્રહો ભાષાના પણ ખાંખની ગયા !

આ પ્રમાણે ખીજા જ એક મહિના વીત્યા બાદ કેપ્ટન મૂરે
સાહેબ એ વરસની રજા લઈને વિલાયત સીધાઆ. પાછળથી સાંભ-
ળ્યું કે તે તો પોતાના ગૃહલક્ષ્મીશત્ય આવાસને માટે એકાદ લક્ષ્મી-
જીની શોધ કરવા માટેજ ગયા હતા. તેમની હાજરીમાં અમને અ-
નેક પ્રકારનું સુખ હતું. કાથો ફૂટવા કરતાં વધારે અધરું કામ
ખીજું ભાગ્યેજ હશે. છતાં જ્યારે મૂરેસાહેબ અમારી પાસે
આવીને અમારી સાથે હસીને વાતો કરતા ત્યારે અમારું એ નિઃસ-
હાય સ્વજનહીન જીવન પણ કંઈક સહ્ય ખનતું. બારી સાહેબની સાથે
સરખાવતાં તો મૂરેસાહેબ શિક્ષા કરવામાં બહુજ સંકાયવાળા હતા.
તેઓ ઘણુંખરું તો માત્ર મ્હોડેજ ધમકાવતા. છતાં મૂરેસાહેબના
જવાબી જે કંઈ દુઃખ થયું—વધ્યું—તે પણ અમારા ભાગ્યનોજ
દોષ હતો.

જેલર મહાશયનો એવો હુકમ હતો કે બોંબગોળાના કેદીઓને
પરસ્પર વાત કરવા દેવી નહિ. તેટલા માટે અમને બધાને ઉઠતાં,
બેસતાં, ખાતાં, પહેરતાં, એકેકથી અલગજ રાખવામાં આવતા !
પાંચમા નંબરની એકજ ચાલમાં દશ જણાને પાસે પાસે રાખી તેમની
પાસે ફરજિયાત અભોક્ષા પળાવવાનું કામ કેટલે અંશે ફળીશ્રૂત
થઈ શકે તેની કલ્પના વાંચકેજ કરી લેવી.

પદાણુ ખોયદાદખાં

છતાં એ દુઃસાધ્ય કાર્ય કરવા એક પેટી ઓપ્રીસર ઉમેદવાર તરીકે
બહાર પડ્યો હતો. તેનું નામ પદાણુ ખોયદાદખાં. અમે દશે જણા

હિંદુ હતા. એટલે રખેને હિંદુ દારોગા અને ચોકીદારો અમારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખે એવા લાયકી અમારા બધા પહેરેગીરો હિંદુસ્થાની મુસલમાન, પંજાબી મુસલમાન અને પઠાણો રાખવામાં આવ્યા હતા. પઠાણ એટલે સાધારણ રીતે મેવો વેચનારા કાબૂલી સમગ્રય છે, પણ અહીં પોર્ટબ્લેયરમાં તો એ લોકો ચમરાજના દૂત તરીકે જ મનાય છે. કાંઈને પકડી લાવવાનો હુકમ મળ્યો એટલે એ પઠાણો તેને દોરકાં બાંધીનેજ ધસડી લાવવાના. પોતે તો બાળસુના પીર અને હાડકાના આખા હોય છે, છતાં બીજાની પાસે કામ લેવામાં તેઓ ધણોજ ઉત્સાહ અને ઉત્તેજિત વૃત્તિ રાખે છે.

બધા પઠાણોમાં ખોયદાદ સર્વનો રાજા હતો. એને જોતાંવારજ માણસ મોઢો પડી જાય. ડીંગણો, મોટા મોટા વાળવાળો, ટુંક ગર-દનીઓ, રંગે કાળો મેથ, મોટા મોટા થોલીઆ, લાંબા વાંકાચૂંક દાંત, એકધારી લાંબી ભમર, ઉંચું ડીચકીઈ નાક, ફટેડો મિનસ અને હાથમાં દંડો! આટલા બધા સદ્ગુણો આપીને પણ વિધિ 'નિષ્કામ' થઈ એડી ન હતી. ખોયદાદને તેણે જખરો કાયદાબાજ બનાવ્યો હતો. એના રાજ્યમાં જરા પણ નિયમભંગ ચાલતો નહિ. હંમેશા અમારે બખ્ખેની જોડી થઈને ચાલવું પડતું. ભોગજોગે સરત-ચૂક થવાથી આપણો પગ આપણા જોડીદાર કરતાં આધોપાછો કે વહેલોમોડો પડ્યો કે તરતજ તીવ્ર દ્રષ્ટિવાળા ખાંસાહેબનો દંડો ઉછળ્યો સમજવો. તે વખતે એકદમ નમ્રતા ધારણ કરીને “હાજી, જમાદારજી, કસર હો ગયા. માફ કરીજીએ,” એમ કહેતાં કે આપણા ક્ષણિક પરિચય સાથીની જોડમાં ભરાઈ ગયા વગર છૂટકો ન હતો. બીજા બધા બ્લોકોમાં માત્ર જોલર સાહેબ અથવા સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ આવે ત્યારે તેમજ સાંજે ક્વાયત વખતે બખ્ખેની જોડ બંધાઈ ઉભા રહેવું પડે છે. પરંતુ અમારા બ્લોકમાં ખોયદાદી અમલ દરમ્યાન તો હંમેશજ અમારે બખ્ખેનું જોડકું બની રહેવું પડતું.

માત્ર જોડકાં બની રહેવાથીજ કંઈ પ્રેમના તત્ત્વગાનનો અંત આવતો નહિ. હારખંધ જોડકાં ઉભા રહ્યાં પછી “ખડે હો જાઓ ” નો હુકમ મળતાં લૂગડાં કાઢીને લંગોટી ધારણ કરવી પડતી. “પાણી લેઓ ” નો હુકમ મળતાં વાડકી વડે પાણી લઇને ઝપઝપ માથાપર રેડવું પડતું. એ પ્રમાણે સ્નાનપર્વ પૂરું થતું. શૌચપર્વ પણ તેવુંજ હતું. જોડકાં બંધાઇને એક હારમાં પાંચખાના તરફ મ્હોં રાખીને બધાએ બેસવાનું; વારાફરતી જેમને હુકમ મળે તે આઠ દશ જણાએ પાંચખાને જવાનું. જ્યાં સુધી હુકમ ન મળે ત્યાં સુધી દાખીને-સંયમશક્તિ કેળવતા-બેસી રહેવાનું હતું.

પણ સૌ કરતાં ખરાબ તો સાંજનું કવાયતપર્વ હતું. પ્રથમ તો જોડકાં થઇને બેસવાનું. દરેક બોંબકેદીના જોડાં વચ્ચે બહુ દેશી અને મદ્રાસી કેદીઓનાં બે ત્રણ જોડકાં ગોઠવી દેવામાં આવતા અથવા અમારામાંથી ગમે તેનું જોડકું ગમે તે મદ્રાસી અથવા બર-મીઝ કેદીની સાથે બંધાતા. એ પ્રમાણે બંધાઇને બેઠા પછી પણ અમે લજ્જનફ નવોઢા સુંદરીની પેઠે અત્યંત ધીમા સ્વરથી ખાંસાહે-બની નજર ચૂકાવીને ચોરીછૂપીથી એક બીજા સાથે ગુસપુસ વાતો કરી લેતા. કેટલીક વાર કોઇ ઉપરી અધિકારી હાજર ન હોય ત્યારે ખાંસાહેબ પણ આંખ-આડા-કાન કરી દેતા.

ખારી સાહેબનો કરપ

જ્યારે જ્યારે ખારી સાહેબનો જેઝની તપાસ માટે આવવાનો વખત થતો, ત્યારે ત્યારે આખી જેલમાં એક પ્રકારનો સળવળાટ ફેલાઇ રહેતો. કેદીઓ બધા ભય અને ત્રાસપૂર્ણ સ્થિતિમાં ડાહ્યાડમરા અને સુશીલ હોવાનો દેખાવ કરી પોતપોતાને સ્થાને ગોઠવાઇ જતા. વાડરો અને પેટી ઓઢીસરો પણ માથાનાં પૂતળાંની પેઠે ઉભા રહીને સાહેબને સન્માની ભરવા માટે પોતાનો જમણો પાંચ તૈયાર રાખતા. ખારી

સાહેબ જેલ બંધ કરવા માટે આવીને એક વાર વચલા મિનારામાં ફરતા. જે વખતે જે બ્લોકની પાસે તેઓ આવે, તે બ્લોકમાંથી “સરકાર...ર” શબ્દનો ધ્વનિ ઉઠે અને બધા કેદીઓ સ્ત્રીગના પૂતળાંની પેઠે તડાક કરતા ઉભા થઇ જાય; તેમજ ચોકીદારો અને પહેરેગીરો લશ્કરી ઠાઠથી સલામી ભરે ! એ જર્મનીનો કૈસરીઓ દેખાવ તો ખૂબ જોવા લાયક હતો. જે બધા કેદીઓ એક સાથે એકી વખતે ઉભા થયા તો તો ક્રીક. “ જૈક જાઓ ” નો હુકમ મળે કે તરત તેમણે બેસી જવાનું. પરંતુ જે કદિ કોઇ એક કે બે કેદી બીજના કરતાં જરાક મોડા ઉભા થયા તો આવીજ બન્યું ! “સરકાર” અને “ જૈક જાઓ, ” “ સરકાર ” અને “ જૈક જાઓ, ” એ શબ્દોની પરસ્પરાજ શરૂ થાય અને દરેક વખતે ઉઠેસ ઉઠેસ કરતાં કરતાં અમારો દમ પણ નીકળી જાય ! કુંભકર્ણુ કે મહિષાસુરની ગર્જના મેં તો કદિ સાંભળીજ નથી. પરંતુ તે ગમે તેવી બીષણ હોય તોયે કોધાયમાન બારી સાહેબની લયંકર ગર્જના આગળ તો તે કબૂતરાંના ફૂજન સરખીજ થઇ પડે ! એ બાબતમાં જે કોઇને અંદેહ હોય તો તેને હું એટલુંજ કહેવા માગું છું કે બીજ બધી ખટપટ છોડીને એકાદ રાજદારી અપરાધ કરીને બારી સાહેબની તબીબત સલામત છે ત્યાંસુધીમાં પોર્ટબ્લેયર જાઓ અને તેમનો ઘોર જીમૂતનાદ સાંભળી જૂઓ. પણ હવે તો તે સંભવિત નથી. બારી સાહેબની ગર્જનાના અંબધમાં ગીતાજના આ શ્લોક સિવાય બીજું તે હું શું કહું ?—

આશ્ચર્યવત્કશ્ચિદેનં શ્રુણોતિ
શ્રુત્વાપ્યેનં વદેન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥

આ ઉપરથી કોઇએ એમ માની લેવું નહિ કે હું દેવશુદ્ધિથી બારી સાહેબની નિંદા કરી રહ્યો છું. આખા ભારતવર્ષના સૌથી

ભયંકર માણસો, દુર્દાત પૂનીઓ, ધાડપાકુ, ઠગ, જુગારી, બદ-
માશ અને લંપટ માણસોથી ભારતની સેંકડો જેલો ભરાયલી હોય
છે. તેમાંથી પણ જેઓ શ્રેષ્ઠ હોય છે તેઓ પોર્ટુગલેયરમાં મહેમાન થઈ
આવે છે. એવા એવા હીરાઓને કાપવા માટે બારી સાહેબ જેલો
તેમનાથી પણ ચઢીઆતો હીરા નેમ્લએન એમાં શું સંદેહ ?
જેલના કેદીઓને જે હંમેશ હાલની કારાપદ્ધતિ પ્રમાણે ભય અને
શિક્ષાના દોરથીજ દાખમાં રાખવાના હોય તો વિષય વિષમૌલ્ય-
એ સૂત્ર પ્રમાણે બારી સાહેબ જેવા કાતિલ ઝેરની તો જરૂર પડશેજ.
પરંતુ અમારા જેવા સીધા ગરીબ કેદીઓને માટે તો બારી સાહેબની
દેખરેખ લઘુ પાપે ગુરુ દંડ જેવીજ થઈ પડે છે. બલેને અમે બો-
અ ફેંક્યો હોય. તેથી શું અમને સાક્ષાત્ કાળના મુખમાંજ ગળ-
ડાવી દેવાના ?

ખોયદાદખાંની વફાદારી

તેમ જતાં બારી સાહેબને તો ચલાવી લઈએ; પરંતુ
તેમના મુદ્દિયોગ સાથે ખોયદાદખાંનો વજ્યોગ ભળ્યો એટલે તો બીચારા
કેદીના રામ રમી ગયા સમજવા. બપોર પછી જ્યારે તપાસ અથવા
ઝડો લેવાનો વખત થાય ત્યારે “ ટન ટન ટન, ટન ટન ટન,
ટન ટન ટન ” એમ ત્રણવાર ઘંટ વાગે છે એટલે બીજા બધા
બ્લોકમાં રહેતા કેદીઓ તત્ક્ષણ “ ખડા હો જાઓ ” ના હુકમે
ઊભા થઈ પોતપોતાનાં કપડાં વગેરે ખુલ્લાં કરીને ‘ તપાસ ’ આપે
છે, અને ‘ લેઓ ’ તો હુકમ મળતાં કપડાં ઉપાડી લઈને, પહેરીને,
“ બેઠ જાઓ ” ના હુકમે બેસી જાય છે. પરંતુ આ બાબતમાં
ખોયદાદખાંની પદ્ધતિ તો બે પાણ ચઢીઆતીજ હતી. પહેલાં
“ ખડા હો જાઓ, ” પછી “ સીધા એક લાઇનસે ખડા હો
જાઓ, ” પછી “ કપડે ઉતારો, ” પછી “ હાથમેં રખો, ” પછી

“ કદમ ઉઠાઓ, ” પછી “ રખ દેઓ. ” પહેલા કુકમે અમે ઉભા થતા, બીજા કુકમે અમે ખાંસાહેબના તરફ જોતા જોતા એક બીજાની જોડાજોડ હારમાં ઉભા રહેતા; ત્રીજા કુકમે બંડી અને ટોપી ઉતારતા; ચોથા કુકમે તેને એક હાથમાં પકડીને હાથ સામે લંબાવી રાખતા; પાંચમા કુકમે એક પગ ઉંચો હાથ નૃત્યકુશળ નર્તકીની પેઠે ઉભા રહેતા; અને છઠા કુકમે પગને આગળ ચોકડી કપડાં જમીન પર મૂકી દેતાં. આ ક્રિયાઓમાં જો બધી ઠીક પાર ઉતરી તો પરમ સફળાગ્ય ! અને ખાંસાહેબ પોતાના વાંકડીઆ દાંત દેખાડીને દાઢી પસવારતા પસવારતા “ શાખાશ ! બહાદૂર ! ” કહીને બડી ખુશી પ્રદર્શિત કરતા. અમે પણ તેઓ સાહેબની ‘ મહરબાની ’ સંપાદન કરવાને જોને જોટલા દાંત હોય તેટલા બહાર કાઢી તેમના હાસ્યનો યોગ્ય ઉત્તર આપતા. પાછા સાડી જીપન અવળા કુકમો પ્રમાણે જમીન પર ખેસીને ત્રીજા ઘંટડી થવાની વાટ જોતા. ઘંટ વાગે એટલે દરેક કેદી પોતપોતાની કોટડીમાં ચાલ્યો જાય, અને ત્યારે જ એક દિવસને માટે તો ખાંસાહેબના પંજમાંથી છૂટ્યા એવી હૈયે ટાઢક વળે.

અમે દોરડાં વણીએ તેથી પણ ખાંસાહેબના ચિત્તને શાંતિ થતી નહિ. હાથમાં ધરીને તે કહે—“ યહ તો મોટા હૈ. શરમ લગતા નહિ ? ” કાથો હાથમાં લઇને ગુસ્સાથી દાંત કચકચાવી કહે—“ એઇ, બંગાળી, યહ કચરા હય. જાઓ ધોકે સૂખા દે. ” ખાંસાહેબને સંતોષ પમાડવાને માટે અમે કોઇ ચીજ બાકી રાખતા નહિ.

જોયદાદખાંને બારી સાહેબનો ખૂબ જય હતો. તે તેને સાક્ષાત મમ-રુજ જેવા લાગતા. બારી સાહેબ જોલ તરફ આવવાને નીકળે એટલે જ ખાંસાહેબ હોઠ ફડફડાવવા અને ‘ બિસ્મિલ્લાહ ’ જપવા મંડી

જતા. કેદીઓમાં એમની એક ધર્મિષ્ઠ મુસલમાન તરીકે સારી ખ્યાતિ હતી. અમે તેમની ધાર્મિક વૃત્તિના વખાણ કરતા અને એક દહાડે અમે પણ મુસલમાન થઈશું એવી અભિલાષા બતાવતા. એમના હૃદયની ઉદારતા અને માણસો પર કાબૂ રાખવાની શક્તિની અમે ભારે તારીફ કરતા, અને ખાંસાહેબ તે સાંભળીને ભાન પણ બૂલી જતા. હું અને અવિનાશબાણુ Convalescent Gang-માંદાના મંડળ-માં હતા, એટલે અમને રોજ બાર ઓ'સ જેટલું દૂધ મળતું. હું કાંઈ કાંઈ વાર મને મળતું દૂધ ખાંસાહેબને આપતો. તેઓ સાહેબ પહેલાં જરા વિવેક કરતા; પણ પછી તરત જ લઈને મોજથી ગટગટાવી જતા, અને દાઢી પસવારતા પસવારતા હસીને કહેતા:—“ યા બિસ્મિલ્લાહ ! ખુદાને કયા અજબ ચીજ બનાયા હૈ !” મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ દૂધ તે એક જાતની લાંચ જ હતી; એ ઉંટબાઉ કાણુલી—ફૂર્વાસા—ના ક્રોધામિતે શાંત પાડવા માટે એ અમારો અર્ધ હતો.

બારી સાહેબ સાથે વાર્તાલાપ

બારી સાહેબ જેમ એક રીતે કડકલડક હતા તેમ બીજી રીતે અમારા પ્રત્યે માયાળુ પણ હતા. રોજ સવારે જેલમાં રોન ફરતી વખતે અને સાંજે જેલ બંધ થવાની વખતે તેઓ મ્હોંમાં પ્રહરદેશીં ચીરૂટ અને બગલમાં લાકડી ધારણ કરીને ડોલતા ડોલતા અમારી પાસે આવતા અને દરેકની સાથે થોડીધણી મીઠી વાતો કરી જતા. તેઓયે જાણુતા અને અમે પણ જાણુતા હતા કે તેમની આ મહેરબાનીને લીધે જ અમારા ઉપર બીજા ચોકીદારો અને દારોગાઓની નેક નજર રહેતી હતી. સાહેબ અમારી સાથે અમારા સમોવડીઆની માફક હસીને—મસ્કરી કરીને—વાત કરી જાય એટલે તેઓ ધારતા કે અમે પણ કોઈક મહાન ધુરંધર વ્યક્તિઓ છીએ, એવી છાપ પડેલી હોવાથી જ અમે બીજા સામાન્ય કેદીઓને મળતા

મલિમદ્દાન તેમ જ પ્રહારોમાંથી બચી જતા હતા. સામાન્ય કેદી-ઓને તો જાણે જન્મસિદ્ધ હક્ક હોય તેમ એ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થયાં જ કરતી હતી. તેમના ઉપર ગુજરવામાં આવતો જુલમ અને દંડપ્રહારો દૂરથી જોઈને જ અમે ઘૂણ જતા. જોકે સાહેબ અને ‘સુપર્ટન્ટ’ સાહેબની સાથે વાત કરતાં અમે પાણીની માફક ઇચ્છીશ કેંક્યા રહેતા તે જોઈને આ અમારા છોટા સાહેબો અમારા પ્રત્યે માનભેર વર્તતા; એટલે તેમની લાડીનો આસ્વાદ આપવાનું સૌજાન્ય અમને જવલ્લે જ મળ્યું હશે.

બારી સાહેબની છોકરીનું નામ કેથેલીન હતું. તેમની સ્ત્રી બીચારી જન્મથી જ ખોડી હતી. તેના એક પગ બીજા કરતાં ટુંકા હતો. સેલુલરના આ કબૂતરખાનામાં નવાં કબૂતરો આવે એટલે તે દેખાડવાને બારી સાહેબ પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્રીને લઈને કોઈ કોઈ વાર આવતા; અને તે વખતે અમે ઉધાડે પગે, જાંગીઢિં, બંડી અને ટોપી પહેરીને અને રોકમાં લાકડાની ગાય-ધંટા ઝુલાવતા ઝુલાવતા એ મહમ સાહેબની સમક્ષ હીકાક બનીને હસતે મ્હોંડે બિભા રહેતા. બારી સાહેબ પોતાના મનમાં વિચારતા હશે કે એથી અમારા ઉપર બારે મહેરબાની થતી હતી ! પણ એમ મહમ સાહેબ સામે બિભા રહેવામાં અમને કેટલી લજ્જા અને વેદના થતી હતી તે તો અમારું મન જ જાણે છે. અમે કાંઈ બોલતા ન હતા. સાહેબ બલાઈ બતાવતા હતા તે બલે બતાવતા. તેમને તેમ કરતાં અટકાવવાથી—અરસિકેષુ રસનિવેદનમ્ કરવાથી—શું લાભ થવાનો હતા—

કિ યાતના વિષે

બુઝિરે સે કિસે,

કબૂ આશી વિષે

દરેનિ ચારે !

જ્યાં સુધી સાપ કરડ્યો ન હોય ત્યાં સુધી તેના વિષથી કેવી
યાતના થાય છે તે કેવી રીતે સમજી શકાય ?

ગાંદો મુનશી ગુલામ રસુલ

તે વખતે કેદીઓના કામકાજની તોંધ રાખનાર જે મુનશી
હતો તેનું નામ ગુલામ રસુલ હતું. આ મોટા કખૂતરખાનામાં એ
માણસ પણ એક અજાણ ચીજ હતો. રંગે કાળો, મંદુરીઓ, કદરૂપો
અને દાથડો. પણ સાહેબનો એ સાચો, નિમકહલાલ કૂતરો હતો.

તે અમારા વખતમાં જેલ મુનશીનું કામ કરતો હતો. એને
કોઇ પણ દિવસ ન્હાવાની જ બાધા હતી. એવું--હાવા જેવું-મંદુ
કામ કેળવું કરે ? એના શરીરમાંથી એટલી બધી દુર્ગંધ છૂટતી કે
પાંચ મિનિટ પણ એની પાસે ઉભા રહેવું અસંભવિત હતું ! ગુલામ
રસુલ જ્યારે પહેલવહેલા આ જેલમાં આવ્યો, ત્યારે એની ન્હાવાની
'બાધ' જોઇને સાહેબે એક દિવસ હુકમ કર્યો, કે ત્રણ ચાર ઝાકુ-
વાળા મળીને એને જખરદસ્તીથી ન્હવડાવો. સાહેબનો હુકમ થયો
એટલે થઇ ચૂક્યું. એનું ઉદ્ધવન થાય કેમ ? બેચાર ઝાકુવાળા
આબ્યા, અને ગુલામ રસુલને ઉંચકીને નાંખ્યો હવાડામાં ! પછી તો
નાળાએરનાં છોડાં વડે એનું ડીક ચોળીને, ખૂબ રગડીને, એનો જીવ
ફાંધા જાય ત્યાં સુધી ન્હવડાવ્યો. તે દિવસથી જ્યારે જ્યારે ગુલામ
રસુલને ચીઢવવો હોય, ત્યારે આ જખરદસ્તી સ્નાનની વાત કીક
સાંધેન થઇ પડતી ગુલામ રસુલ દાંતીઆ કરવામાં અને ડોળા કાઢ-
વામાં ખૂબ હુશીઆર હતો. એક દિવસ તેણે ઉપેન્દ્રને દોરકું બરાબર
ન ચૂંધાયા બાબતમાં ડોળા ફાડીને, દાંત કચકચાવીને જે ધમકી
આપી હતી તે હજી પણ તેનાથી બૂલાઈ નથી.

એ ગુલામ રસુલે અનેક માણસોને શિક્ષા કરાવી છે. અને લાંબે બેડી અને લાથકડી પામીને અનેક માણસ જડખૂળથી નાશ પામ્યાં છે, દુર્દેશને પામ્યાં છે, તેમજ અનેક લોક હજુ પણ આનંદામાનના ટાપુઓમાં ફર્યા કરે છે. તેઓ રાહ જૂએ છે કે ક્યારે ગુલામ રસુલ ગરતરફ થઈને જેલની દિવાલોમાંથી બહાર નીકળે-ને ક્યારે તેના ઉપર અમે અમારું વેર વાળીએ ! પણ બારી સાહેબનો આ પ્રિયતમ અનુચર બહુ પક્ષો છે. ગમે તે થાય તો પણ તે જેલની બહાર આવે જ શાનો ? તે શરૂઆતમાં વાર્ડર-દારોગા-નું કામ કરતો; પછી ધીમે ધીમે ચઢતાં ચઢતાં પેટી ઓફીસર, ટુડલ, અને આખરે જમાદાર થયો છે. જમાદાર તરીકે તે હજુ પણ જેલની દિવાલોમાં પોતાનું રાજ્ય જમાવી બેઠો છે.

ખોયદાદ, ગુલામ રસુલ અને બારી સાહેબની ત્રિપુટીના હાથ નીચે-સાસુના હાથ નીચે કોધાયમાન પતિદેવતાને હાથે ચૌદમા રત્નનો પ્રસાદ પામનાર કુળવધુની પેઠે-અમે અમારો સમય પરમ આનંદથી નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. પાંચમા નંબરના બ્લોકમાં એ પ્રમાણે અમે લગભગ એક વરસ રહ્યા. દર-મ્યાન એકવાર હેમદા, ઇંદુ વગેરે કેટલાકને પાંચમા બ્લોકના મેદાન-માંનું ઘાસ કાપવાનું કામ પણ કરવું પડેલું. મારા કેટલાક રંગીલા વાંચકોને અજ્ઞયળી લાગશે કે ખાનદાન કુળના સદગૃહસ્થો શું ઘાસ કાપે ? પણ આ હિલટા વાતાવરણવાળા જેલખાનાના રાજ્યમાં તો ઘાસ કાપવાનું, ઝાડુ ઘાઠવાનું કે ભંગીનું કામ પરમ સૌભાગ્ય લેખાય છે; ધાણી પીઠવાના કામને બદલે ભંગીનું કામ મેળવવા માટે અરજી કરનારા ઘણા કાયસ્થ, ક્ષત્રિ અને બ્રાહ્મણોને અમે અમારી આ નજરે જોયા છે. જે લોકોને એ કામો મળતાં તેઓ-કંઈ નહિ તો-હૂંટથી આમતેમ ફરી શકતા. વળી એ કામો હલકાં હોવાથી

તેને ઝટપટ પૂરાં કરીને બાકીનો વખત તેઓ મોજથી આરામ લઈ શકતા.

એ કારણથી અમારા જેવા બોમ્બકેદીના હાથમાં ધાસ કાપવાનું દાતરડું આપવામાં મૂરે સાહેબે જરૂર અમારી ઉપર મહત્ત્વ રૂપા કરી હતી. મૂરે સાહેબનો હુકમ હતો કે જ્યારે તડકો કે વરસાદ ન હોય ત્યારે જ બધાએ મેદાનમાં ધાસ કાપવું. એટલે જ્યારે તડકો કે વરસાદ ચાલુ હોય ત્યારે તો મેદાનમાં બનાવેલા લાકડાના કારખાનાના ઓટલા ઉપર પગ પર પગ ચઢાવીને નિરાંતે આરામ લેવાનો. જ્યારે એકાદું વાદળ આવે તો સૂર્યનારાયણને ઢાંકી દે ત્યારે જ અમારે દાતરડું ઝાલી ધાસ કાપવાનું. વરસાદ પડતો હોય તે વખતે તો સંપૂર્ણ આરામ ! અને જ્યારે આખાનની આબોહવા જ એવી છે કે વરસામાં મોટે ભાગે વરસાદ અને તડકો વારાફરતી આવ્યાં જ કરે છે.

૬*

ઉપવિતહરણુનો અત્યાચાર

૨૨

અમે કાળાપાણીની જેલમાં પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા એટલામાં જ અમારામાં જે જે ધાલણો હતા તેમનાં ઉપવિત કાઢી લેવામાં આવ્યાં. હિંદુસ્થાનની જેલોમાં કદાચ આવો નિયમ નહિ હશે, પણ આન્દામાનમાં તો હંમેશા એ નિયમ પ્રમાણે જ વર્તવામાં આવે છે. જેલ તો જગન્નાથપુરી છે ! અહીં વળી જાતિભેદ કેવો ? અહીં તો મનુષ્ય મટીને પ્રેત દશા પ્રાપ્ત કરવાની ! છતાં મુસલમાનોની દાઢી અને શિખ લોકોની શિખાને કાપ છેડતું નથી. માત્ર ગરીબ ગાય જેવા ધાલણોનાં જનોષ ઉતારી લેવાને સૌ કાંઈ તૈયાર રહે છે. એનું કારણ એટલું જ કે મુસલમાનો અને શિખો તો માથાના ફરેલ છે. ધાલણ ખીચારો ઘેરું ! તે કાંઈ પણ અપમાનને સહન કરે. અમે તેમ હોય, અમે તો એ તેજોહીન ધાલણના નિર્જીવ

* આ અને તે પછીના સાતમા, આઠમા, અને અગ્રીમારમા પ્રકરણ ઉપેન્દ્રબાણુના શબ્દોમાં લખાયેલાં છે.

ચિન્હરૂપ ઉપવિતનો ત્યાગ કરીને બાકીના રોજામાં ભળી ગયા. આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે અમારામાંથી કોઇ પણ બ્રાહ્મણે તેમ કરવામાં વાંધો દર્શાવ્યો નહિ. કહેવત છે કે 'નીચી બેરડીને સૌ કોઇ ઝૂડે.' જગતમાં જે માણસ સામે થયા વગર ગુપચૂપ માર ખાઇ બેસી રહે તેને મારવાને સૌ કોઇના હાથ ચળવળે.

પાંડિત રામરક્ષાનો સત્યાગ્રહ

પરંતુ ધણા સમય પછી રામરક્ષા નામનો એક પંજાબી બ્રાહ્મણ આવ્યો તેણે આ બાબતમાં વાંધો ઉઠાવ્યો. તેણે જોલર સાહેબને જણાવ્યું, કે “ શરીર પર ઉપવિત ન ધર્યું હોય ત્યારે કોઇ પણ વસ્તુ ખાવાપીવાની ધર્મમાં મનાઈ છે. એટલે જો મારું ઉપવિત કાઢી લેવામાં આવશે તો હું જેઠમાં કાંઇ પણ ખાનાર નથી.”

એણે ચીન, જાપાન, સીઆમ વગેરે અનેક દેશમાં મુસાફરી કરેલી હતી, અને જાતિભેદ પાળવા બાબતમાં એ કાંઇ એટલો બધો આગ્રહી દેખાતો પણ ન હતો; છતાં અહીં તો એક સિદ્ધાંતને ખાતર ઉપવિત-હરણની સામે તેણે વાંધો ઉઠાવ્યો.

પણ નયણાપોચાની વાત પર ધ્યાન કાણુ આપે ? તેનું ઉપવિત કાઢી લેવામાં જ આવ્યું. તેણે પણ ખાવાપીવાનું છોડી દીધું. ચાર દિવસ સુધી નિર્જળ નકટ અપવાસ થયા, પણ તેણે પોતાની હઠ છોડી નહિ. ત્યારે એક રખરની નળી, સ્ટમક-પંપ વડે જોર-જીલ્લમથી તેના પેટમાં દૂધ રેડવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે લગભગ એક મહિના સુધી ચાલ્યું.

એ જ વખતમાં આખી જેલમાં ભારે હડતાળ પડવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. રામરક્ષાબાણુએ એ હિલચાલનું નેતૃત્વ સીધી

લીધું અને સત્તાધિકારીઓની સામે અને ખૂબ જોશથી લડવા લાગ્યા. બ્રહ્મદેશની જેલમાંથી તેને આન્દામાન લાવવામાં આવ્યો. તે પહેલાં-થી જ તેનું શરીર નાના પ્રકારની કઠોરતા-અગવડો સહન કરી કરીને દોઢરૂં થઇ ગયું હતું; તે છતાં આ લડતમાં તેણે બારે ગ્રમ ઉઠાવ્યો ! આથી તેને ક્ષયનો રોગ લાગૂ પડ્યો. તેને ક્ષય રોગીના ચિકિત્સાલયમાં લઇ જવામાં આવ્યો. ત્યાં થોડા જ સમયમાં તે બધીયે કારાયત્રણા અને બવયત્રણામાંથી મુક્ત થઇને સ્વર્ગને પથે ચાલ્યો ગયો !

અમારી અધોગતિ

અહાહા ! એ બનાવ અમે નજરોનજર જોયો, અને છતાં અમને મરીને જીવવાની દિમિત ન થઇ-મન ન થયું ! મરવાનું મન ન થયું તે બલે, પણ, શરમ છે અમને, કે જેલખાનાનો ખોરાક ખાઇને પણ જીવતા રહેવાનોજ અમે જાણે નિશ્ચય કરી દીધો ! અને અમને જે ખોરાક મળતો હતો એ ખોરાક પર જીવતા રહેવાનો નિશ્ચય કરવો એ કાંઇ થોડી બહાદુરીની વાત છે ? રંગૂની ચોખાનો ભાત અને મોટી મોટી રોટી ! તે તો જાણે ઠીક, પણ ડીચકાં અને પાતરાં સાથે કચૂના મૂળા અને બટાટા, જાલ સાથેજ કાચાં કેળાં અને કંદનું શાક, નાની નાની કાંકરી અને ઉંદરડાની લીંડીઓ-એ બધું ભેટું રંધાઈને જે પરમ સ્વાદિષ્ટ ભોજન-વાની તૈયાર થાય, તે આજ કાલના મોંઘવારીના વખતમાં બંગાળના કોઇ શ્રીમંતના છોકરાને પણ મળતી હશે કે કેમ તેની શંકા છે. સ્ટીમરની મુસાફરીના ચાર દિવસ અમે ચણા અને ચીવડો ચાવીને રહ્યા હતા; એટલે ઉંદરની જગ્યા તરફ જોતાં આ અદ્ભુત ભોજન પણ અમને અમૃત સમાન લાગતી વધાવી લેવા જેવું લાગતું અને અમે પણ હમ્મલે રહેડે તેને પેટમાં બધરાવી જતા હતા.

જેલમાં ગોધતાં પહેલાંજ જેલર સાહેબે અમને જાણવી દીધું હતું, કે “તમને પરસ્પર વાત કરવાની તેમજ ભેગા ભેગવાની મનાઈ છે. નિયમનો ભંગ કરશો તો સજા ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી.”

કાથાકૂટણ પર્વ (!)

પછી કામ કરવાનો વખત આવ્યો. કાળાપાણીના ટાપુઓમાં નાળીએરની ઉપજ ખૂબ છે, અને તે બધી સરકારને હસ્તક છે. એટલે ત્યાં મુખ્ય કામકાજ નાળીએરને લગતુંજ છે. નાળીએરનાં છોડાંને પીસીને તેના રેસા કાઢવા, અને તે નીકળે એટલે તેનાં દોરડાં વણવાં; સુકાયેલાં નાળીએરનાં કાપરાં અને રાઈને ઘાણીમાં પીલીને તેલ કાઢવું; તેમજ નાળીએરની કાચલીમાંથી હુકાની લોટીઓ બનાવવી—એવું એવું કામ જેલમાં મુખ્યત્વે કરાવાય છે. એ ઉપરાંત ત્યાં નેતરનું કારખાનું પણ છે તેમાં નાની ઉમ્મરના છોકરાઓ કામ કરે છે.

સૌથી અધિક કામ ઘાણી પીલવાનું અને કાથો કૂટવાનું છે. અમારામાં યારીન્દ્ર અને અવિનાશ એ બે જણા શરીરે દુર્બળ હોવાથી તેમને દોરડાં વણવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. બીજા બધાના નસીબમાં નાળીએરનાં છોડાં પીસવાનું આવ્યું. સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠીને, શૌચકર્મ વિગેરેથી પરત્યાપછી થોડીવારે “કાંઈ” નો પ્રસાદ લઈને, લંગોટી વાળી અમે છોડાં પીસવાં બેસી જતા હતા. દરેકને વીસ નાળીએરનાં સુકાં છોડાં આપવામાં આવે છે. તેને કેવી રીતે પીસવા તેનું વર્ણન ફરી એકવાર આપું છું. એક લાકડાના ટુકડાની ઉપર એક એક છોડાને ગોઠવીને એક લાકડાના ધોકાવડે તેના ઉપર ઘા કરવાથી થોડીવારે તે નરમ થાય છે. તે નરમ થયું કે તેનો ઉપરનો ભાગ ઉખેડીને ફેંકી દેવો. પછી બાકીનાને પાણીમાં ભીંજવીને ફરીથી ધોકાવડે કૂટવા માંડવું.

ફૂટતાં ફૂટતાં અંદરનો બધો ગત્ત નીકળી જાય ને માત્ર રેસાજ બાકી રહે એ રેસાને તડકે સૂકવીને સાફ કરવાના હોય છે. દરેક દેદીએ એવા રેસાનો એક શેર (બંગાળી) વગન જેટલો ગુરુછો બનાવી આપવાનો હોય છે.

જેલ કે અપશબ્દોનું કારખાનું ?

પહેલે દિવસે તો આ કાથાફૂટણ પર્વને સમજતાંજ અમારો ધણો વખત નીકળી ગયો. પછી પીસવા માંડયું. થોડી વારમાં તો અમારા હાથમાં આંટણુ અને ઉઝરડા પડેલા દેખાયા. આખો દિવસ ખૂબ માથાઝીક કરવા છતાં અંતે જોયું તો મેં અડવો પાશેર જેટલા રેસા કાઢેલા હતા. ત્રણ વાગે બધાએ કરેલું કામ નોંધવાનો વખત થતાં, હું યસના બકરાની પેડે ધૂજતો ધૂજતો, માઈ કામ નોંધાવવા જેવો હાજર થયો કે મુનશીજીએ મારા તરફ જોઈ એવા તો હાંત કચકચાવ્યા કે હું તો ઠંડોગાર બની ગયો. મૂંગે મ્હોંડે ગાળાગાળી સહન કરી લેવાનો મને જરાયે અભ્યાસ ન હતો. આજથી આ વિદેશમાં-શત્રુપુરીમાં-આવે કડોર પરિશ્રમ અને બયંકર ગાળાગાળી વેકતાં વેકતાંજ ધણો વખત વીતાડવાનો છે એમ વિચાર આવતાંજ માઈ આખું અંગ થરથરી ઉઠયું. ગાળાગાળી-તે પણ કેવી ઉદારતા ભરેલી ? શરત્યાણુના એક પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું કે અપશબ્દો બોલવામાં હિંદુસ્થાનના લોકના જેટલી લાંબી જીમ બીજી કોઈ જાતિની તથી. તમને મારી સવિનય પ્રાર્થના છે કે એકવાર પોર્ટ-બ્લેધર જઈને ત્યાંની ભાષાનું તત્વાનુશીલન તો કરી જુઓ. હિંદુ-સ્થાનીની સાથે પંગમી, પકાણુ, અને બજુચીઓ મળીને ત્યાં આમળ જે અમૃતનો ઝરો વહેવરાવે છે તેનો સ્વાદ તો એકતાર જેણે આખ્યો છે તેજ જાણી શકે. સાત સાત જન્મ સુધી એ ભાષાનો અભ્યાસ કરે તોયે આપણી ભાષાના પંડિતો અને વાગ્વિખૂષણો

એ ભાષા શીખવાને શક્તિમાન થાય કે નહિ તેની મને શંકા છે. બીજાત્સતામાંયે આટલી બધી વિવિધતા હોઈ શકે છે એમ મને જરાયે ખ્યાલ ન હતો.

પ્રહારકુશળ પ્રહરીઓ

છોડાં ફૂટીને, તેમજ કચૂનાં પાતરાંનું શાક અને માળાગાળી ખાઈને પાંચમા નંબરના બ્લોકમાં અમે અમારું દૈનિક પાપ ધોવા લાગ્યા. પરંતુ અમારા જેલના ઉપદેવતાઓની કઠોરતાને લીધે અમને જીવન પણ મિથ્યા લાગવા માંડ્યું. ભારતવર્ષની જેલોમાં જેમ મેષ્ટ (mate) અને કાળી પાઘડી હોય છે તેમ કાળા-પાણીની જેલમાં દારોગાઓ, પેટી ઓશીપરો, ટુંડેલ અને જમાદારો છે. જેલમાં છ-સાત વર્ષ સારી વર્તણૂકથી ગાળ્યા પછી કેદીઓજ આ પદ્ધતિ ધરાવતા થાય છે. આન્દામાનમાં તો બધો કારભાર અને બધી સત્તા તેમનાજ હાથમાં છે. જેલર સાહેબના અંગરક્ષક તરીકે પણ તેઓજ છે. ભારી બાહ્યાવસ્થામાં મેં એક રસિક બંગાળી વ્યાખ્યાનકારને મ્હોંડે સાંભળ્યું હતું કે સડાસડ સોટીઓ મારે તે જ માસ્તર. તેની જ રીતે અમને પણ એમજ લાગવા માંડ્યું કે ગમે તેમ પણ ‘પ્રહાર’ અને ‘પ્રહરી’ (પહેરેગીર) શબ્દની વચ્ચે કંઈક ગાઢ સંબંધ હોવો જોઈએ. માળાગાળી અને મારપીટ કરવામાં તે બધાજ પહેલે નંબરે હોવા જોઈએ. “ રામકાલ લાઇનમાં વાંકો ખેડો છે, લગાવ એના વાંસામાં બે ગુબ્યા...મુસ્તફા અવાજ દેતાંની સાથે હોમો થતો નથી. ખેંચો એની દાઢી...વકાઉશ્લાએ જાજરમાંથી નીકળતાં વાર લગાડી, ત્રણ કંડા લગાવી એની ગરદન હથકી કરો.” એવી એવી અનેક સદ્યુક્તિના પ્રયોગોવડે તેઓ જેલખાનાની વ્યવસ્થા સાચવી રહ્યા છે.

પણીવાર કેદીઓ ગળામાં અમુક જગ્યાએ પૈસા છપાવી રાખે છે. ગમે તેવી રીતે જોરજુલમ કરીને પણ તેમની પાસેથી એ પૈસા પડાવી લેવા તરફ પહેરેગીરાનું ધ્યાન હંમેશ લાગેલું રહે છે. અમારી પાસે તો પૈસા ખિલકુલ હતાજ નહિ. અમારે ક્યાં જવું ? બારીન્દ શરીરે માંદલા જેવો હોવાથી તેને માટે ઇસ્પતાલમાંથી રોજ બાર ઓંસ જેટલું દૂધ આવતું. અમારા પેટી ઓફીસર જોયદાદખાંના મુખકમળમાં અમે એ દૂધ રેડી દેતા, એટલે બધી જાતના અત્યાચારમાંથી અમારો બચાવ થતો. જોયદાદ એક પ્રચંડ શરીરનો નમ્રજી મુલ્કાં હતો. તેના નામનો અર્થ—જોદાકા બંદા, એવો હશે. દૂધ ગટગટાવી ગયા પછી તે બોલતો—“ યા બિસ્મિલ્લાહ ! જોદાને ક્યા અજબ ચીજ પચદા કી હૈ ! ”

વિપદની વાત તો એ હતી કે આટલા બધા જુલમ અને અત્યાચાર ત્યાં થતા હતા છતાં તેનો કોઈ પ્રતિકાર ન હતો. પહેરાવાળાઓની વિરૂદ્ધ સાક્ષી આપીને પોતાના પગમાં કુહાડો મારવાનું સાહસ કોણ કરે ? કદાચ કરે તો પણ જો આખરે મુકદ્દમા સાબીત થાય નહિ તો જોટો દાવો ઉભો કરવા માટે ઉલટી પોતાનેજ શિક્ષા થવાનો સંભવ વધારે હતો. જ્યાં રક્ષક પોતેજ બક્ષક અને ત્યાં પ્રાણ બચવાની શી આશા ?

નવા ‘સુપર્ટન’ સાહેબનું આગમન અને

ઘાણીનું કાચકાજ

એ પ્રમાણે અમે બીજા છ માત મહિના પસાર કર્યા એટલામાં નાસિક, જુલના અને અલાહાબાદથી દરબાર રાજદારી કેદીઓ આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે અમારી ક્ષત સંખ્યા ૨૦-૨૨ ની થઈ.

એજ અરસામાં અમારા લાબગગનમાં એક નવીન જેલ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ રૂપી ધૂમકેતુનો ઉદય થયો, તેથી તો અમારા પૂરા ભોગ લાગ્યા. તેના આવ્યા પછી થોડા દિવસમાંજ અમારામાંના કેટલાકને માટે ઘાણી પીલવાનું કામ કરવાની વ્યવસ્થા થઇ. ઉલ્લાસકર બાબુને રાઇ પીલવાની ઘાણીમાં જોડયા હતા. તે ઘાણી બંધે ભાગે આપણે ત્યાંના ધાંચીની ઘાણીને મળતી આવતી હતી. પણ હેમચંદ્ર, સુધીર, ઇંદુભૂષણ વગેરેને જે ઘાણી મળી હતી તે તો હાથે ફેરવવાની હતી.

દરેક માણસે રોજ ૧૦ શેર રાઇનું તેલ અથવા ૩૦ શેર કેપરેલ કાઢી આપવાનું હતું. મોટા મોટા પહેલવાનો પણ આ ઘાણી ફેરવવાના કામમાં તો છકકડ ખાઇ જતા, તો અમને એ કામ મળવાથી અમારી કેરી દશા થઇ હશે તેની કલ્પના વાંચીજ કરી લેવી. જેલના જે ભાગમાં તેલ કાઢવાનું કામ ચાલે છે, તે વિભાગનો કારભાર બે પઠાણ પેટી ઓફીસરના હાથમાં હતો. અમે ત્યાં ગયા—હાખલ થયા—કે તરતજ એ બેમાંનો એક પઠાણ અમારી પાસે આવી અમારા નાકની ઉપર મુકકી રાખીને મોટેથી મર્જના કરી કહેવા લાગ્યો—“દેખો, બાબુ ! કામ બરાબર ન હું આ તો ઇસસે તુમહારા નાક ચીખા કર દેંગા.”

પરંતુ અમારા ગરીબ બીચારા નાકના ભવિષ્ય વિષે—તેની ભાવિ દુર્દશા વિષે—વિચાર કરતા બેસીને કાળક્ષેપ કરવાથી અમને કંઇ લાભ ન હતો. ઝટપટ એક ખાંધ પર સવામણ (૫૦ રતલ) નાળીએ-રની વાટીઓ અને બીજા હાથમાં બાલદી લઇને ઘાણી પાસે જઇ અમારે કામ શરૂ કરી દેવાનું હતું. અરે, એ કંઇ કામ નહોતું એ તો અરેઅર્થ મલ્લયુક્ત જ હતું. આઠ દશ મિનિટમાં લે એવો દમ ચઢી જતો કે જીભ પણ મુકાઇ જતી. એક કલાકમાં લે

હાથપગ અને બધાં અવયવો થાકીને જૂઠાં પડી જતાં. મનમાં ગુસ્સો તો એવો ચઢે કે નવા “ સુપરીન ઇનકેન ” સાહેબના બાપનું શ્રાદ્ધ કરી નાંખીએ, પણ તેથી શું વળે ? એક વાર વિચાર આવ્યો કે મોટેથી ભેંકડો તાણીને જરા રડીએ તો આ હૃદયજવાળા સાંત થશે. શરમના માર્યાં તેવું પણ કરી શક્યા નહિ.

દશ વાગે જ્યારે અમે ભોજન કરવા માટે નીચે ઉતર્યા ત્યારે જોયું તો મારા હાથમાં ફાદલા પડ્યા હતા, આંખમાંથી રાધના ઝણ-ઝણાટને લીધે આંસુ પડતા હતા, કાનમાં ચાલૂ ઘાણીના અવાજનો પડધો પડ્યાં કરતો હતો, અને જાણે આખી દુનિયા મારી આસ-પણ પાસ ચક્રચક્ર ફરતી હોય તેમ મગજ ધૂમતું હતું.

હેમદાનું મનોબળ

એક ખૂણામાં વૃદ્ધ હેમચંદ્રબાબુને ગુપચૂપ બેસી રહેલા મેં જોયા. પાસે જઈને પૂછ્યું—“ કેમ, દાદા, શું વિચાર કરો છો ? ”

દાદાએ પોતાના હાથ ખતાવી કહ્યું:—**વાઠમૂતો મુરારિ !**

પરંતુ બંને હાથ જૂઠા પડીને લાકડા જેવા થઈ જાય કે પાપાણુ જેવા થઈ જાય તો પણ હેમચંદ્રબાબુનું મનોબળ એક તિલ માત્ર પણ ઓછું થાય એમ નહતું. હસતે મુખે દુઃખ-સંકટ સહેવામાં, ને તીવ્ર યંત્રણા હોય ત્યારે પણ અવિચલિત મનોવૃત્તિથી ભાવિ કર્તવ્ય સ્થિર કરવામાં, તેમના જેવી ઠરેલ વ્યક્તિ બીજા કોઈ ભાગ્યેજ હશે. તેમને હિંમત હારેલા કદિ પણ કોઈએ જોયા નથી. જ્યારે જ્યારે અમારામાંના બીજા કોઈ આ દુઃખોથી કંટાળીને અમે તેવું અવિચારી પગલું લઈ બેસવાનો વિચાર કરતા ત્યારે ત્યારે હેમચંદ્રબાબુજી પોતાનું મનોબળ તેમનામાં પ્રેરીને તેમનો ગુસ્સો સાંત પાડતા.

અમારામાંથી જે ત્રણ જણ સિવાય બીજા બધાને માટે રોજ ૩૦ રતલ કોપરેલ કાઢવું અશક્યજ હતું. તેથી ધણીવાર બીજા કે-દીઓ છાની રીતે અમને અમારા કામમાં મદદ આપતા.

એ પ્રમાણે દિવસના ભાગમાં ધાણી ફેરવીને અને રાત્રે ચાકીને અધમૂઆ થઇ પડીને અમે એક મહિના વીતાડ્યો.

શ્રી નંદગોપાળનો બળવો

એક મહિના પછી પહેલી ટોળાની બદલી થઇ અને બીજી ટોળા ધાણી ફેરવાના કામપર લાગી. અવિનાશબાણુનું શરીર અત્યંત દુર્બળ હતું અને તેને Tuberculosis (ક્ષય) થવાનો સંભવ હતો; એટલે પહેલાંના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે તેને કઠણ કામના બોળમાંથી મુક્તિ આપી હતી. પરંતુ આ નવા સાહેબે (એનું) નામ મેજર બર્ક હતું) તેમને જોયા તપાસ્યા વગર જ ધાણી ફેરવવાને મોકલ્યા. અલાહાબાદના “ સ્વરાજ ” પત્રના સંપાદક શ્રીમાન નંદગોપાળજીને પણ તેમની સાથે ધાણી પર મોકલ્યા હતા.

નંદગોપાળજી પંજાબના ક્ષત્રિય હતા. તેમનો બાંધો મજબૂત અને સુધટ હતો. ૧૨૧ મી (કે) કક્ષમની રૂએ અપરાધી સાબીત થઇને તે ૧૦ વર્ષની કાળાપાણીની સજાએ આવ્યા હતા.

નંદગોપાળજી ધાણીપર ગયા એટલે ત્યાં તેણે એક નવુંજ વૃત જમવું. તેમણે પહેલેથીજ જણાવી દીધું કે “ આટલી ઝડપથી ધાણી ફેરવવાનું મને પરવડશે નહિ, ” અને જેમ બને તેમ ધીમે ધીમે ધાણી ફેરવવા લાગ્યા. પગિણામ એ આવ્યું કે દસ વાગ્યા ત્યાં સુધીમાં જોઇએ તેના કરતાં એક વૃત્તીયાંશ જેટલું પણ કોપરેલ નીકળ્યું નહિ.

દસ વાગેબીજા કેદીઓ નીચે આવીને પાંચસાત મિનિટમાં જ બોજવનું વિાધ સમાપ્ત કરીને પાછા કામ કરવા લાગી જાય છે. દશથી બાર વાગતાં

સુધીનો વખત જેલના નિયમ પ્રમાણે આહાર અને વિશ્રામ માટે અપાય છે, છતાં સૌજ સુધીમાં કામ પૂરું ન થઈ શકશે એવા ભયથી કેદીઓ એ વખત દરમ્યાન પણ આરામ લેવા થોભતા નથી. એકવાર કામ પૂરું થાય પછી સૌ નિરાતિ આરામ લેવાશે એવી તેમની વૃત્તિ હોય છે.

પરંતુ નંદગોપાળજીને તેઓ કાંઈ ભય નહતો. પેટી ઓપીસરે તેમની પાસે આવીને ઝટપટ જમી લેવાનો તકદો કરવા માંડ્યો. નંદગોપાળજીએ હરતે મ્હેડિ તેને તંદુરસ્તીના નિયમો સમજાવીને કહ્યું:—“ ઉતાવળે ખાવાથી હોજરીને ખૂબ નુકસાન પહોંચે છે, અને જ્યારે ૧૦ વરસ સુધી મારે સરકાર બહાદુરના મહેમાન થઈને રહેવાનું જ છે ત્યારે કોઈ પણ રીતે મારું સ્વાસ્થ્યભંગ કરીને સરકાર બહાદુરને બદનામી પહોંચાડવી એ મને લાજ નથી. ”

આનો રીપોર્ટ જેલર સાહેબની પાસે પહોંચ્યો. તેમણે આવીને જોયું, તો નંદગોપાળજી ધીમે ધીમે એક એક કાળીઓ મ્હેંમાં મૂકી, તેને બત્રીસે દાંત વડે ચોંસેડવાર ચાવીને પછી જ ગળે ઉતારતા હતા. જેલર સાહેબે ભારેમાં ભારે અવાજથી ગર્જનતર્જન કરીને નંદગોપાળજીને જણાવી દીધું કે વખતસર કામ પૂરું નહિ થશે તો નેતરના ઝપાટા ખાધા વિના છૂટકો નથી. નંદગોપાળજી અત્યંત શાંત મુખ-મુદ્રાથી, જરાયે ક્ષોભ પામ્યા વગર જેલર સાહેબને તંદુરસ્તીના નિયમો સમજાવીને મધુર હાસ્ય કરતાં બોલ્યા—“ જો દશથી બાર સુધીનો સમય આહાર અને વિશ્રામને માટે કરાવેલો છે તો પછી સરકાર જાતેજ તે નિયમનો ભંગ શા માટે કરે ? ઉલટું તમારી તો બે કરજ છે કે બીજાઓ એ નિયમનો ભંગ ન કરે એની ત-પાસ રાખવી. ”

જેલર સાહેબ તો એ સાંભળીને ઠંડાગારજ થઇ ગયા. અને માંટામાંટ કરીને જેમ ફાવ્યું તેમ બબડીને ધીમે ધીમે ત્યાંથી પસાર થઇ ગયા.

ધીમે ધીમે ભોજન સમાપ્ત કરીને નંદગોપાળજી પોતાની કોટડીમાં ગયા. પેલા પેટી ઝોફીસરે ધાર્યું કે હવે કામ શરૂ કરશે. પરંતુ નંદગોપાળજી તો કામજો લઇને ધીમે ધીમે બિછાનું બિછાવી સૂઇ ગયા ! પહેરેગીરોની કારમી ગાળાગાળ પશ્ચુ તેમના અંતરના વિશ્રામને આઘાત પહોંચાડી શકે એમ નહોતું. Passive resistance-સત્યાગ્રહ કરવામાં તે મહાત્મા ગાંધીજીનાયે ગુરૂ હતા !

બરાબર બાર વાગે ઉડીને તે પાછા કામ પર ચઢ્યા. એક કલાક સુધી ધાણી ચલાવી અને ન્યારે બાલદીમાં લગભગ ૧૫ શેર કોપરેલ એકઠું થયેલું દેખાયું ત્યારે બાકીના કોપરાં સમેટી લઇને ગુપચૂપ બેસી રહ્યા. કામ લગભગ અડધું થયું હતું. હવે બાકીનું અડધું કાણુ કરશે ? નંદગોપાળજીએ કહ્યું:—“જેની ખુશી હશે તે કરશે. હું કાંઈ ભાંચીનો બેલ નથી, કે આખો દિવસ તેલ કાઢું. આખા દિવસમાં જ પૈસાનો ખોરાક તો ખાવા મળતો નથી, તો પછી ૩૦ શેર તેલ કેમ કરીને કાઢી આપીશ ? ”

આથી અધિકારીવર્ગમાં એકજાતની હોહા થઇ રહી. અનેક જાતની ગાળો દેવાઈ, ધમકીઓ અપાઇ. પરંતુ નંદગોપાળજી તો નિર્વિકારી પરમ પુરૂષની પેઠે શાંત રહેતા, અને સદા સ્થિતવદને ફરતા. એમની પાસેથી ૩૦ શેર કોપરેલ મળવાની આશા નથી એમ ખાત્રી થવાથી, સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે એમના પગમાં બેડી ઠોકી બીજે હુકમ મળે ત્યાં સુધી કોટડીબંધ રાખવાનો હુકમ કર્યો.

આ તરફ મોટી ભારે ધાણી ફેરવવાથી અવિનાશનું સફીર ભાંગી પડ્યું. દસ વાગ્યા પછી તો તેનામાં વધારે કામ કરવાની

શક્તિ રહેતીજ નહિ. અમારામાં ઇંદુ સૌથી સશક્ત હતો. બીજા કેદીઓની સાથે સંતલસ કરીને અવિનાશનું બાકી રહેલું કામ તે પૂ કરી આપતો.

એ પ્રમાણે બીજા એક મહિનો પસાર થઈ ગયો. એટલામાં જોલર સાહેબે નંદગોપાળજીની સાથે 'માંડવાળ' કરી. તેમણે કહ્યું 'જો માત્ર ચાર દિવસ તું પૂરું કામ કરી આપે તો પછી હંમેશાં માટે તને ધાણીના કામમાંથી મુક્ત કરી દઉં'. નંદગોપાળજી રાજ થયા. બીજાની મદદ લઈને તેમજ જાતે વિશેષ મહેનત કરી તેમણે ચાર દિવસ પૂરું કામ કરી બતાવ્યું. અને એ રીતે તેમની વારી પૂરી થઈ.

હડતાળની શરૂઆત

પણ આ નિષ્ફૂતિનો આનંદ કંઈ ઓછો દિવસ ટક્યો નહિ. થોડા દિવસ પછી તેમને ફરીથી એક મોટી ધાણી ચલાવવાનું સોંપવું માંડ્યું. તેમણે તે કામ કરવાની ના પાડી. એટલે પરિણામે-એ અને કાટડીબંધ થયાં. એટલુંજ નહિ, પણ તેને લીધે બીજા બંધાઈ ફરી ત્રણ દિવસ ધાણી ફેરવવાનું થયું.

એક તો અમે અનિર્દિષ્ટ કાળને માટે જોલમાં ગોંધાયા હતા તેમાં વળી રોજ આ ધાણીનો અત્યાચાર. સૌને લાગ્યું કે કાર કરવા બાબતમાં એક વખત પાકા ફડક્યો કરીશું નહિ તો આ કાળાધાણીના ટાપુમાંજ આપણી બવલીલા સમાપ્ત કરવાનો વખત આવશે. એક સળ તો થયેલીજ છે. ત્યાં વળી આપણે જાતે જ માટે દુઃખ વહોરી લેવું ? આ વખત અનેક માણસોએ ધાણ ફેરવવાની ના પાડી.

એ પ્રમાણે હડતાળની શરૂઆત થઈ.

અધિકારી વર્ગે પણ મક્કમ થઇ સખતાઈનાં પગલાં લેવાં માંડ્યાં. આખી જેલમાં જાણે એક મોટો ખળભળાટ થઇ રહ્યો. સજા પર સજા થવા લાગી. ચાર દિવસ કાંજી-ભક્ષણ અને સાત દિવસ ઉભી હાથકડી-એ પ્રમાણે શિક્ષાની શરૂઆત થઇ. ખારીક કણકીને ખખળતા પાણીમાં નાંખવાથી જે સ્વાદિષ્ટ સામગ્રી બને છે, તેજ અમારી “કાંજી.” તે પણ માખીને એક એક રતલ જેટલી દિવસમાં બે વાર ખાવાને મળતી. અને કેદી કોઇ રીતે બીજું કંઇ લાવીને-સંગ્રહ કરીને-જાનાંજાનાં ખાય નહિ તે માટે સખત ચોકી રાખવામાં આવતી.

જેલના કાયદા પ્રમાણે ચાર દિવસ કરતાં વધારે વખત સુધી આ કાંજીનો ખોરાક આખી શકાય નહિ. પરંતુ અધિકારી વર્ગની અમારા પ્રત્યેની, શુભ લાગણીને લીધે કહો કે બીજા કોઈ કારણને લીધે કહો-અમારામાંથી ઉલ્લાસકર, નંદગોપાળજી તથા હોતીલાલને ખારનેર દિવસ સુધી માત્ર આ ‘કાંજી’ના ખોરાકગર જ રાખ્યા હતા !

૧૯૧૩ ની સાલમાં જ્યારે શ્રી. રૈજીનાંદક કેડાંક સાહેબ પોર્ટ-બ્લેયરની તપાસ માટે આવ્યા, ત્યારે નંદગોપાળજીએ તેમની આગળ આ બાબત વાત કરી હતી. પરંતુ જેલનો અધિકારી વર્ગ કેદી-ઓને શિક્ષા કરે છે છતાં તેમની ટિફ્ટોમાં તે વિષે કંઇ ઉલ્લેખ થતો નથી, એટલે આ ફરીઆદનું કંઇ પરિણામ ન આવ્યું. જેલર સાહેબે વગર સંકોચે જાહેર કર્યું કે નંદગોપાળજીની વાત બનાવટી છે. એ પ્રમાણે જેલર સાહેબની વિરૂદ્ધ કેદી જે કંઇ કહે તે હંમેશા બનાવટી જ કરે છે.

સજા પર સજા થવા લાગી. અનેક જાતની નાની મોટી બેડી-ઓની શિક્ષા પછી અમને કોટડીખંધ કરવામાં આવ્યા. ‘કોટડી-ખંધ’ કરવાના પણ જુદા જુદા પ્રકારો છે. સાધારણ કેદીઓ

કોટડી-અંધ થયા હોય તોયે નીચે આવીને સ્નાન-આહાર કરી શકે છે. બીજા કેદીની સાથે વાર્તાલાપ કરે તેમણે વાંધા લેવાતો નથી પણ એ વખતે એવો હુકમ કરવામાં આવ્યો કે અમારી સાથે કોઈ કેદી ગત કરશે તેને સજા કરવામાં આવશે. એટલે અમ પૃથક કારાવાસ (separate confinement) ની સજા થયેલ હતી, છતાં આ દુરને લોકે તે નિર્જન કારાવાસ (solitar confinement) જેવી થઈ પડી. ઘણાને ત્રણ મહિના અથવા તેથીયે વધારે વખત સુધી આ પ્રમાણે કોટડી-અંધ રહેવું પડ્યું.

જેલ અહારનું કામ

પણ એક વખતે ઘણાની તખીઅત બગડી. એક તો પોટ જલેયરમાં મહેરિયાંતો બારે ઉપદ્રવ હોય છે જ. તેની ઉપર વાં મરડા અને હરસોનો રોગ ચાલ્યો. અધિકારીવર્ગને પણ લાગ્યું કેદીઓની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર થવની જરૂર છે. આથી અમારામાં કેટલાક જણને ચૂરી દાદીને કોરોનેશનના ઉત્સવ વખતે જેલ અહાર Settlement માં મોકલ્યા. બારીન્દ Engineering fi માં રાજગિહીની સાથે મજૂરી કરવા ગયો. ઉલ્લાસકર જર્મ ખોદીને ઇંટો બનાવવાના કામ પર ગયો. કોઈક જંગલમાં જંગા ખાતાનું કામ કરવા ગયું, તો કોઈ રીક્ષા-ગાડી ખેંચવાના કામ પર ગયું. બીજા કેટલાક સમુદ્ર કિનારે અંધ આંધવાના કામે ગયા.

પરંતુ આમાં અમારે તો હોવામાંથી ચૂકામાં પડવા જેવું થયું. જેલમાં હતા ત્યારે કામ ગમે તેવું કપડું હતું છતાં સરકારકથી નક્કી કરાયેલો પૂરો ખોરાક મળતો તેમજ વરસાદમાં આ બીજાનું પડવું ન હતું. અહાર ગયા એટલે તેટલું સુખ પણ નહોતું.

રહ્યું. સવારમાં છ વાગ્યાથી દશ વાગતાં સુધી અંને બે પોરે એકથી સાડાચાર વાગતા સુધી તો અમારે કડીતોડ મહેનત કરવીજ પડતી હતી. ઉપરાંત તડકામાં શેકાવાનું અને વરસાદમાં ભીંજવાનું થયું. એક તો પોર્ટબેલેયરમાં સાત મહિના તો ચોમાસુંજ ચાલે. તેમાં વળી જંગલોમાં જોડોનો મહાત્રાસ છે. એ દુઃખને લીધે જંગલમાં કામ કરવાના બચથી કેટલાયે કેદીઓ નાસી ગયા હશે તેની ગણતરી થઈ શકે એમ નથી.

ઉપર જણાવેલું દુઃખ હતું તે ઉપરાંત પૂરો ખોરાક પણ મળતો ન હતો. કેદીઓનો ખોરાક ચોરાઈને બજારોમાં અને ગામે-ગામે વેચાતો. સાધારણ કેદીથી માંડીને યુરોપીઅન અધિકારી સુધી બધાએ આ ચોરીની વાત સારી પેઠે જાણે છે છતાં ચોરી કદિ બંધ ન થાય. મોટે ભાગે તો અધિકારીઓ જાતેજ ચોર હોય, એટલે એ ચોરીનો પ્રતિકાર થાયજ કેમ ? એની વિરૂદ્ધ બોલવાની સાધારણ કેદીને ઇચ્છા નહિ જ થાય, કારણ કે તે જાણે છે કે આ બાબતમાં જરા પણ મ્હોં ઉઘાડ્યું તો જાતેજ આક્રમકતામાં આવી પડીશ.

જેલની બહાર દર્દીઓને માટે ચાર ઇરિપીતાલ છે. પરંતુ કમ-નસીએ તે બધી એક બંગાળી આસિસ્ટન્ટ સર્જનની દેખરેખ હેઠળ હોવાથી ચીફ કમીશનર કર્નલ બ્રાઉનિંગ સાહેબે હુકમ કર્યો હતો કે અમારામાંથી કોઈ માંદું થાય તો તેને ઇરિપીતાલમાં મોકલવો નહિ. આથી અમારે જેલમાંજ પાછા આવવાનું હતું. તારથી ધગધગતા શરીરે, બીસ્તરા અને ચાળી વાડકાની પોટલો ખાંધપર નાંખીને પાંચ-સાત-દશ માઈલ ચાલ્યાને આવવું એ કાંઈ રમત વાત નથી. અને જેલમાં આવ્યા પછી પણ ચિકિત્સા કે સારવાર ક્યાં થવાની હતી ?

ધરિપીતાક્ષની પાસેજ કેટલીક નાની નાની કાટડીઓ હતી. તેમાં અમારે દિવસના લગભગ ૨૧ કલાક પડી રહેવાનું થયું ! તેજ કાટડીમાં મગમૂત્રત્યાગ માટે એક વાસણુ મૂકેલું હતું. વરસાદ પડતો હોય ત્યારે પાછલી ભીંતમાંના જળીઆંમાંથી વાછંટ આવવાને સારો માર્ગ હતો, પરંતુ તેમાંથી અમારે જોઇએ એટલી સ્વચ્છ હવા આવવાને માર્ગ નહતો. ઇ. સ. ૧૯૨૦ સાલના જાન્યુઆરી મહિનામાં જે જેલ કમિશન પોર્ટબ્લેયરની તપાસ માટે આવ્યું હતું તેણે આ કાટડીઓની વિરૂદ્ધ સખત અભિપ્રાય આપ્યો હતો. તેથી થોડા સમયમાં એ કાટડીઓની રચનામાં સુધારો થશે ખરો.

આટલા દિવસ અમે એવી આશા રાખેલી કે કાંઈ રીતે જેલની બહાર જઈ શકીએ તો આપણું દુઃખ ઘણું ઓછું થશે. પરંતુ એ આશા નિષ્ફળ ગઈ. “ધરની જળી વનમાં ગઈ તો વનમાં ઉડી આગ” એવો અમારો ધાટ થયો. સાધારણ કેદી ધીમે ધીમે વાર્ડર, પેટી ઓફીસર અથવા લાણેલો હોય તો મુનશી બને છે. આ રીતે તેને મહેનતના કામમાંથી મુક્તિ મળે છે. પરંતુ અમારે માટે તો તે રસ્તોયે બંધ હતો.

એક પછી એક એમ લગભગ અમે બધા બહારનું કામ છોડીને પાછા જેલમાં આવી ગયા.

ઈંદુની આત્મહત્યા

આજ સમયે એક અત્યંત શોચનીય બનાવ બન્યો: ઇન્દુબૂષણે ફ્રાંસી ખાંધને આત્મહત્યા કરી. એનું પ્રયત્ન, જળવાન શરીર મને તેવો ભારે પરિશ્રમ કરવા છતાં થાકે એમ ન હતું, પરંતુ જેલમાં મળતાં ક્ષુદ્ર અપમાનો અને ગાળાગાળી તેનાથી સહન થતાં ન હતાં. દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે અસહિષ્ણુ બનીને તે કહેતો કે:—“જીંદગીનાં

દશ વર્ષ આ નર્કકુંડ સમા જેલખાનામાં કાઢવા એ મારે માટે તો અસંભવિત છે.” એક દિવસ રાત્રે તેણે પોતાનાં વસ્ત્ર ફાડીને તેની દોરડી વણીને પાછલી ભીંતમાંના જાળીઆં સાથે બાંધી તે વડે ફાંસી ખાધી !

તેજ રાત્રે જેલના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને ટેલીફોન કરવામાં આવ્યો. પરંતુ બીજા દિવસના સવારના આઠ વાગતાં સુધી તેનો મેળાપ થયો નહિ. રાત્રે જેલરની સાથે જે જે પહેરાવાળા ઇંદુભૂપણની ફાટડીમાં ગયા હતા તેમાંના ઘણાખરા એમ કહેતા હતા કે ઇંદુભૂપણની ડોકમાંની તકલી સાથે એક પત્ર બાંધેલો હતો. સાચું જૂઠું તો ભગવાન જાણે, પણ તે પત્રનો કાંઈજ પત્તો લાગ્યો નહિ. અમે પાછળથી જેલરને એ પત્રના સંબંધમાં પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પત્રના અસ્તિત્વનો ઇનકાર કર્યો. થોડા સમય પછી ઇંદુભૂપણના વડીલ ભાઈએ તેના આપઘાત સંબંધે તપાસ કરવાને સરકારને અરજી કરી, ત્યારે તે કાર્યનો ભાર પોર્ટબ્લેયરના ડેપ્યુટી કમિશ્નર ઉપર નાંખાયો. પરંતુ ફળ કંઈજ આવ્યું નહિ, અને ધીમે ધીમે એ ઘટના વિસારે પડી.

ઉદ્ધાસકરને ઉન્માદવ્યાધિ

ઉપર જણાવ્યું તેમ એ વખતે ઘણા કેદીઓ બહારનાં કામથી કંટાળીને પાછા જેલમાં આવવા લાગ્યા હતા. ઉદ્ધાસકરઆણુ પણ જેલમાં પાછા આવ્યા. તેમને તડકા તાપમાં ઈંટો બનાવવાનું કામ સોંપાયલું હતું. તે વખતના જુનીઅર મેડીકલ ઓફીસરે જણાવ્યું કે ઉદ્ધાસકરનું શરીર તડકા તાપમાં કામ કરવા લાયક નથી. પરંતુ અંગાળી રાક્ટરનો અભિપ્રાય, તે ગોરા ઓવરસીઅર સાહેબ કેમ સ્વીકારે ! તેણે તો ઉદ્ધાસઆણુને તેના તેજ કામ પર ચાલુ રાખ્યા.

પરિણામ એ આગ્યું કે તેઓ પાછા ચાલ્યા આવ્યા તેમણે કહ્યું:-
“ સગ્ગના બચથી કામ કરવાથી આપણું મનુષ્યત્વ સંક્રમિત થઇ
જાય છે. સગ્ગના બચથી કામ કરવા હું રાજી નથી. ”

તેમને સાત દિવસ હાથકડી સાથે ઉભા રહેવાની સજા કરવામાં
આવી. પરંતુ તે સાત દિવસ પૂરાજ ન થયા. પહેલેજ દિવસે
બપોરે સડાચાર વાગે જેવો પહરેગીર તેમને હાથકડીમાંથી મુક્ત
કરવા ગયો, તો તેણે જોયું કે ઉલ્લાસખાણુ અતિશય જ્વરને લીધે
બેભાન થઈ-સાંકળથી લટકી-ટળી પડ્યા છે !

તરતજ તેમને ઇસ્પીતાલમાં મોકલવામાં આવ્યા. રાત્રે શરીરમાં
૧૦૬ ડીગ્રી તાવ બરાબો હતો. સવારે જોયું તો તાવ ઉતરી ગયો
હતો; પરંતુ ઉલ્લાસકર, તે પહેલાના ઉલ્લાસકર રહ્યા ન હતા. જે
ધીર પુરૂષ ભારે આફતને સમયે પણ નિર્વિકાર અને શાંત રહેતા, અત્યંત
તીવ્ર શારીરિક વેદનાને વખતે પણ જેના મુખ પરથી હાસ્યની રેખા
સુકાતી નહિ, તે અત્યારે ઉન્માદમસ્ત-પાગલ થઇ ગયા હતા !

અમારો અદ્વીતીયોગ

તેજ દિવસે અમને જેલખાનાનું સાચું સ્વરૂપ કેવું લીધણુ છે
તે સમજાયું. “ અહીંથી બચીને પાછા દેશમાં જવાની તો આશાજ
નથી; કોઇ ફાંસી ખાઈને મરશે તો કોઇ પાગલ થઇને મરશે, એમ
જો મરવાનું નક્કીજ છે તો આપણે જાતે થઇને શામાટે આ શરીર-
યંત્રણાનો ભાર વહોરી લેવો ? ” અમે-લગભગ બધાએ-નક્કી કર્યું કે
જ્યાં સુધી આપણે માટે કંઈ ખાસ બ્યવસ્થા કરવામાં આવે નહિ,
ત્યાં સુધી કંઈ પણ કામ કરવું નહિ. આમ એક તરફ અમે
Ultimatum મોકલીને લડવાની અને વખત આવ્યે મરવાની વાટ
જેતા બેઠા અને બીજી તરફ અધિકારી વર્ગે પણ અમને દાખી દેવા
માટે પોતાના હાથમાંના બધા ઉપાયો લેવા શરૂ કર્યા.

આમ એક પ્રકારે ગજ-કચ્છપ જેવું યુદ્ધ શરૂ થયું. તેની કેટલોક સમય પહેલાં ચૂંચુડાવાસી શ્રી. નાનિગોપાળ અને ઢાંકના પુલિનબાણ તથા બીજા એક બે જણા આવી પહોંચ્યા હતા. નાનિગોપાળની ઉમ્મર બહુજ નાની હતી છતાં તેને ઘાણી ફેરવવા વગેરેનું કઠણ કામ આપવા માંડ્યું. તેણે તે કરવાની ના પાડી અને હડતાળમાં જોડાઈ ગયા.

આથી બીજા કેદીઓથી નોખા પાડીને અમને એક અલગ ખેલોકમાં લઈ જઈ ગોંધ્યા, અને અમારા ઉપર મોટા મોટા પકાણુ ચોરીદારોનો પહેરો ગોઠવ્યો. જોરાકનું પ્રમાણ પણ ફરી ઘટાડવામાં આવ્યું, અને અમે પરસ્પર વાતચિત કરી શકાએ નહિ તે બાબત પૂરતી સાવચેતી રાખવામાં આવી. જનજૂ જઈએ તે વખતે અમે રખેને વાત કરીએ-તે અટકાવવા માટે એક પ્રહરી ત્યાં જ સામે ઉભો રહેતો. પરંતુ એવાં બંધનોને જેમ સખત કરવામાં આવે તેમ તે વહેલાં તૂટે છે. જેને કાયદા માટે માન નથી રહ્યું તેવા ગાનુબની પાસે જોર-જુલમથી-ભય બતાવીને-કાયદો પળાવેલો એ વ્યર્થ જ છે.

અમારી માગણીઓ મુખ્યત્વે ત્રણ હતી:- (૧) સારો જોરાક અને પોશાક, (૨) ભારે પરિશ્રમના કાયદામાંથી મુક્તિ અને (૩) એક-બીજાની સાથે વાર્તાલાપ કરવાની છૂટ.

ચારચાર પાંચપાંચ કેદીઓનો વચ્ચે ગાળો રાખીને અમને એક એક કેદીમાં પૂર્યા હતા. તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે પહેલાં અમે ધીમે સાદે વાત કરતા હતા તે હવે મોટા ઘાંટા-મરાડા પાડીને કરવા લાગ્યા ! હાથકડીથી શરીરનાં અવયવો જકડી નાંખે પણ માણસનું મોં થોડુંજ બંધ કરાય એમ હતું ?

અધિકારીઓની મુંઝવણ

અધિકારીઓને તો સાપે છછુંદર ગળા જેવું થઈ પડ્યું. તેમનાથી અમારી માગણી કબૂલ કરાય એમ ન હતું; કારણ તેમ

કરે તો તેમની પ્રતિષ્ઠા (prestige) જળવાય નહિ. તેમજ તેમ ન કરે તો હડતાળ છૂટે એમ ન હતું. એટલામાં અમારા નવા સુરી-
'કનકન' બદલાયા અને તેની જગ્યાએ જૂના સાહેબ પાછા આવ્યા. તેની સલાહથી ચીફ કમીશનર સાહેબે અમારામાંના કેટલાકને સહેલાં કામ આપીને જેલ બહાર મોકલ્યા. અમે કહ્યું:-જો અમને બધાને જેલ બહાર મોકલવામાં આવશે તોજ અમે બહારનું કામ કરવા તૈયાર છીએ. નહિ તો અમે જેલમાં પાછા ચાલ્યા આવીશું.

લગભગ ૧૦-૧૨ જણાને સરકારી નાળીએરીનાં જંગલમાં પહેરો ભરવા માટે મોકલ્યા. નાળીએરી પરથી નાળીએર ચોરાઇ જાય નહિ તેની તપાસ રાખવાનું તેમનું કામ હતું. કામ હતું તો સહેલું, પરંતુ દરેકને જુદે જુદે સ્થળે પહેરો આપવામાં આવ્યો, કે રખેને અમે એક બીજા સાથે વાતચિત કરીએ કે પરસ્પર એકમેકને જોઇ લઈએ.

જેલમાંની હડતાળ ચાલૂજ રહી. નન્દગોપાળ અને નનિગો-
પાળને કેટલાક દિવસ પછી વાઇપર ટાપુમાં આવેલી એક નાની જેલમાં લઇ જઈ રાખ્યા. ત્યાં ગયા પછી નનિગોપાળે આહારનો ત્યાગ કર્યો. જેલમાંથી બધાને સાથે બહાર કામે લઇ જવાની જે વાત હતી તે વિષે કાંઇ ચર્ચ શક્યું નહિ.

આ તરફ જેમને જેલ બહાર કામ કરવાને મોકલ્યા હતા, તેમણે એક સાથે કામ કરવાનું બંધ કર્યું. એક બીજાનાં સ્થાનનો પત્તો મેળવીને હડતાળની ગોડવણ કરવામાં લગભગ એક મહિનો વીતી ગયો. અને જ્યારે ત્રણ મહિનાની સખ મેળવીને તેઓ જેલમાં પાછા આવ્યા ત્યારે જોયું તો-જેલખાનાની હડતાળ તૂટી પડી છે, અને બધાઓએ નિરાશ થઇને કામ કરવા માંડ્યું છે.

નનિગોપાળની અડગતા

નનિગોપાળે ચાર દિવસ અપવાસ કર્યા પછી તેને જેલમાં પાછા લાવ્યા. તેને જોરજુલમથી નાકમાં રબરની નળી મૂકીને દૂધ પીવડાવવાની ગોઠવણુ કરવામાં આવી કે જેથી તે અપવાસથી મરીને અધિકારીઓને બદનામી પહોંચાડે નહિ. તે વખતની હડતાળનો બધો કારભાર નનિગોપાળ, વીરેન્દ્ર વગેરે એ ત્રણ જુવાન કેદીના હાથ-માંજ હતો. સજા પર સજા થવાથી અને મનોરથ સફળ થવાની આશા ન રહેવાથી એક પછી એક બધાએ હડતાળ છોડી. માત્ર નનિગોપાળ એકલોજ મરણીઓ થઈને નિશ્ચયને વળગી રહ્યો.

દિવસો એક પછી એક પસાર થવા લાગ્યા. નનિગોપાળનું શરીર અપવાસને લીધે સુકાઈને હાડપિંજર જેતું જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયું. છતાં તેણે પોતાનો ટેક તોડ્યો નહિ. દોઢ દોઢ મહિના સુધી એક દાણો અન્ન તેના પેટમાં ગયું ન હતું છતાં પણ તેને હાથ-કડીથી બાંધી ઉભા રાખતા—તેનું શરીર અચેત થઈ સાંકળ પર ઢળી પડે—છતાં અધિકારીઓને જરાયે રહેમ કે સંકોચ થતો નહિ.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આહારત્યાગરૂપ હડતાળ ભારે પ્રભાણમાં ચાલવા માંડી. અને અધિકારીઓએ ગમે તેટલી સાવધાની રાખેલી હોવા છતાં આખરે ઈંદુભૂપણના આપઘાતની, ઉદ્ધાસકરના ગાંડપણની અને નનિગોપાળના અપવાસની વાતો હિંદુસ્થાન-માં જઈ પહોંચી. ત્યાંના જાપાંઓમાં ભારે ચર્ચા થવા લાગી. તેના પરિણામે સરકારે ડાક્ટર લ્યુકીસ સાહેબને તપાસ કરવા માટે પોર્ટબ્લેયર મોકલ્યા. એ સાહેબની તપાસનો રીપોર્ટ હજુ બહાર પડ્યો નથી. પરંતુ તેમની તપાસને લીધે ઉદ્ધાસજાણને મદ્રાસની

૭-માહચાળા (ગાંડની ઇસ્પીતાલ) માં મોકલી આપવામાં આવ્યા; તેમજ બીજા બધાને પણ થોડા દિવસ માટે આસાએશ મળી.

નનિગોપાળને તેના બાધબંધો તેમજ સાથીઓએ અનેક રીતે સમજાવી આહાર લેવાનું કબૂલ કરાવ્યું. પછી થોડાજ દિવસમાં જેઓ બહારથી ત્રણ માસની સજા લઇને આવેલા હતા તેમની મુદત પૂરી થવાથી તેમને પાછા જેલ બહાર મોકલી દેવામાં આવ્યા.

એ પ્રમાણે હડતાળનું પહેલું પર્વ સમાપ્ત થયું.

નનિગોપાળની નશ્વાવસ્થા

“જેને રામ રાખે તેને કાણુ આખે ?” “જેનો રામ રૂઠે તેને કાણુ ન લૂટે ?” અમે બહાર જઈ રહ્યા; સુખે દુઃખે જેમ તેમ દહાડા કાઢવા લાગ્યા; પરંતુ થોડાજ દિવસમાં અમને ખબર પડી કે જેલખાનામાં પાછો ખળભળાટ થઈ રહ્યો છે. ઘણી પીડા આપવામાં આવતી હોવાથી નનિગોપાળ ફરી કામ કરવાનું છોડી બેઠો. તેને શિક્ષારૂપે કંતાનનાં કપડાં પહેરવા આપવામાં આવ્યાં. પણ તેનો તેણે અસ્વીકાર કર્યો. જોરજુલમથી તેનું જાંગીઠિં કાઢી લઇને તેની કોટડીમાં કંતાનનું જાંગીઠિં નાખવામાં આવ્યું. પરંતુ Naked we came out of our mother's womb, and naked shall we return, માતા પેટમાંથી જેવા આવ્યા તેવાજ પાછા જઈશું, એમ કહીને કંતાનનું જાંગીઠિં બહાર ફેંકી દઈ તે તો નનનાવસ્થામાંજ બેસી રહ્યો. યૈકમાં લટકાવેલી

લાકડાની તકતી પણ કાઢીને ફેંકી દીધી. ચીફ કમીશનર આવે તો પણ ઉભો થાય નહિ, સલામ પણ ભરે નહિ. શું જોઇએ છે એમ પૂછતાં કંઈ નહિ જોઇએ, એમ જવાબ દે; અને એવીજ બીજી ઉન્માદવેષ્ટા કરવા માંડી.

બધાને લાગ્યું—આ છોકરો પણ ગાંડો થઈ ગયો કે શું ? તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે તે કાંઈ ગાંડો થયો ન હતો, પણ ભારે ગહન વિચારમાં પડી ગયો હતો. અંગ્રેજ લોકોએ પોતાની મરજી મુજબ જે ‘ કાયદા-કોર્ટ ’ બનાવ્યા છે અને જેની સાથે આપણા દેશજનોને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી તે કાયદા-કોર્ટને ન્યાયસર, ધર્મપ્રમાણે મસ્તક નમાવી શામાટે માન્ય રાખવા ? આ બાબતના વિચાર તેના અંતરમાં ઘોળાતા હતા. જે કામમાં આપણી ધર્મશુદ્ધિ—આપણો અંતરાત્મા સંમતિ આપે નહિ, તે કામ, પ્રાણ બચાવવાને ખાતર પણ કેમ કરી શકાય ? પ્રાણ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં જ જે જીંદગી મૃતઃ પ્રાય થતી હોય તો પ્રાણ બચાવવાથી ફળ શું ?

પછરે જેના અંતરમાં સ્વતંત્રતાની ધૂન જગાડી છે તેના દેહને મોટામાં મોટો જ્વલિમ શહેનશાહ પણ ઝાઝો વખત પરાધીન રાખી શકતો નથી. નનિગોપાળની આ વિલક્ષણ અવસ્થાની આ સિવાય બીજી શી સમજૂત હોઈ શકે ?

અચાનક ઘેરો ને તપાસ

બીજી તરફ અમારો પણ વારો થોડા દિવસમાંજ આવ્યો. કલકત્તાના છાપાંઓમાં એ વખતે આન્દામાનના રાજદ્વારી કેદીઓની સ્થિતિ વિષે ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એ ચર્ચા માટે ખબરો અંગ્રેજ પૂરી ખાખતા હોવા જોઇએ એમ અધિકારીઓએ ધારી લીધું. અમે કાંઈ

હંમેશ કાયદાકાનૂન અને નિયમોને માન આપી શકતા ન હતાં. ઉદરની જવાબદારી લીધે અમે ઠેકાણે ઠેકાણે ફરીને અમારે ખાવાને માટે ફળા અને શાકભાજી અથવા બીજી કાંઈકાંઈ વસ્તુ લાવી સંધરી રાખતા; તેમજ બીજા સામાન્ય કેદીઓની સાથે ભળી જવાનું અમારે માટે અશક્ય-અસંભવિત હોવાથી અમે જુદે જુદે સ્થળે જ રહેતા. અમારા ભાઈભાંડું કેદીઓની સાથે મેળાપ વાર્તાલાપ પણ અમે ચોરીછૂપીથી કરતા. તેમ ન કરીએ તો અમારા જીવને ચેન પડતું નહિ. અધિકારીઓને આ વાતની ખબર ન હતી, અથવા ખબર હોય તોયે અજાણ્યા હોવાનો ઢાંગ કરીને તેઓ અમને સંકટમાં નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ સવારના પહોરમાંજ ચોમેર તપાસની ધામધૂમ ચાલવા માંડી. અમારા સૂવા-મેસવા-રહેવાની જગાની આસપાસ પોલિસો ઘેરે ઘાલી બેઠા. પણ આખરે “ જોઘો કુંગર ને કહાડયો ઉંદર ” જેવું જ થયું. કારણ એક બે નિર્દોષ પત્રો અને કેટલીક કવિતાઓ સિવાય કાંઈ પણ મુદ્દો હાથ લાગ્યો નહિ. છતાં ચીફ કમીશનર સાહેબના હુકમથી અમને બધાને જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા.

આમોદાનની પીના અને લોખંડના હુકડા

પાછળથી અમારા સાંભળવામાં અનેક પ્રકારની વાતો આવી. અમે જોગ્ય બનાવીને પોર્ટબ્લેયરને ઉડાવી દેવાનો અને અમુક સરકારી સ્ટીમરને હાથ કરીને નાસી જવાનો ઘાટ ગોઠવી વખતસરની રાખ્યો હતો ! અને લાલમોહન સાહુ નામના એક વફાદાર કેદીની સૂચનાથી અંતર્યામી ચીફ કમીશનર સાહેબે પોતાના સંસ્થાનની રક્ષાને માટે પાંદો બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો હતો ! ચીફ કમીશનર જેલમાં

આપ્યા ત્યારે અમે તેમને પૂછ્યું—“ સાહેબ, આમ કેમ ? શું હકીકત બની છે ? આ તપાસરૂપી અચિંત્યું આક્રમણ આપાટે શક્ય છે ? ”

સાહેબે ડાહ્યાડમરા થઇને જવાબ આપ્યો—“ હું તો કાંઇએ જાણતો નથી. મેં તો હિંદુસ્તાનની સરકારનો જે હુકમ આપ્યો છે તેજ માત્ર અમલમાં મૂક્યો છે. ”

ડીક બાઇ ! આ ઉત્તરનો પ્રત્યુત્તર પણ શું હોય ? પરંતુ થોડાક દિવસ પછી અમારા સાંભળવામાં આવ્યું કે કેટલાક માણસોને, તેઓ અમારી સાથે મળતા તથા વાતચિત કરતા હતા એવો આક્ષેપ મૂકીને, શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. અને પોલિસના એક સાક્ષીએ કાણુ જાણે ક્યાંથી કેટલીક આમેરોફોનની પીનો અને લોખંડના દુકાડા વગેરે વસ્તુઓ જોળી ભેગી કરીને અમે ખરેખર જોખમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા એમ સાબિત કરી આપ્યું હતું ! નારાયણગઢ પાસે બડા લાટસાહેબની ટ્રેઇન ઉપલી પડી તે બનાવ વખતે કેટલાક નિરપરાધી માણસો દંડાઇ ગયા હતા તે વખતથીજ અમ પોલિસની અપાર ચાતુરીનો મહિમા સારી પેઠે જાણતા હતા. એટલે અમે અધિકારી સાહેબને પૂછ્યું કે જો અમારી વિરૂદ્ધમાં તમારી પાસે કાંઇ પૂરાવો હોય અથવા તમને અમારા પર સંશય હોય તો પછી આ ચોરીદુષ્ટીની નીતિ છોડી દઇને અમને ખુલ્લી કાર્ટમાં લઇ જઇને આપાટે પૂછતા નથી ? પરંતુ તેમણે આ પ્રશ્નનો કાંઇજ ઉત્તર આપ્યો નહિ અને મ્હોં ફરવીને ચાલ્યા ગયા. અમે પણ ક્રિર્કર્તવ્યમૂઠ થઇને બેસી રહ્યા.

રેજીનાલ્ડ સાહેબની મુલાકાત

કેટલાક મહિના પછી Sir Reginald Craddock સર રેજીનાલ્ડ કેડોક સાહેબ પોર્ટબ્લેયરની મુલાકાતે આપ્યા. અમે પાર્થુ

કે-“કપ્પન સાહેબ ઠીક આવી પહોંચ્યા છે; હવે આપણાં દુઃખોનો એક સામો નિવેડો આવશે”. તેમની આગળ અમે અમારાં દુઃખોની કહાણી શરૂ કરી-ન કરી એટલામાંજ ચીક કમીસ્તર સાહેબ પોતાનું ખર્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરીને બોલી ઉઠ્યા-“ તમે તો બહાર હતા ત્યારે રાજપ્રોહનાં કાવતરાં કરી રહ્યાં હતાં. ”

અમે ઉત્તર આપ્યો-“ જો એમ આપની પહેલેથીજ ધારણા હતી, તો તે વખતે જ્યારે અમે આપને પૂછેલું ત્યારે શામાટે બો-ળાબાળા હોવાનો દેખાવ કરીને ‘ હું તો કાંઈ જાણતો નથી ’ એમ કહ્યું હતું ? અને તેમ કહ્યા પછી પણ, જો અમારો અપરાધ પૂરવાર કરવાની સામિતી મળતી હતી તો પછી શામાટે અમને પુલ્કી ઝાટમાં ઉભા કરવા બાબતમાં આટલો બધો સંકેત રાખવામાં આવ્યો છે ? ” સર રેજનાલ્ડ સાહેબ આડું જોઇને હસતાં હસતાં બોલ્યા-“ કાણ જાણે ? એવી વાતો બધી પૂરવાર થતી નથી. ”

નનિગોપાળે પણ પોતાનો ઇતિહાસ તેમની આગળ રજૂ કર્યો. કેટલોક સાહેબે તે સાંભળીને માત્ર એટલોજ ઉત્તર આપ્યો:-

“ તમે તો સરકારનાં દુશ્મન છો. તમને તો મારી નાંખવા એજ ઉચિત છે. ”

“ જો તેમજ ઉચિત હોય તો પછી કમ્પ્લેક્ટિંગ પોલો આડંબર રાખી બર્થ પૈસા ખરચવાનું શું કામ છે ? એટલું કામ તો સહજમાં પણ થઇ શકે ! ”

થયું ! ચૂકાદો તો મળી ચૂક્યો. હવે કરવું શું ? હવે તો નોંધાસના આધાર પરમેશ્વરની કૃપા થાય નહિ ત્યાં સુધી અમારી દસ બદલાય નહિ એ સ્થિતિ હતી. પણ પરમેશ્વર પણ અત્યારે તો જાણે કુંભકર્ણની ઉંઘમાં પડ્યો હોય એમ લાગતું હતું.

મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં તપાસ

એક પછી એક એમ લગભગ બધાએ કામકાજ કરવું જાણ કર્યું. જેલના અધિકારીઓ ત્યારે અમને શિક્ષાઓ કરી કરીને માફી મેળવી, ત્યારે અમારામાંથી જેઓ ટુંક સમયને માટે જ દેશનિકાલ થયેલા હતા તેમને મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં તપાસ માટે લઈ જવામાં આવ્યા. અમને લઈ જવાનો બાર ડેપુટી કમીશ્નર લેવાની સાહેબને માથે પડ્યો. મુકદ્દમે ચાલવાનો હતો તેને આગલે દિવસે તે સાહેબ અમારી પાસે આવ્યા અને વાત કહાડી અમારી હડતાળ સંગ્રામે તપાસ કરવા લાગ્યા.

અમે જેલમાં અમારા પ્રત્યે જેવા પ્રકારનું વર્તન ચલાવવામાં આવતું હતું તે તેમની સમક્ષ વર્ણવી બતાવ્યું. તે સાંભળીને તેમણે કહ્યું:-

“ હિંદુસ્તાનની સરકારનો જ એવો હુકમ છે કે અમારે તમને બીજા સામાન્ય કેદીના જેવા જ ગણવા. તેમના કરતાં વિશેષ કોઈ સગવડ ન આપવી. એટલે એ બાબતમાં અહીંના કોઈ ક્રાસનિક અધિકારીનો જરાય હાથ નથી. ”

“પરંતુ, સાહેબ ! બીજા સામાન્ય કેદીઓને જેટલી સગવડો-જેટલા હોલ-હોય છે, તેટલાં પશુ અમને મળતાં નથી, તેનું કેમ ?” અમે પૂછ્યું: “ સામાન્ય કેદી લખતાંવાંચતાં બાંધતો હોય તો તેને ઓફીસનું ઊંચા પ્રકારનું કામકાજ કરવાનું મળે છે; અને અભણ હોય તોયે તે વાડર, પેટી ઓફીસર વગેરે પદવી લઈ શકે છે. અમે તેના અધિકારોથી વંચિત છીએ. વળી તેઓને પાંચ વર્ષ પછી દર મહિને બાર આવવાનો પગાર મળે છે અને દર વર્ષ વીત્યાં પછી મેજસ્ટ્રેટની આજીવિકા કમાતા થાય છે. ત્યારે અમારે તો નિરંતર આ જેલમાં પડી રહીને સહવાનું જ છે. ”

સાહેબે કહ્યું:—“ એ બધી ઝોકવણી હિંદુસ્તાનની સરકારના હુકમને આભારી છે. ”

એક જણે પૂછ્યું:—“સાહેબ, કોઈનું બહુ કરવાની સત્તા તમને મળીજ નથી; માત્ર સગ કરવાનોજ અધિકાર રાખ્યો છે, ખરૂંને ? ”

સાહેબે હસી પડીને ઉત્તર આપ્યો:—“ કેમ કરીએ ? જેલમાં discipline તો સાચવવી જ જોઈએ ને ? ”

“ ન્યાય થાય કે અન્યાય થાય ગમે તેમ પણ discipline સાચવવી જોઈએ. કેમ, ખરૂંને ? ”

આ પ્રશ્નનો સાહેબે ઉત્તર આપ્યોજ નહિ. વસ્તુસ્થિતિ કેવી હતી તેનો તેમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો; છતાં આખરે પણ તે નોકર તો સરકારના જ ને ? એટલે કોઇને એક મહિનો, કોઈને ત્રણ મહિના અને કોઈને છ મહિના એમ સજાની મુદતમાં વધારો કરીને સાહેબ આજ્ઞા ગયા. પાછળથી એક વાર મારો ને તેમનો મેળાપ થયો હતો. તે વખતે ઉલ્લાસગાયુની વાત નીકળતાં તેમણે કહ્યું હતું કે:—“ઉલ્લાસકરના જેવા હિમદા સ્વભાવના યુવાનો મેં થોડા જ જોયા છે. પણ એ કંઈક વિશેષ ખ્યાલી idealistic છે.” છતાં તેને પેતાની નોકરીને ખાતર એવા ‘યુવાન’ ને સગ કરવી પડી હતી !

જેલમાં વ્યવસ્થા અને શાંતિ જળવાય એવા હેતુથી ફેદીઓને શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી; પરંતુ થોડાજ સમયમાં માલમ પડ્યું કે એવી રીતે શાંતિ જળવાવી મુશ્કેલ છે. અમારા દેશાંત પરથી બોધ પાડે છે અને ખીજા સામાન્ય ફેદીનાં મંડળોએ હકતાણ પાડી સર કરી. જેલનો અમલદાર એથી પાછો પડવા લાગ્યો. અધિકારીઓએ જોયું કે હવે કાંઈ પણ ઉપાય કર્યા વિના ચાલે એમ નથી.

હડતાળના બીજા પર્વની પૂર્ણહુતિ

રાજદારી કેદીઓમાં જેટલા મુદતી કેદી (Term convicts) હતા તેમાંના સાતઆઠ જણાને એક દિવસ અચાનક ભારતવર્ષની જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. પછી જે જેલર સાહેબ પહેલાં અમને બાળેલાં ભાંડતાં પણ અચકાતા નહતા, તેણે એક દિવસ અમારી પાસે આવીને અમને હડતાળ બંધ કરવાની વિનંતિ કરતાં કહ્યું:—“હવે તો તમે સન્માનભરે પાછા હડી શકશો.” વળી એમ પણ કહ્યું કે બીજા પણ કેટલાક મુદતી કેદીઓને હિંદુસ્તાન પાછા મોકલવાના છે, અને તેમના જવા પછી પોર્ટબ્લેયરમાં બાકી રહેલાઓને ખોરાક તેમજ કામકાજની બાબતમાં વિશેષ રાહત આપવામાં આવશે.

અમે કહ્યું:—“ તથાસ્તુ. પણ જો એ મહિનામાં તમારી એ વિશેષ રાહતનાં કાંઈ ચિન્હો અમારી નજરે પડશે નહિ તો અમે બંધનમુક્ત થઈ અમારી મતગમતી વ્યવસ્થા કરી લઈશું. ”

એ પ્રમાણે વાત થયા પછી ઉભય પક્ષ તરફથી સુલેહના કાલ-કરાર પર સહીઓ થઈ અને હડતાળનું બીજું પર્વ સમાપ્ત થયું.

અમારી ‘ખાસ રાહત’

ચોડાજ દિવસમાં નીચે જણાવ્યા સિવાયના બીજા બધા મુદતી કેદીઓને હિંદુસ્તાનની જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. અલીપુરવાળા બારીન્દ્ર કુમાર, હેમચંદ્ર, અને ઉદાસકર; ઢાકાના બાલુ ખુલન વિહારી અને સુરેશચંદ્ર; તથા નાસિકવાળા સાવરકર ભાઈઓ અને રા. જોશી-એટલા જણાને રાખવામાં આવ્યા હતા. અમારે માટે ‘ખાસ રાહત’ વિષે પણ જવાબ આવ્યો તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) માફી (remission) મળી હોય તે સાથે મળી જોઈ વરસ અમારે જેલમાં રહેવું પડશે; ત્યાર પછી અમને મજૂરીનાં કામમાંથી મુક્તિ મળશે અને માત્ર આસન કેદી તરીકે ગણવામાં

આવશે. જેલમાંથી છૂટા કરવાનો વિચાર તો એ ચૌદે વર્ષ પૂરાં થયાં પછીજ કરવામાં આવશે.

(૨) અમે જેલમાં રહીએ તે વખત દરમ્યાન અમને બહારના સામાન્ય કેદીને મળતી બધી સગવડો-અધિકારો મળશે; એટલે કે પાંચ વર્ષ વીત્યાં પછી અમે જાંગીઆંને બદલે ધોતીઆં પહેરી શકીએ, તેમજ અમને દર મહિને બાર આના લેખે પગાર મળે અને અમે સ્વહસ્તે રસોઇ બનાવી ખાઇ શકીએ.

(૩) દરવર્ષે અમારી વર્તણૂક બાબત હિંદુસ્તાનની સરકારને રીપોર્ટ મોકલવામાં આવશે; અને દશ વર્ષ પૂરાં થયાં પછી અમારે માટે એથી પણ વિશેષ સારી વ્યવસ્થા કરતી કે નહિ તેના સરકાર બહાદુર વિચાર કરશે.

(૪) હવેથી અમને સર્વ પ્રકારે એક સામાન્ય કેદીને મળતી સગવડો મળશે, એટલે કે રાજદ્વારી કેદી તરીકે નેતરના સપાટામાંથી સુકિત મળશે નહિ.

ગમે તેમ હોય, પણ “નહિ મામા કરતાં કહેણા મામા સારા.” અધિકારીઓએ બિલકુલ રાહત ન આપી હોત તો અમે શું કરી શકત ? એટલે જેટલી રાહત મળી તેટલી ઠીક.

નૂતન રાજદ્વારી કેદીઓનું આગમન

ન્યારે મુઢતી કેદીઓને ભારતવર્ષમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા, ત્યારે અમને કેટલાકને શાંતિ વળેલી-અમે નિશ્ચિત થયા હતા. જે છ સાત જણા બાકી રહેલા હતા તેમને તો પોર્ટબ્લેયરમાં રહેવાનું નક્કીજ હતું. એટલે પછી ઝાઝી ખટપટ કરવાથી શું લાભ થવાનો હતો ? મુકિત મેળવવાની-છૂટવાની-ન્યાં ગિલફુલ આશાજ ન હતી, ત્યાં મરણની વાટ. જોતાં શાંત ચિત્તે દિવસો વીતાડવા એજ ઉત્તમ હતું.

પરંતુ અમારા બાગ્યમાં એ શાંતિ લખાયલી જણાતી ન હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં યુરોપમાં વિગ્રહ જગ્યો. તેને પરિણામે ભારતવર્ષમાં અજબગાદ ચાલુ થયો; લાહોરનું કાવતરું (Lahore Conspiracy) થયું અને 'મદર' મંડળના લગભગ પચાસ માણસોને આ-દામાન

મોકલવામાં આવ્યા. પક્ષટનના અનેક શિખ સિપાઇઓને પણ રાજદારી અપરાધ માટે સિક્કા કરવામાં આવી. બંગાળામાંથી પણ પંદર સોળ જણા આવ્યા.

પુનઃ ઝઘડો અને ત્રીજી હડતાળ

પરિશ્રામે પોર્ટબ્લેયર રાજદારી કેદીઓથી ભરાઇ જઇને જાણે નર્કની ખાણ બન્યું. એ બધામાંના ચાર પાંચ જણા સિવાય બીજા કોઇને પણ ધાણી ફેરવવાતું કામ આપવામાં આવ્યું ન હતું. પરંતુ નાજીએરનાં છોડાં પીસવાં એ પણ કાંઈ સહેલું કામ નથી. વળી જે ખોરાક સરકાર તરફથી મળતો તેનાથી પેટ પૂરું ભરાતું નહિ. મૂળે તો તેઓ લાંબા ચૌડા પ્રચંડ શરીરવાળા પંખખી; તેમાં વળી ધણા તો ઘણો વખત અમેરિકામાં રહીને પેટ પૂરતો માંસ વગેરેનો આહાર કરવાની ટેવ પાડી આવેલા. એટલે જે ટચુકડી રોટી અને એક વાડકી ભાત, તે તેમના પેટના કોણ જાણે કયા ખૂણામાં છૂપાઇ જતો હશે ? વળી ગમે તેવાં અપમાનો ગળી જઇને, ગાળો ખાઇને પણ મૂગા બેસી રહે એવા પણ તેઓ ન હતા. એટલે થોડાજ દિવસમાં તેમની અને અધિકારીવર્ગની વચ્ચે નરમગરમ ખટાખટી ચાલવા લાગી.

ઝાંસીવાળા પરમાનંદજીને લીધે ઝઘડો શરૂ થયો. અમુક એક બાબતને માટે તેમને જેલરની પ્રાસે લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં જેલરે પોતાના અધિકારની રૂએ જેવા શબ્દો તેમને સંભળાવ્યા તેવાજ તેમણે પાછા વાળ્યા. ચરમામરમ બોલાચાલી થઇ. વાત શબ્દો પરથી હાથપાયાથી પર આવ્યા. આખરે પરમાનંદજીને નેતરના વીશ સપાટા મારવામાં આવ્યા. અને એને પરિશ્રામે હડતાળ શરૂ થઇ.

પરંતુ એ હડતાળ આજો સમય ટકી નહિ. જેલરે પોતેજ

બધાને સમજાવીને, ફાસલાવીને, બવિબ્ધમાં સદ્વ્યવહાર કરવાની આશા આપીને તે હડતાળનો અંત આણ્યો.

છતાં અસંતોષનું બીજ મરી ન ગયું. થોડાક દિવસ પછી એક નજવા કારણ માટે તકરાર જામી. રવિવારને દિવસે કેદીઓને રજા હોય છે. તે દિવસે પોતપોતાનાં કપડાં ધોવા સિવાય બીજાં કામમાંથી તેને છૂટી મળે છે. પરંતુ આન્દામાનમાં તો રવિવારને દિવસે જેલના મેદાનમાંથી ઘાસ કાપવાનું હોય છે.

હવે રવિવાર જેવે રજાને દિવસે કેદીઓને બપોરનો આખો વખત ફાટડીમાં ગોંધી રાખવામાં આવે, અને તેમાં વળી આ પ્રમાણે સવારે ઘાસ કાપવાનું થયું એટલે તો તેમને મળેલી રજાનો કાંઈ જ અર્થ રહેતો નથી. આથી અમેરિકાની 'ગદર' પત્રિકાના સંપાદક શ્રી. જગતરામ તથા બીજા કેટલાક જણા આ હુકમની સામે થયા અને રવિવારે સવારે ઘાસ કાપવાની ના પાડી. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે તેમની તપાસ ચલાવીને તેમાંના દરેકને છ મહિના સુધી 'બેડી' અને ફાટડીબંધની શિક્ષા કરી. સ્વાભાવિક રીતેજ આ લઘુ પાપે ગુરૂ દંડ થયેલો જોઈને બધાનાં મન દુઃખી થયાં. ત્યાર પછી પણ દિવસો દિવસ પડતું સંકટ કમી થવાની કાંઈ પણ આશા દેખાઈ નહિ, એટલે બીજા ધણાઓએ કામકાજ કરવાનું બંધ કર્યું.

એક વૃદ્ધ કેદીને મૃત્યુજનક માર

એ વખતે એક એવો બનાવ બન્યો કે તેને લીધે બારે ધાંધલ મચી રહી. એક વૃદ્ધ શિખ કેદીની સાથે પહેરાવાળાને ચડલકાટ થયો. કેદીએ જણાવ્યું કે મને ફાટડીમાં લઈ જઈને ચોકીદારે ખૂબ માર માર્યો. સાચું જુઠું તો રામ જણે પણ એક બે દિવસમાંજ તેને મરડાને રામ લાગુ પડ્યો અને તેથી તેને ઈસ્પીતાલમાં

મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં તે ક્ષય રોગનો ભોગ થઈને થોડા જ દિવસમાં મૃત્યુ પામ્યો. ઈસ્પીતાલના માણસો પણ આત્રીથી એમ કહેતા હતા કે એનું મૃત્યુ અસહ્ય મારને લીધે જ થયું છે. છતાં જેલના અધિકારીઓ તે વાત માનવા તૈયાર ન હતા.

આ પરિસ્થિતિનો કાઈ પણ રીતે ઉપાય કરવામાં આવતો ન હતો તે જોઈને ચાર પાંચ જણાએ અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો. તેઓનો અગ્રણી પૃથ્વીસિંહ કરીને હતો. તેને રોજ જોરજુલમથી નાક વાટે દૂધ પાવામાં આવતું હતું.

એ પ્રમાણે પાંચ મહિના ચાલ્યું. બીજો કાઈ દેશ હોત તો આ બનાવોને લીધે હાહાકાર વર્તી રહેત, પણ આ તો આનંદામાનનો બેટ રહ્યો. અહીંના બનાવોની ખબર પણ કોણ રાખે ? અને અહીં બે પાંચ કેદી જીવ્યા કે મૂઆ, તો પણ તેમાં શું ઓછું થવાનું હતું ?

શિખ કેદીઓમાં બીજા પણ ત્રણ ચાર જણા આ પ્રમાણે ક્ષય યોગના ભોગ થઈ, બે ત્રણ મહિના દુઃખ ભોગવી, મરણને શરણ થયા. સીઆમ દેશવાળા પંડિત રામરક્ષાજીની વાત મેં આગળ વર્ણવીજ છે. જેલમાં દાખલ કરતી વખતે જનોઈ કાઢી લેવાના રિવાજની વિરૂદ્ધ તેમણે આહારત્યાગ શરૂ કર્યો હતો. તેમનું પણ આજ વખતે ક્ષયરોગથી મૃત્યુ થયું. સંકટમાંથી ઉતરવાનો કોઈ પણ માર્ગ નહિ સૂઝવાથી એક જણાએ કાચનો ટુકડો ગળીને આપઘાત કર્યો.

શ્રી. ચત્તીશચંદ્ર પાલની ઉન્માદાવસ્થા

ગમે તેમ પણ જેઓ મરણ પામ્યા તેઓ તો બચી ગયા. જેઓ પાગલ બનીને જીવતાં મુકદ્દા થઈ રહ્યા તેમની દયા બારે શોચનીય હતી. બાલેશ્વર (Balasore) મુકદ્દમા વાળા શ્રી. ચત્તીશ-ચંદ્ર પાલ તેમાંના એક હતા. કોટડીબંધ અવસ્થામાંજ તેમનું મરણ

અસી જઈ તેઓ માંડા થઈ ગયા હતા. તેમને માંડાની ધરિપીતાલમાં મોકલવામાં આવ્યા. પાછળથી તેમને ભારતવર્ષમાં લઈ આવ્યા. અત્યારે તેઓ બરહામપુરની પામલક્ષાબા (Madhouse) માં પોતાના દિવસો વીતાડે છે.

આવી આવી ઘટનાઓનો કાંઈ હિસાબ નથી. કેની વાત લખું ? તે કેની ન લખું ? હનસિંહ નામના એક શિખ કેદી લાયલપુરની ખાલસા સ્કૂલના શિક્ષક હતા. તેમણે શું અપરાધ કર્યો હતો તે તો રામ જાણે ? પણ અહીં આન્દામાનમાં તેમને પ્રથમથીજ ‘કોટડી-બંધ’ કરી રાખવામાં આવ્યા છે. વાત એવી ચાલે છે કે જ્યારે હડતાળ સંબંધી ધાંધલ ચાલી રહી હતી ત્યારે તેમણે એક દિવસ અનૂને ભરાઇને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પર હુમલો કર્યો હતો. તેથી ચોક્કિદારોએ તેમને મારી મારીને બેલાન કરી નાંખ્યા. ત્યારથી તેમને જે કોટડીબંધ કરવામાં આવ્યા છે તે હજુ સુધી આજ બે વર્ષ થઇ જવા છતાંયે બહાર કાઢવામાં આવ્યા નથી !

જેલના વરંડાના એક ખૂણાપર જળીઆં ઠોકીને તેને માટે એક પાંજરું તૈયાર કરેલું છે. એજ પાંજરામાં તેના આહાર-વિહાર, મળમૂત ત્યાગ, તેમજ રાત્રે નિદ્રા પણ થયાંજ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં માણસનું સ્વાસ્થ્યભાગ મળતે તે મરણ્યુતોલ સ્થિતિમાં આવી પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? અમરસિંહ નામના બીજા એક શિખ કેદીની પણ એજ અવસ્થા છે.

કાંઈ પરચાવનાં પર બુલમ

જ્યારે મૃત્યુની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધવા માંડી, ત્યારેજ અધિકારીઓની આંખ ઉઘડી. તેમણે ધણીને લેખનાં સ્તરીરને અનુકૂળ પડે તેવું સહેલું-સેરડું વણવાનું કામ સોંપવા માંડ્યું. મંડિત જગતરામને ઘણા દિવસના નિર્જન કોટડીબંધ આવસને લીધે માથાનો દુખાવો

શરૂ થયો હતો; તેથી તેને તથા બીજા એ જણાને જાપખાનાતું કામ સોંપવામાં આવ્યું. દયાનંદ કેલેજના એક આગલા પ્રોફેસર ભાઈ પરમાનંદે હડતાળમાં બિલકુલ ભાગ લીધેલો નહિ તેથી તેમને ઇરિપીતાલમાં કંપાઉન્ડરની જગા આપવામાં આવી.

પરંતુ તેમનાથી એ સુખની જગા ઝાઝો વખત ભોગવી શકાઈ નહિ. તેમની પત્નીએ તેમણે લખેલા એક પત્રમાંથી આનંદામાનમાં રાજદ્વારી કેદીઓની સ્થિતિ સંબંધી કેટલોક ઉતારો ન્યુસપેપરમાં પ્રગટ થયો, તેથી ચીફ કમીશ્નર સાહેબને ભારે ખોટું લાગ્યું અને તેમનો ક્રોધ ભાઈ પરમાનંદ ઉપર ઉતર્યો. પરમાનંદે સાહેબને જણાવ્યું કે મારો પત્ર હંમેશના રિવાજ મુજબ જોડના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબના હાથમાં થઈને ગયો હતો. છતાં તેમનું કહેવું સાંભળવામાં આવ્યું નહિ, તેમજ સાહેબની ખદ્ગી ઉતરી નહિ. અને તેમના ઉપર જીલમ થવા માંડ્યો. એ જીલમનો અંત ન દેખાવાથી અને પરમાનંદે આહારત્યાગ કરીને આત્મઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ સદ્ભાગ્યે થોડાજ દિવસ પછી શહેનશાહનો ઢંઢેરો બહાર પડતાં તેમને જોડમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા. જે રાજદ્વારી કેદીઓ હજી પછી જોડમાં પડેલા છે તેની દુર્દશાનો અંત ક્યારે આવશે ? પ્રભુ જાણે.

આન્દામાનમાં કેદીઓના પ્રકાર

સારા ભારતવર્ષમાં આન્દામાનના કેદીઓ વિષે કાણુ કેટલું જાણે છે ? આપણને ખ્યાલ પણ નથી કે આપણી પોતાનીજ અવગણનાને લીધે લાખો મનુષ્યો-આપણી સમાજનાજ પતિત, વિકૃત-ચરિત્ર ભાઈબહેનો-આપણાં પ્રાયશ્ચિતરૂપે, જીવતાજીવત આ પૃથ્વી-પર રૌરવ નર્કમાં વાસ કરી રહ્યાં છે.

આપણાં સહભાગ્ય છે કે વખતોવખત ટાઈ ટાઈ મહાત્મા આપણી વચ્ચે ઉત્પન્ન થઈને આપણી માબહેનોનાં દુઃખ, અજ્ઞાનતા અને દીનતા વિષે વિચાર કરે છે; પણ આપણે પોતે તેને વિષે ધાંધળા વિચાર કરતા નથી. ઉલટું આપણે તો એ વિચાર કરનારાઓની હાંસી કરીએ છીએ ! સમાજમાંથી પદચ્યુત થયેલા અપરાધીઓની વાત જાણવા, વિચારવાની શી જરૂર છે એમજ આપણે માની રહ્યા છીએ !

પરંતુ હવે સમય એવો આવતો જાય છે કે એવાઓની વાત જાણ્યા વિચાર્યા વગર આપણા છૂટકો થવાનો નથી. આજ સુધી આપણે આપણા દેશી ભાષાઓ પ્રત્યે જે અવગણના, અપમાન અને બુદ્ધિભંગારીનું વર્તન રાખ્યું છે તે પાપનો પુંજ પહાડ સરખો થવા આવ્યો છે. એ પાપના સ્પર્શથી માતૃભૂમિના પ્રાણરૂપ અહમ્યા પાષાણુમય બની ગઈ છે. એથી ઉપજેલી જડતા અને પક્ષાઘાતમાંથી અત્યારે આપણને ઉગરી જતા સિવાય છૂટકો નથી.

દર વરસે લગભગ હજારથી ખારસો માણસોને દેશનિકાલ કરી આન્દામાન મોકલવામાં આવે છે. તેમાં સોળ સત્તર વર્ષના છોકરાથી માંડીને પચાસ પંચાવન વર્ષના બુદ્ધિઓ પણ--ડાક્ટર સાહેબની કૃપાથી દેશનિકાલ થવાને લાયક ગણાઈને--આવે છે. સરકાર બહાદુરના કાયદા કાનૂનોમાં અને તેના અનુષ્ઠાનમાં કોઈ પ્રકારની ત્રુટિ નથી. બડા સીવીલ સર્જન સાહેબની પરીક્ષામાં પાસ થાય નહિ ત્યાં સુધી કોઈને આન્દામાન મોકલી શકાતા નથી એ ખરું, પરંતુ તેમાં શું વળ્યું ? જે ડાક્ટર સાહેબ કેદીઓની પરીક્ષા કરે તે જે હૈયાસૂનો હોય તો તો તે આ કામ જેમ અને તેમ જલદી જ પતાવી દેવા ઇચ્છે. કારણ એવાં તો એને હજાર કામ હોય ! કદાચ તે ખિચારો સવારથી સાંજસુધી બીજા કામો કરી કરીને થાકી ગયેલો હોય ત્યારેજ તેને બસો કેદીઓનું ઝુંડનું ઝુંડ તપાસવાનું હોય. એવું હોય ત્યારે તે ખિચારો એક એક કેદીની પાસે આવે, મિનિટેક ઉભો રહે, જીભ કઢાવી જૂએ, છાતી પીક ઠોકી જૂએ ને જેમ સૂઝે તેમ એક બે શબ્દો ટિકીટ પર ચિતરી આપે. એમ ન કરે તો તેનો પત્તોયે કેમ ખાય ?

મેં ગયા દશ વરસ દરમ્યાન કેદીઓની ઓછામાં ઓછી બસો અઢીસો ટોળીઓ આવેલી જોઈ હશે. એ કેદીઓ જ્યારે પહેલપહેલા

આવે છે ત્યારે તેઓ જેલખાનાના બીજા કેદીઓના પ્રમાણમાં ભોળા હોય છે, તેમાંના કોઇકે ઝડપે બરાબરને એકાદવાર અત્યાચાર કરેલો હોય છે તો કોઇકે અમુક વ્યક્તિ પ્રત્યે દ્વેષને લીધે અચાનક તેનું ખૂન કરેલું હોય છે. દરેક ટોળીમાં સેંકડે ૧૫ ટકા જેટલા કેદીઓ તો નિર્દોષજ હોય છે. પોલિસ અથવા જમીનદાર, સાહુકાર અથવા ગામના બીજા કોઈની સાથે વેર બંધાયેલું હોવાથીજ તેના ઉપર આ વિપત્તિ આવી પડેલી હોય છે. સેંકડે દશ જથ્થા (Habitual Criminal) દાગીયોર હોય છે. તેમની તો વૃત્તિજ નિરંતર ગુન્હા કરવા તરફ વળેલી હોય છે.

જીવનમાં પહેલી જ વાર અપરાધ કરીને પકડાયેલા હોય એવા લગભગ નિર્દોષ (Casual Criminal) કેદીનું જીવન આવા દાગીયોરોના સંસર્ગથીજ કલુષિત થવા માંડે છે. ત્યાર પછી તેમને સેલુલર જેલમાં અલગ અલગ બ્લોકમાં રાખવામાં આવે છે તે વખતે તેમના જીવનમાં જેટલી શુદ્ધતા હોય છે તે બધી બૂંસાઈને રોજ તેમાં કચરો ભળે છે. તેમના સ્વભાવમાંથી માણસાઇ ઉડી જાય છે અને માત્ર પશુતા-પાશવ વૃત્તિઓ-ઉત્તેજિત થાય છે. તેમના એ અધઃપતનનું કારણ માત્ર અહીંના દાગીયોરોનો સંસર્ગજ છે.

ભારતવર્ષની બીજી બધી જેલોની માફક આન્દામાનની સેલુલર જેલમાં પણ ત્રણ જાતના કેદીઓ આવે છે: (૧) કુચરિત્ર અથવા સ્વભાવથીજ નકારા, (૨) સુચરિત્ર અથવા સારા સ્વભાવના અને (૩) નિર્બળ મનના, અસ્થિર ચરિત્રવાળા કેદીઓ.

જેમનો સ્વભાવ ખૂબથીજ સારો હોય છે અને જેમની લાગણીઓ હિંસા પ્રકારની હોય છે તેમને જેલના કામદાર, કાનૂન, નિયમો, હાંડકે તાડન કસાની જરૂર નથી હોતી. તેઓ તો આપોઆપ સુંદર પુખ્ત જેમ પોતાની સુવાસિત પ્રાંત્રીઓને એક પછી એક પ્રદક્ષિત કરે છે અને પોતાની પ્રબળતા બતાવી આપે

છે. જેમ સુવર્ણને અગ્નિમાં નાંખવાથી તે વિશેષ શુદ્ધ થાય છે તેમ કારાવાસના કડવા નિયમો અને દંડતાડન વગેરે તેમના જીવનને મલિન નહિ પણ વિશેષ શુદ્ધ બનાવે છે.

પરંતુ જેમની પ્રકૃતિ જન્મથીજ ધંદિયલોરુપ અને કુકર્મસંકત હોય છે તેઓ તો જેલખાનાનાં બંધનો અને શાસન-તાડનને લીધે મરણીઆ થઈ બેસે છે. હાથકડી, બેડી, જેલખંધ, નિર્જન કોટડીબંધ એવી એવી શિક્ષાઓને તો તેઓ ધોળાને પી જાય છે. અને પહેરેગીરોના દંડા ખાવા એનો જાણે એક બહાદૂરી સમજે છે. અત્યંત પાપી અને શરમભરેલા કૃત્યને માટે જ્યારે તેમને શિક્ષા સહન કરવાની હોય છે તે વખતે પણ તેઓ જે નીડરતા અને બેદરકારી ધારણ કરે છે તે જોઈને તો આપણને આશ્ચર્યજ લાગે છે. એવા લોકો બેએક વર્ષની જેલ ભોગ-વ્યા પછી સેટલમેન્ટમાં છૂટા થાય છે તેવાજ પાછા આવે છે. જેલમાં પાછા આવવાને માટે તો તેઓ કોઈને મારે છે, અથવા તો બેચાર દિવસ ગેરહાજર રહીને શિક્ષા મેળવવાને ખાતર પકડાય છે. જેલ બહાર જંગલખાતામાં, અથવા ચૂલા કે રખરની વાડીઓમાં અથવા ઇંટની ભઠ્ઠીઓમાંનું કામ જેલમાં ધાણી ફેરવવા કરતાં પણ અધિક પડે છે. જેલમાં તો તડકા તાપ અને વરસાદમાં કામ કરવું પડતું નથી. તેમજ ખોરાકની ચોરી થતી ન હોવાથી કેદીઓને પેટ ભરીને ખાવાનું મળી શકે છે. મેં એક એક દાગીચોર (Jailbird) ને દશ દશ અગીઆર અગીઆર વાર જેલમાં પાછા આવતાં જોયા છે. પોર્ટબ્લેન્કમાં એવો માણ પણ માણસ ન હતો જેને સેરા, મૂરગા, સૈયદ, મહાવીર, પહેલવાન, ગોર, ચાલી વગેરે સુવિખ્યાત દાગીચોરોને વિષે માહિતી નહિ હોય.

જેલખાનાનાં અનિષ્ટો

કારણવશાત અપરાધ કરનારા અસ્થિર મનના કેદીઓની સંખ્યા સેંકડે ૮૦-૬૦ જેટલી હોય છે. એવા કેદીઓ જ્યારે જેલ-

માં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે કંઈક ભોળા, મરળ, ભારે ગુન્હા ન કરી શકે એવા અને દુર્દૈવવશાત્ અથવા મહત્તી નબળાઈને લીધે અપરાધી બનેલા હોય છે. પરંતુ જ્યારે તે જોલ છોડીને જાય છે ત્યારે અનેક ઠોકરો ખાઈ, ઘડાઈને, વારંવાર દંડ-સજનાં દુઃખો ભોગવીને અને દુષ્ટ દાગીચોરોના સહવાસમાં આવીને પહેલાંના કરતાં ચારગણા લોભી, નિર્દય, ખટપટી અને કુકર્મસંકત થઈને નીકળે છે. આમ થવાનાં કારણો મુખ્યત્વે કરીને નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) દાગીચોર અથવા સ્વભાવથીજ બદમાશ કેદીઓનો સહવાસ; અને તેમની પાપવૃત્તિ તથા પાપી કૃત્યોનો નિત્ય પરિચય.

(૨) કઠણુ કામ કરવાની અશક્તિ. જ્યારે તે ગમે તેમ કરતાં પણ ત્રીશ રતલ તેલ પીલી શકતો નથી ત્યારે સજા થવાના બચથી તે બીજા બદમાશ લઠ શરીરવાળા કેદીનું શરણ લે છે અને તેની પાપી પ્રવૃત્તિમાં સહાયભૂત થવાનું કબૂલી, બદલામાં પોતાનું બાકી રહેલું કામ તેની પાસે કરાવે છે.

(૩) ભય-પ્રદર્શન અર્થાત્ દંડબાજીના ઉપરજ આધાર રાખતી જોલની વિધિઓ પરોક્ષ રીતે કેદીના અધઃપતનનું કારણ બને છે. પહેલાં પહેલાં તે હાથકડી પહેરીને ઉભા રહેવાની, બેડી સાથે, અથવા બિલકુલ નમ્ર શરીરપર નેતરના સપાટા ખાવાની શિક્ષા મરવા જેવી કડવી લાગે છે. પણ જ્યાં એકવાર તેનાં ભય અને શરમ તૂટી જાય છે પછી માણસ મરણીઓ બની રહે છે. ઝનૂનથી તેનું હૈયું કઠણ બની જઈને તે સીધો પાપને પંથેજ ચાલ્યો જાય છે. અંતરના બળાપાને લીધે જતપર ચીદવાઈ જઈને આપઘાત કરનારાઓના ધણા દાખલા જોલમાં મળી આવશે.

(૪) બસનોની અપૂર્તિ. જેને પહેલાં તમાકુનું અથવા કાષ બીજા વ્યસન કે નિશાની ટેવ હોય છે તેવો માણસ એક ચપટી

તમાકુને માટે કોઈ પણ છળકપટ કે પાપનું કામ કરવાને ચૂકતો નથી. એ ત્રણ વરસ સુધી સાકર, માંસ કે મીઠાઈ ખાવાને નહિ મળવાથી એક મુઠ્ઠી સાકરને માટે ભયંકરમાં ભયંકર પાપ કરતાં મેં કેટલાકને જોયા છે.

(૫) ફરજિયાત બ્રહ્મચર્ય પાલન. મનુષ્યપ્રાણીની કુદરતી ક્ષુધાને કાયદા વડે દબાવી શકાતી નથી. સ્ત્રીપુત્રાદિના સહવાસથી વંચિત થયેલો, ‘સંગસુખ’નો અભિલાષી મનુષ્ય પોતાની વાસના તૃપ્ત કરવાને કેવા ભયંકર અને બીભત્સ ઉપાયો વડે જીવનને કલંકિત કરે છે તે જો બરાબર સમજવું હોય તો પોર્ટુગેસરની અથવા બીજી કોઈ પણ જેલમાં કેદી થઇને રહેવાથી જ સમજી શકાશે. કુટુંબ-પરિવારના સહવાસ અને આત્મતૃપ્તિના અભાવથી મનુષ્ય ખરેખર પશુજ બની જાય છે.

(૬) ધાર્મિક વાતાવરણ અને જ્ઞાનનો અભાવ. જેલખાનામાં પાપને માર્ગે વળવા માટે હજારો તરફથી પ્રેરણા અને પ્રલોભનો મળે છે. પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો અથવા જીવનનો સદુપયોગ કરવા વિષેનો લાભ જરાયે મળતો નથી. કેદી પહેલાં જ્યારે સ્વતંત્ર હોય છે ત્યારે તેની આસપાસ દેવમંદિર, કથાપુરાણ, સાધુસંતના સમાગમ, પૂજાઅર્ચા વગેરે સાધનો તેના ચારિત્રગઠનને માટે હોય છે. પરંતુ જેલખાનામાં તો તેવું કશુંજ નહિ મળે. અહીં તેવું જીવન પાપ-માર્ગની એટલું બધું નજીક આવે છે કે તે સ્વર્ગનું નહિ પણ નર્કનુંજ દાર ઠોકવા મંડી પડે છે.

(૭) કેદીની અધોગતિ થવાનું એક કારણ એ છે કે અહીં કોઈ પણ સારું કાર્ય કરવા માટે પ્રેરણા અથવા લાઘવ મળતી નથી. ભારતવર્ષની જેલમાં તો કેદીના કેટલાક સદ્ગુણો

સુશક્તિ, સ્વચ્છતા, ખાવાપીવામાં મિતાહાર, સારી વર્તણૂક અથવા સોંપાયેલા કામ ઉપરાંત કરેલું કામ—એ બધું ખાનમાં લાઇને તેને મળેલી સગ્ગમાં દર મહિને દસ ખાર દિવસ પ્રમાણે સગ્ગની મુદતમાં ઘટાડો કરવામાં આવે છે. આથી કેદીને જેલમાં સુધરવાનું સરસ પ્રલોભન મળે છે. પરંતુ પોર્ટબ્લેયરમાં એવી રીતે મુદતની માફી આપવાનો બિલકુલ રિવાજ નથી. માત્ર જ્યુબીલી મહોત્સવ હોય અથવા ખીજો કોઈ શહેનશાહી રાજ્યાધિવેશનનો ઉત્સવ હોય તેવે વખતે, દસ વરસમાં એક કે બે વાર, એવી અસાધારણ માફી મળે છે.

(૮) ખીજું એક કારણ એ છે કે સગ્ગની કોઈ મુદત કરાવેલી હોતી નથી. યાવજીવન દેશનિકાલની શિક્ષા પામીને આન્દામાનમાં આવેલા કેદીઓને તેઓ મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી કેદમાં રાખવામાં આવે છે. જો કે સ્પીક કમીશનરને એક ખાસ અધિકાર આપવામાં આવેલો છે તેને આધારે તે હિંદુસ્તાનની સરકાર આગળ સારા કેદીઓની લક્ષામણુ કરી શકે છે. ખૂનનો અપરાધી હોય તો વીસ વરસ પછી અને ધાડપાકુ અથવા રાજદ્રોહી અપરાધી હોય તો પચીસ વર્ષ વીત્યા પછી તે સરકારને લક્ષામણુ કરી શકે છે કે આ કેદીએ પોતાનું બધું જોલજીવન નિર્દોષ શાંતિથી વીતાડ્યું છે, તેથી એની બાકીની સગ્ગ રદ કરીને એને છૂટા કરે.

પરંતુ આવી લક્ષામણુમાંથી સેંકડે દસને તો એવોજ જવાબ વાળવામાં આવે છે કે ખીજ પાંચ વરસ આ કેદીને દેખરેખ હેઠળ રાખવો એવો સરકાર બહાદૂરનો અભિપ્રાય છે. કેટલાક પ્રયંગમાં લક્ષામણુ બિલકુલ સ્વીકારવામાં આવતી નથી તેમ કેટલીક વાર કેદીને આન્દામાનમાં જ છૂટાકેદી તરીકે સુક્ત કરવામાં આવે છે. બાકીની સેંકડે ૬૦ લક્ષામણુમાંથી પણ જે જે કેદી આ ટાપુનાં આશ્ચર્યકારક હવાપાણી અને જેલનાં દુઃખી નર્કજીવનમાંથી બચીને

જીવતા રહે છે તેઓજ છેવટે મુક્તિ પામે છે. વીશ વીશ પચ્ચીશ પચ્ચીશ વર્ષ પછી મળવાના મુક્તિલાભ તરફ નજરરાખીને આશામાને આશામાં જીવનને ટકાવી રાખે એવા તે કેટલાયે કેદી હોય! તેમાં પણ ધણાકને તો એવડી ત્રેવડી જાંદગીની દેશનિકાલની સગ્ન મળેલી હોય છે. એટલે તેમની મુદત તો ૪૦ વરસ-૬૦ વરસની હોય છે! કેટલાકને તો ૭૫ થી ૧૦૦ વરસ સુધીની સગ્ન મળેલી મેં જોઈ છે! એ પ્રમાણે જે કેદીને પોતાના ઉદ્ધાર અથવા મુક્તિની આશા પણ રહી ન હોય તે ગમે તેવું કુકર્મ કરતાં પણ શાને અ-ચકાય? આન્દામાનમાં જેટલાં જેટલાં ખૂન, ચોરી, ધાડ, જેઘ-પલાયન, અને બીજાં નૈતિક પાપાચરણ થાય છે તે આવી નિરાશા અને વિકળતાનુંજ પરિણામ હોય છે.

(૯) આ બધાં કારણો ઉપરાંત જો જેઘના અધિકારીઓ નિર્દય, હૃદયહીન હોય છે, ત્યારે તો જેઘને આદર્શ નર્કાગાર બનાવવામાં કાંઈજ ઉણપ રહેતી નથી. તે નિર્દય કે હૃદયહીન ન હેય પણ માત્ર આજસુ અને એદરકાર હોય તો પણ કેદીઓના તો ભોગજ ફરી વળે છે. પણ જેવી પ્રદૂનિવાળા જમાદાર, ટંડેલ અને પેટી ઓફીસરો, ઉપરી અધિકારીની દુર્જાળતાનો લાભ લઈને કેદીઓનાં જીવનને કેવળ અસહ્ય બનાવી મૂકે છે.

(૧૦) ઉપરાંત આન્દામાન એટલે રોગનો રંગમહેલ. મેલેરિયા, મરડો, ક્ષય, ઉદરામય, ન્યુમોનિયા, ટાયફોઇડ વગેરે રોગોનાં તો અહીં સામાન્યજ છે. અહીં એક તરફથી કાળજીથી જાંદગીનો ભાર વહેવો પડે છે અને બીજી તરફથી તડકાતાપમાં તેમજ વરસાદમાં કડીતોડ મહેનત કરવી પડે છે. એટલે શારીરિક તેમજ માનસિક શ્રમથી કંટાળી જઈને કેદીઓ ક્યાં તો મરણ સંક્રમ્પ ફરી ખેસે છે અથવા તો ક્યાં બરાબરે સામા થાય છે. વળી અહીં જેણે એકવાર મરણ-

સંકલ્પ કર્યો તેનું બચવું બહુજ મુશ્કેલ છે. કારણ અહીંનું વાતાવરણ એવું છે કે માણસ નિરંતર મૃત્યુની દિશામાંજ તણાયો જાય છે. એમાંથી બચનારા બહુ જ થોડા—મહાદુઃખે બચે છે. યમરાજ અને માણસની વચ્ચે અહીં સતત તાણાતાણી ચાલતીજ હોય છે.

(૧૧) અંતે, એકવાર માણસનું ચારિત્ર અહીંના અનીતિ-મય પાપી વાતાવરણથી કલંકિત થયું કે પછી તરતજ તે અનેક રોગોના ભોગ થઈ પડે છે; તેનું શરીર બિલકુલ ભાંગી પડે છે. પોર્ટ-બ્લેયરમાં એ બધા રોગોના કેટલા પ્રકાર છે અને તેનાં કેવાં ભયંકર પરિણામો આવે છે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. આ રોગોનીવાત પકડાઈ જતાં તેવા કેદીને સજા કરવામાં આવે છે, એથી કેદીઓ ગમે તે હિપાયે પણ પોતાના રોગની વાત છુપાવી રાખે છે. આ પ્રદેશમાં સ્ત્રીને શિયળ અને પુરુષને ચારિત્ર જેવું કશું હોતું નથી. માત્ર પાશવવૃત્તિજ આ નર્કસ્થાનમાં અખંડ રાખ્ય કરી રહી છે.

કેદીઓના નમૂના

આન્દામાનમાં જોવાના અનીતિમય વાતાવરણમાં પડીને અને બધી આશા અપેક્ષાનો ત્યાગ કરીને કેદીઓનાં ભેળાં કેવી વિલક્ષણતા ધારણ કરે છે તેનો ચિતાર આપવો મુશ્કેલ છે. વારંવાર મળતી સજાઓ અને નિરાશાને લીધે કેટલાએકનો મિગસ બિલકુલ ફરી જાય છે. કેટલાક તદન ભેળાંગેય બની જાય છે.

મહાવીર

મહાવીર અને સૈયદ નામના કેદીઓ એવાજ હતા. અમે જ્યારે મહાવીરને પહેલીવાર મળ્યા ત્યારે પણ તેને લગભગ છસાત વાર આજખાની શિક્ષા અર્થ ચૂકી હતી. હાથકડી, ખેડી, હેડ, અને કમ-ઓરાકની શિક્ષા લેને કેટલીયેવાર થયેલી, તેની તો મજબૂતરી પણ અર્થ

શકે નહિ. દેખાવે તે ઉંચો, પાતળો, કદરૂપો અને દુર્વાસા મુનિ જેવો બચાનક હતો. તેના મ્હોંમાંથી અસ્થિશ્લ ગાળોનો પ્રવાહ નિરંતર ચાલુજ રહેતો. આખી રાત અને દહાડો તે બડબડ બડબડ કરીજ કરતો. સામાન્ય પ્રચલિત ગાળોથી તેના ક્રોધની શાંતિ થતી ન હોવાથી તે નવીન નવીન ગાળો ઉપજતી કાઢતો. મૂરે સાહેબ ટીંગણે હોવાથી મહાવીરે તેનું નામ “ બટરિયા ” પાડ્યું હતું (બટર નામનું એક નાનું પક્ષિ થાય છે). બારી સાહેબના તો મહાવીરે લગભગ એક સોને વ્યાઠ નામ પાડેલાં હતાં. રોજ સવારે અને સાંજે અનેક પ્રકારના યાજ્ઞાચમકા કરતો કરતો તે એ બધાં નામોનો જાપ જપતો. તેને કબજાઆત અને અભિમંદતાનો મરજ થયો હતો. અને તે ખાત્રીથી એમજ માનતો કે એ મરજ રોજને રોજ કયુની ભાજનું શાક ખાવું પડે છે તેથીજ થયેલો. ત્રીશ ત્રીશ વરસની જેલની મુદત દરમ્યાન એકનું એકજ શાક ખાવા મળેલું તેથી તે પેટમાં બેચું થઈને તેના મોઢો ખાઝી ગયો હતો !

ચપટી તમાકુ કે એક બીડીને માટે મહાવીર ગમે એવા માણસની, જોઈ એ તેટલી ખુશામત કરતો. એ સરકારને બેસીતમ ગાળો દેતો. પોતાને આવા ધોર દુઃખમાં નાંખવા માટે તે પરમેશ્વરનો તેમજ દેવાનો પણ ગાળો વડે ઉદ્ધાર કરી નાંખતો. કોઈ અમલદાર અથવા વીઝીટર જેમ જેવા માટે આવે એટલે સૌથી પહેલો પોતેજ તેમની આગળ હાજર થઈ જતો, અને પોતાની સંખ્યાખંધ ફરીઆદો રજૂ કરતો. તેમજ જન એ ફરીઆદોનો પ્રતિકાર ન કરવામાં આવે તો તેના ઉપર કાનન કીડા ખરે એવી અકથ્ય, અશ્રાવ્ય ગાળોનો વરસાદ વરસાવવડ ચૂકતો નહિ.

સૈયદ

સૈયદ મુલક હતો. તેનું શરીર ઉંચું તાડ જેવું હતું. વાળ ધોળાદ મયા હતા. આંખો કાલ હતી. અને જીભપર સરસ્વતીની વાસ હતો.

કાઠને છાપરે ચઢાવવામાં જેવો તે ઉરતાદ હતો તેવોજ ગાળો ભાંડ-
વામાં અને લડવામાં શરૂ હતો. મહાવીરના બધાથે ગુણ એનામાં
હતા. ઉપરાંત એ કે.ઈ કાઠવાર મિષ્ટભાષી અને કૃતિયાજ બની જતો.
એને થોડો તમાકુ પાચો હોય ત્યારે ખૂબ આનંદમાં આવી જઈ
અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા કરીને, આંખો નચાવતો કૂદાવતો, ઉછાળા મારતો,
લાકડી વડે અટાપટા ખેલી બતાવતો.

વારંવાર સૈયદ ‘અંમ કાળી! કલકતાવાળી!’ એવા ઉદ્ગારો મોટા
બીધણુ ધાંટાથી પાડતો. તેમજ ન્યારે પોતાની દુઃખમય સ્થિતિ
વિષે રમરણુ થઈ આવતું ત્યારે નસીબને ગાળો દેતાં દેતાં તે આખી
જેલ ગમ્મવી મૂકતો. તેને જાતજાતની સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ ખાવાનો
ભારે અભિલાષ હતો. એકે ઝપાટે-એકે શ્વાસે તે પુલાવ, જરદા,
મૂતંગન, કવાબ, કેપ્તા, મોતીચુર વગેરે મીઠાઈઓનાં નામ દઈ
જતો. અને કપાળે હાથ ઠોકીને બખડતો-“ બચ્ચા સૈયદ! આવી
મીઠાઈઓના ખાવાવાળા સૈયદ, આખરે તારા કપાળમાં મીઠાઈને
બદલે કચુની ભાજી અને અડદની દાળજ રહી? તોખાહ! યા
બિસ્મિલ્લાહ! ખોદાયંદ કરીમ!”

રાત્રે જે બ્લોકમાં સૈયદ રહેતો તે બ્લોકમાં બીજા કાઠને
શરીફર પણ આંખ મળવાની આશા જ ન હતી. ન્યાં સુધી એનો
રાતનો ખોરાક-તમાકુ કે બીડી-એને કાઠ આપે નહિ ત્યાં સુધી
આખો વખત તે પોતાની કોટડીના બંધ દરવાજા આગળ બેસીને
ગાળો ભાંડ્યાં જ કરતો. અને જાણે જેલમાં ધાડ પડી હોય તેમ
બરાડા પાડીને આખી જેલને ગમ્મવી મૂકતો-“ એએએએ
સેલુલર જાનીઆ રે એએએ.....! એએએએ બારીઆ
બાંજી રે...! (બારી સાહેબને ઉદ્દેશીને) ખોદા તેરા બેડા ગરક
કરે...” વગેરે.

કાષ્ઠપણ્ય માણસને શિક્ષા કરવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ જ કે તેને રાત્રે સૈયદની જોડવાળી કાટડીમાં પૂરવો. જ્યારે કાષ્ઠ ચોક્કીદાર કે કદી એના ધાંટાશોરથી કંટાળીને આખરે એને બીડી-તમાકુ મોકલી આપે ત્યારે જ તેમનો એના ત્રાસમાંથી છૂટકારો થતો. કાષ્ઠ કાષ્ઠ વાર જ્યારે તે ખૂબ ખરાડા પાડતો ત્યારે જોલરના હુકમથી એક ટીનના ડબ્બા વડે તેના ઉપર પાણી છાંટવામાં આવતું. સ્વભાવદોષને લીધે સૈયદ જાતે બળતો તેમ બીજાને પંજુ બાળતો. આખરે, મૂર સાહેબે તેના ઉપર દયા લાવીને ગાંડાની ધરપીતાલના બગીચામાં પહેરેગીરનું કામ સોંપીને તેને જોલમાંથી મુક્ત કર્યો. સાંભળ્યું છે કે એ જગા પર ગયા પછી તેણે ગાજો કાંડવાનું બિલકુલ છોડી દીધું છે.

મૂરગો અને સેરા

મૂરગાનું નામ પણ આ-દામાનમાં પ્રખ્યાત છે. એનો દેખાવ તો જાણે કળિયુગનો બીમસેન જ ! કાળો ભૂત જેવો, મોટા મોટા ખભા, અને લાંબા લાંબા વાળ. એની ગુચ્છાદાર મૂઝમાંથી તો એક કેતું સરસ બચ બની શક્યું હોત ! બારીસાહેબ, એને બીજાઓ કરતાં એક ડબ્બુ દહીં અથવા થોડાંક કેળાં વધારે આપવાની લાલચ બતાવીને ધાણીમાં જોડતા. મૂરગો અને તેના જોડીદાર સેરા-એ દરેક રોજનું ૮૦ રતલ તેલ પીલતા. સંલુહર જોલમાં પહેલાં દરેક કદીએ વીસ રતલ તેલ કાઢી આપવાનો રિવાજ હતો. પરંતુ બારી-સાહેબ અને આ બે ગુંડાઓને લીધે તે વધીને ત્રીસ રતલનો રિવાજ થયો. જ્યારે એક માણસ સહેલાઈથી ૮૦ રતલ તેલ કાઢી શકે છે એમ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે જોયું ત્યારથી તેમણે બપયું કે એક સામાન્ય મનૂર ઓછામાં ઓછું ત્રીસ રતલ તો કાઢી જ શકવો જોઈએ. એ રીતે જોલર સાહેબે બીજાં દરેક જ ન કામકાજની

હદ વધારી દીધી ત્યારથી કેદીઓને માટે સેલુલરમાં પહેલાંના જેવું રામરાજ્ય રહ્યું નથી.

અરમીઝ છોકરાઓ

મને જેલમાં સોળ સત્તર વર્ષની ઉમ્મરના એ અરમીઝ મળ્યા. અરમીઝ લોકો સાધારણ રીતે અહીં જેલમાં આવીને અરીણી, જુગારી અને કલુષિત ચરિત્રવાળા બની જાય છે. પરંતુ આ એ જણા-ટોયાં અને ફેંયાં-અને ત્રીજે એક હતો, જેનું નામ મને યાદ નથી, તે ત્રણે ધણા જ સુશીલ હતા. સુશીલ હતા એ ખરું. પણ તેથી કાંઈ તેઓ વરસમાં એકાદ એ ખૂન ન કરે એમ માનવું નહિ. પહાણો અને પંજળીઓ તો બિલકુલ પશુજ હતા. આ દેખાવડા સુંદર અરમીઝ છોકરાઓને જોઈને તેઓ તેમની પાછળ મંડતા. અને જ્યારે તેઓ એમની પાપ પ્રવૃત્તિમાં સામેલ થવા ના પાડતા ત્યારે ટોચ અને પેટી ઓશીસરોની સાથે મળીને તેઓ આ ઈશ્વારા છોકરાઓની ઉપર અનેક ખતની અફતો લાવી નાંખતા.

બધા કેદીની પાસે તમાકુ અથવા એવી જ બીજી મનાઈ કરાયેલી એક એ વસ્તુ તો હોય છેજ; અને તે પકડાઈ ગઈ એટલે તેને સળ ચતી જ. રોજનું કરામ્યા પ્રમાણેનું કામકાજ કરવામાં હુઆઈ કરી તોયે સળ થવાની જ. કોઈને અમરતો મારામારીને કે ગાળાગાળીને ખોટો આરોપ મૂકીને સાહેબની પાસે મોકલી આપ્યો કે સાહેબ પણ બીજી કાંઈ પૂછપરછ ન કરતાં, લાલચોળ આંખો કરીને શિક્ષાજ ફરમાવી દે. એક માત્ર મૂરે સાહેબ કંઈક ન્યાય આપવાની વૃત્તિવાળા માલમ પડ્યા ખરા. બાકી તો આપણા જૂના કાજીની અદાલતોના ન્યાય જેવા જ ન્યાય સમજવા.

ફાંચાંની ઉપર ટટકીય વાર ખૂનને માટે કામ ચલાવવામાં આવેલું. આખરે અમે તેને છાપખાનામાં કાગળો કાપવાના કામ પર ખેંચી લીધો. ત્યાં તેની સાથે સફવ્યવહાર થતો હોવાથી તેણે બિલ-કુલ દાવા-ટંટા વગર દોઢ વરસ શાંતિથી પસાર કર્યું. ત્યાર પછી તે છૂટે ગયો. બહાર નીકળ્યા પછી તેના નસીબમાં શું લખેલું હશે, તે તો બગવાન જાણે.

કાર્તિક મોચી

કાર્તિક એક લંટારો હતો. તે જાતનો મોચી હતો. તેની ઇચ્છા-શક્તિ જખરી હતી. શરીરમાં બળ અને ઉત્સાહ પણ બારે હતાં. તેથી જ લાકાખાણ અને લૂંટફાટ તો એને મન રમત હતી. બીજી રીતે જેતાં એ માણસ ધણા સુંદર સ્વભાવનો હતો. જેના ઉપર એનું મન ખેસે તેની સેવામાં તો ગ્રાણ્ય પણ સમર્પણ કરે એવો એનો સ્વભાવ હતો.

એક દિવસ ઉપેન્દ્ર બાણએ તેની આગળ હિંદુ-મુસલમાન એકતા સંબંધે એક લાંબું બાણણ આપ્યું. તેણે આખું બાણણ પૂરે-પૂરી શાંતિથી સાંભળ્યું અને કબૂલ કર્યું. પણ અંતે એક પ્રશ્ન કાઢ્યો-“બાબા ઠાકુર ! આપે આ બધું નિવેદન કર્યું તે તો ખરું. પણ આવું આ મધુર હરિનું નામ ! તે પણ એ લોકો આખી જીંદગીમાં એકવાર મ્હોંડે આણુતા નથી ! ત્યારે એ લોકોની ગતિ શી થશે ? તે કહી શકશો ?”

એને ‘કાર્તિક’ને બદલે કાર્તિકચંદ્ર કહીને ખ્યાલવવામાં આવે તે પસંદ નહોતું. ‘બાબા ઠાકુર’ને માટે કાંઈ પણ કામ કરવાને એ હંમેશા તત્પર રહેતો. હેમદા બ્યારે જંગલોમાં જતા ત્યારે કાર્તિક તેમની બારે કાળજીથી સેવા કરતો. માજલી પકડવામાં એ સૌથી કુશીઆર હતો.

અહીં જ્ઞેલના ઇવનમાં પ્રેમ, સ્નેહ, શુભવૃત્તિ-અધુરે છે, પણ તે વિકૃત સ્વરૂપમાં. એક જાણુને માટે બીજો પોતાનો ભોગ આપે એવા દાખલા અહીં હમેશ જોવામાં આવે છે; પરંતુ એ સ્વાર્થ-દયાગ દુષ્ટવૃત્તિના પંકજથી કલંકિત થયેલો હોય છે.

મથુરાસિંહ

અહીં અતિશય સાધુવૃત્તિના માણસો પણ હોય છે. મથુરાસિંહ નામનો એક પેટી ઓઢીસર હતો તે ધીમે ધીમે ટંકેલ બન્યો, અને દશ-બાર વરસ સુધી જ્ઞેલમાં કામ કર્યું. એના જેવા સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના શાંત, નિર્દોષ માણસો થોડાજ જોવામાં આવે છે. એના મ્હોંમાંથી અસ્થિત ગાળ અમે કદી સાંભળી નથી. આ વિશ્વાળ પાપ-રાજ્યનો એક અવગુણ તેનામાં ન હતો. કોઈકવાર તો તે જરૂર મારવાની ધમકી આપતો, મારવાને મટે પોતાનો પોણો શેર વજનનો હાથ ઉંચો પણ કરતો, પરંતુ મારતી વખતે તેજ હાથ જાણે પંપાળતો હોય એવો થઈ જતો. છતાં એની ઇચ્છા મુજબ કામ થતું. એની ધમકી, એતું ગર્જન-તર્જન અધુરું શરદ્ ઋતુના વાદળની ચેકે વિખરાઈ જતું.

કેદીઓ પ્રત્યે એના હૃદયમાં ભારે દયાની લાગણી હતી. સાહેબ કોઈવાર ખીજવાય એ બચથી જ તે તેમના ઉપર આખો વખત ઉભો રહી સતત ચોક્કી રાખતો. રોજ તુલસીદાસી રામાયણનો આક કરે ત્યાર પછીજ તે અનપાણી મ્હોંમાં મૂકતો. ખરેખર તે બહુજ ભલો, ગરીબ માય જેવો માણસ હતો. એવાને જ્ઞેલમાં ગોંધી રાખવો એ ગાયનો વધ કરવા સમાન જ છે. મથુરાસિંહને આખરે છૂટા-કેદીની ટિકીટ મળી હતી. એટલે તે કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર થઈને પોતાની આજીવિકા મેળવવાને ક્ષમિતમાન થયો હતો.

તપ્તસિંહ

સેલુલર જેલનો દરવાન (Gate-Keeper) તપ્તસિંહ કરીને હતો. તેનું વતન 'સગર'માં હતું. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન સાધારણ હતું છતાં તેને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળેલું હતું. સ્વદેશની તથા દુનિયાની વાતો અને આધુનિક ગુન્યવણીના પ્રશ્નો તે સમજી શકતો હતો. એને દેશનિકાલની સજા મળવાનું કારણ એટલું જ કે એના કાઠ નોકરે અથવા મજૂરે જમીન અથવા ખીજ મિલકત બાબતમાં કાઠકતું ખૂન કરેલું હતું. પોતે સાધુ પ્રકૃતિનો અને ખાનદાન કુળનો હતો. દુઃખ અને દીનતાની જાણ એના મ્હેં ઉપર રપ૭૮ દેખાતી હતી.

કેદખાનાનો ઉદ્દેશ શું હોવો જોઈએ ?

માણસને શિક્ષા કરવાથી તેનો ઉદ્ધાર થતો નથી. રીંછનું મ્હેં બાંધીને તેને નચાવો તે ખરું; પણ આખરે પણ તે પશુજ રહેશે. એક નિર્દોષ મનના માણસને માત્ર સજા કરવાને ખાતર સાક્ષાત પાપકુંડમાં લાવીને રાખવો એ તો ખરેખરા ખૂનના કરતો વિશેષ નિંદવ્ય લાયક અપરાધ છે. પીનલોકેડનો ઉદ્દેશ માત્ર સજા કરવાનો જ છે. એમાં બધાંયે દાયદા શિક્ષા કરવાને માટેજ છે. પોતાને ચીડવવામાં આવ્યો હોય તેથી અથવા સખત લાગ્યો ઉશ્કેરાઈ હોય તેને વખતે કાંઈ માણસે ખૂન કર્યું હોય તે માટે તેને યાવજીવન દેશપાર કરવામાં આવે એ તો લજ્જાપાપે ગુલવંદ જ થયો. અમેરિકામાં તો અપરાધીને સજા કરતી વખતે તેની માનસિક રિચિતિ અને વિકાસ લક્ષમાં લઇને જ શિક્ષા દરમાવવામાં આવે છે. કાંઈ માણસની ઉંમર ચાળીશ વર્ષની હોય છતાં

એમ બને કે તેની બુદ્ધિ એક દશ વર્ષના બાળકના જેટલીજ ખીલેલી હોય. એમ હોય ત્યારે તેના અપરાધની શિક્ષા કરતી વખતે એ બાબત ધ્યાનમાં લેવાવીજ જોઈએ. વળી દુષ્ટ ચરિત્રવાળા માણસને આપણા કબજામાં રાખવામાં પણ ભારે જોખમદારી રહેલી છે. જો હું અમુક માણસને તેનું ગયેલું મનુષ્યત્વ પાછું અપાવી શકું નહિ તો પછી મને તેની સ્વતંત્રતા ઝૂંટવી લેવાનો શો અધિકાર છે ? આવી બાબતો પર પૂર્ણ વિચાર કરીને જેલના કાયદા-કાનૂનો નવેસરથી ધડવાનો દિવસ હવે નજીકમાંજ છે. ભારતવર્ષ તેમજ ઇંગ્લાંડ આજે પણ આ વિષયમાં ઘણું પાછળ છે.

માનસિક વિકાસની ખામીવાળા-કાચી સમજના કેદીઓની દેખરેખ રાખવાનું કામ ઉદાર સ્વભાવના, દયાળુ અને સુશિક્ષિત અધિકારીઓના હાથમાં સોંપાવાની જરૂર છે. આનંદામાનમાં તેવું તો છેજ નહિ. ઉલટું તેથી વિપરીતજ ચાલે છે. જે કેદીઓ ધણીજ ચાલાક અને પક્ષા હોય છે તેઓ તો સેંકડો અપરાધ કરવા છતાં પકડાતાં નથી. એટલે તેમની જેલ ટિકીટો બિલકુલ કોરી રહે છે. તેમાં કોઈ મુકર્દમા કે ગુન્હાની નોંધ હોતી નથી. સામાન્ય રીતે એવાજ કેદીઓ ધીમે ધીમે પેટી ઓશીસર, ટંડેલ, અથવા જમાદારની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે દ્વિપદને પદવૃદ્ધિ થતાં તે અતુલ્ય જ બને છે ! સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ કેદીને પ્રમોશન આપતી વખતે તેના દેખીતા વર્તન તરફ લક્ષ આપતા નથી. માત્ર તેની જેલ ટિકીટમાં કોઈ કેસ અથવા અપરાધ માટે શિક્ષા થયાની નોંધ છે કે નહિ તેટલુંજ જૂએ છે.

મીરઝાંખાં

મીરઝાંખાં જાતનો પઠાણ હતો. મેં જીંદગીમાં અનેક ધાટનું માણી પીધું છે, અને અનેક દેશ જોયા છે પણ મીરઝાંખાં જોવો ચાલાક માણસ બાગ્યે જોયો હશે. પેટી ઓશીસરની પદવી પરથી તે

આખરે જમાદાર બન્યો હતો. અને સ્વેચ્છાપૂર્વક કેટલાંયે વરસથી સેક્રેટરી જેલમાં રાખ્ય કરતો હતો. શયતાનીઅત અને દુરાચારની સરખામણીમાં શુદ્ધાત્મ રસુલ તો એની આગળ બાળક જેવો હતો. આ લાલ મહેવાળા, લાલચોળ આંખવાળા, અને મીઠામોઠા પકાણુને ચરણે ૧૦ વરસ સુધી શિષ્યવૃત્તિ ધરીને બેસી રહે તોયે રસુલ ચાચા એની પંક્તિમાં દાખલ ન થઈ શકે ! આન્દામાનમાં એવા ભાગ્યેજ એક બે કેદી હશે જેને મીરઝાંખાંની આણુ માનવી પડતી ન હોય. કહેવત છે કે “ જેને રામ રાખે, તેને કોણુ ચાખે ? જેને રામ રૂઠે, તેને કોણુ ન લૂંટે ? ” પકાણુ મીરઝાંખાંના ગ્રંથમાં પણ, એનું આન્દામામાં રાખ્ય ચાલતું હતું તે દરમ્યાન, એજ શબ્દો લાગુ પડતા હતા. પોતાની તીવ્રબુદ્ધિ અને બોલવાની મીઠાશથી મીરઝાંખાંની સાહેબને પણ હથેલીમાં નચાવતો; અને પોતાનુંજ ધાર્યું કરતો. એના રાખ્યમાં બધા પકાણુને, અને જે જે કેદી એને નમન કરતા તેટલાને સુખ હતું; બાકી બધાના કરમના ભોગ હતા ! બારી સાહેબના કહેવાથી અથવા પોતાના અંગત વેરને લીધે મીરઝાંખાં ખિલકુલ નિર્દોષ હોય એવા માણસ વિરૂદ્ધ પણ નિમેષમાત્રમાં મુકદ્દમા ઉભો કરતો; જે કેદીઓ માથાના ફરેલા અને બાંગડ ગણાતા, તેમને પણ તે વારંવાર સજા કરાવીને, મારીને, પગવીને, નરમથેંસ જેવા કરી દેતો. જખરાતો તે મિત્ર હતો—નબળાતો ચમદેવ હતો. રાજદારી કેદીઓના શુભ પત્રવ્યવહાર ફેડીને, તેમને નજીવા અપરાધો માટે સજા કરાવીને તેણે જમાદારી મેળવી હતી. જેની પાસે તે હસતો હસતો “ બાણુજી ” શબ્દથી સબોધન કરતો આવે તેણે નક્કી સમજવું કે હવે આવીજ બન્યું. ‘ કોણુ બાણુ કંઈ વખતે એ (પકાણુ) ગળામાં છૂરી ભોંકી દેશે તેની કાંઈથી કદપના થઈ શકે એમ નહોતું !

જેઓ પોતે જખરા અને બાંગડ હોય છે, તેઓ સાધારણ રીતે પોતાના વખાણુ સાંભળીને લટી પડે છે. મીરઝાંખાંના હાથમાંથી

અચવાની પણ એવીજ યુક્તિ હતી. તેમને વારંવાર “ જમાદારજી ” કહીને હસતે મ્હોંડે સલામો ભરવી, અથવા બારી સાહેબની સાથે તેમની હાજરીમાં થોડી ધણી રસિક વાતો કરવી, એટલે થયું. સાહેબે જેની સાથે એકવાર પણ વાતો કરી, તેના સાત ખૂન માફ !

બીજી યુક્તિ એ હતી કે મીરઝાખાંની ઉપર હમેશ કડક દષ્ટિ અને સતત ચોક્કી રાખવી. તે બહુજ દુરાચારી અને હાંચીઓ હતો. એટલે, અમુક માણસ મારાં કૃત્યોની ખબર રાખે છે એમ એને માલમ પડે કે પછી તે તેને ભૂલેયુક્ત પણ પજવતો નહિ. જે એક જ વાર તમે તેને સમજાવી દો કે “ હું તારાં કારસ્તાન જાણું છું ” એટલે તરતજ તે તમને પોતાના કરી લેવા માટે લીંબુ, કે તમાકુ, કે બીજાં કંઈ પણ લઈને તમારી પાસે હાજર થશે.

કેદીઓની એકંદર સ્થિતિ

પેટી ઝોશીસર, ટંડેલ, જમાદાર, અને વાર્ડર વગેરેમાંથી કેટલા આવા હિદ્માન્વેષી, વિશ્વાસઘાતી હશે તેની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. પોતાની આસપાસ આવા અવિશ્વાસુ દુરાચારી પડેરેગીરો હમેશ રહેતા હોવાથી કેદીઓને પોતાનો ખયાલ કરવાનાં સાચાં કે પછી ખોટાં પણ સાધનો સદાય તૈયાર રાખવા પડતાં. પોતાની જાંદગી કેવી રીતે ખયાવવી એ વિષેની તેમની ચિન્તા અહોનિશ જાગતી રહેતી. અને એ જાંદગી પણ કેવી અધમ ! તમારે આખો દિવસ અને રાત તમારો મારી મારીને મ્હોં રાતું રાખવાનું ! અને “ આઘ્યે સાહેબ; આઘ્યે હુજૂર ” કહી કહીને આટલા બધા સાહેબોને દહાડા-માં હજાર વાર તો સલામો ભરવાની ! જેલના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ કે સીક્રેટરી સાહેબને તો કેદીઓની આ દુર્દશા વિષે ખબર પણ નથી. કારણ તેઓ તો કાંઈ કાંઈ વારજ જેલની તપાસ માટે આવે છે. તે કાંઈ કેદીઓની સાથે વસવાટ કરીને રહેતા નથી. આ-વરસીઅર, જેવા પાસે રહેતા અધિકારીઓ ધણી વાતથી વાકેફ હોય.

છે અરા, પરંતુ તેમને પોતાની પશુ-છુપાવવાની વાતો હોય છે. પોતાની ચોરી રખેને ઉઘાડી પડી જાય એવા ભયથી તેઓ બીજાનાં કૃત્ય તરફ દુર્લક્ષ રાખે છે. અને જે કાંઈ પોતાને અગવડભરેલું હોય તેને માટે પશુ તેઓ આંખ આડા કાન કરી જાય છે. ડગન સાહેબ જેવા એક બે નીચા દરજ્જાના, દયાળું અધિકારીઓ, પોતે એકલા કંઈ કરી શકે એમ ન હોવાથી આખરે ચૂપ થઈને બેસી રહે છે. માત્ર તેઓ પોતાની પાસે આવે એટલાજ મુકદ્દમામાં પૂરી તપાસ કર્યા પછી નિર્દોષ હોય તેનું બંને તેટલું રક્ષણ કરે છે અને કુદ આશ્ચર્યને પુષ્કળ ધમકી આપીને છોડી મૂકે છે.

સાચું જાણીને તેઓ પોતાની પાસે આવે એટલાજ મુકદ્દમામાં પૂરી તપાસ કર્યા પછી નિર્દોષ હોય તેનું બંને તેટલું રક્ષણ કરે છે અને કુદ આશ્ચર્યને પુષ્કળ ધમકી આપીને છોડી મૂકે છે.

જેલ કમિશનને વિનંતિપત્ર

ઇ. સ. ૧૯૨૦ ની સાલમાં જન્યુઆરી મહિનામાં હિંદી સર-
કાર તરફથી નીમાયલું જેલકમિશન આન્દામાનમાં તપાસ કરવા
આટે આવ્યું હતું, તેની સમક્ષ અત્રેના રાજદારી કેદીઓ તરફથી
જે વિનંતિપત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો તેનો સાર આ પ્રમાણે
હતો:—

(૧) પોર્ટબ્લેયર નીચેનાં અનેક કારણોને લીધે કેદીઓને રહેવા
લાયક સ્થળ નથી.

(૨) અહીંની આબોહવા તન્દુરસ્તીને બહુજ હાનિકર્તા છે.
મેલેરિયા તો હંમેશા ચાલુજ રહે છે; ઉપરાંત લાલ મરડો અને ક્ષય
રોગ પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ચાલે છે. અહીંનું મરણપ્રમાણ હિંદુ-
સ્થાનના મરણપ્રમાણથી બમણાથીયે વિશેષ છે.

(ખ) દુનિયાના બીજા કોઇ પણ સંસ્કૃતિવાળા દેશમાં દેશનિકાલ્પ માટે અલાયદું સ્થાન રાખવામાં આવતું નથી. સામાન્ય રીતે અહીં કોઇ મુસાફરો કે પરિદર્શકો [visitors] આવતા નથી, પછી સરકારી કહો કે ખાનગી. એટલે હિંદુસ્થાનની જેલમાં અત્યાચાર કે દુરાચારનો અટકાવ કરવા માટે જેવી વ્યવસ્થા છે તેવી અહીં બિલકુલ નથી.

(ગ) હિંદની સરકારને આન્દામાનની પાછળ પુષ્કળ ખર્ચ કરવો પડે છે. અહિંપર્યાયક કેદીઓને માટે આટલા બધા પોલિસ, પહેરેગીરો, પલટણુ, અને બીજા નાના મોટા ઓરીસરોનો નિર્ભર કરવો પડે છે. એટલે પોર્ટબ્લેયર હંમેશાં હિંદી સરકારને એક લાઠે બોળ રૂપ છે અને હજી ઘણો વખત રહેશે.

(ર) જે દંડનીતિનો ઉદ્દેશ એવોજ હોય કે કેદીઓનું ચારિત્રને સુધારવું, તો આન્દામાનમાં તે ઉદ્દેશ જરાયે સરતો નથી એમ સ્વીકારવું પડશે. આ જેલમાં આવતા પહેલાં કેદીઓમાં જેટલી અનીતિપરાયણતા હોય છે તેના કરતાં સોગણી અહીં આવ્યા પછી થાય છે. અહીંની સગવડો એવી તો કઠોર હોય છે કે પ્રાણ બચાવવાને ખાતર કેદીઓને અસત્ય અને જીવકપટને આશ્રય લેવોજ પડે છે. વળી દરેકની પાસે તેના ગળ ઉપરાંતનું કામ લેવામાં આવે છે. તેમાં પણ જે એક કેદી બીજાની સહાય લે અથવા આપે તોયે તે જેલના નિયમ પ્રમાણે ગુન્હેગાર બને છે. એટલે મનુષ્યની ધરપર સદ્વૃત્તિનો તો અહીં સમૂળગો નાશ થાય છે. બીજા દેશોમાં તો કેદીને લખતાંવાંચતાં શીખરીને બોધ યાત્ર વડે તેનું ચારિત્ર સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. અહીં તેનું કાંઈજ નથી. અત્યારે અહીં જે પ્રથા ચાલે છે તે જૂતકાળની ગુલામી પ્રથાનું જ બીજું સ્વરૂપ છે.

(૩) જુદા જુદા અપરાધવાળા કેદીઓ વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી. જેઓને નજીવા અપરાધ માટે સજા થઈ હોય તેમને પણ ખાદ્ય બદલા, બાંકડા, પાખંડી, દાગીચોરાની સાથેજ રાખવામાં આવે છે. પરિણામે સંગતિ દોષને લીધે તેમનું ચારિત્ર પણ વિકૃતિને પામે છે.

(૪) સામાન્ય માણસ ધણુખંડે ગૃહસ્થાશ્રમ અને સામાજિક જીવનને લીધેજ ચારિત્રવાન થાય છે. કેદીઓને એ ગાર્હસ્થ્ય અને સામાજિક જીવન-કૌટુંબિક જીવન-મળતું નથી. વરસમાં માત્ર એકજ વાર તેઓ પોતાને ઘેર કાગળ લખી શકે છે. એટલે સ્નેહ-મમતા-માયા વગેરે કામળ વૃત્તિઓ તેમના હૃદયમાં સુકાઈ જાય છે. ભવિષ્યમાં મુક્તિ પામવાની પણ તેને થોડીજ આશા રહે છે. જેમને યાવજીવન દેશનિકાલની સજા મળી હોય છે તેમને તો ૨૦-૨૫ વરસે પણ છૂટવારો આવતો નથી. જેમનું ભવિષ્ય આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે અંધકારમયજ હોય તેઓ જડ, બુદ્ધિહીણ, ઉત્સાહહીન સંચા સમાન જીવન ગાળે અથવા તો નિષ્કુર અને સ્વાર્થાધ બની જાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

(૫) વળી આહી કેદીઓ ગુલામની પેઠે તનતોડ મહેનત કરે છે છતાં તેને તેનું કોઈ ફળ મળતું નથી. સરકાર એક ખૂની માણસને દેશનિકાલની સજા કરે છે અને આન્દામાનમાં તેની પાસે જીવતોડ મહેનત કરાવીને કામ લે છે, પણ એ લાલનો જરાયે અંશ પેલા ખૂનીના કુડુંબને કે ખૂન થયેલાના કુડુંબને મળતો નથી. તેમનાં બાળકોનાં દ્રવ્યને અભાવે બિશકુલ અશિક્ષિત રહી જાય છે અને આખરે અનીતિપરાયણ થાય છે. એમના પ્રત્યે કોઈ પણ જાતની પોતાની ફરજ સરકાર સ્વીકારતી જ નથી. અને કેદીઓના કામનો લાભ તો પોતેજ લીધાં કરે છે ! એના જેવું ખીણું આશ્ચર્ય શું ?

(૬) કેદીઓની પાસે જેટજેટલાં મહેનતનાં કામ કરાવામાં આવે છે, તેમાં પણ જંગલોમાં લાકડાં કાપવાનું કામ, રબર રેનું કામ, તેમજ ઇંટ અને ચૂનો બનાવવાનું કામ તો એટલું બધું કઠણ હોય છે કે ધણીવાર માત્ર કામના ભયથીજ કેદીઓ જેલમાં નાસી છૂટે છે, જંગલોમાં બરાછદેશમાં પાછા આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેમાં નિષ્ફળ થતાં આખરે આપઘાત કરે છે. ખાંડરીને પેટી ઓશીસરો, ટુંડેલો, અને ખીજા ચોકીદાર સાહેબો તે એટલા બધા નિર્દય, લાંચીઆ અને જુલમી હોય છે કે કેદીઓ તેમના હાથ નીચે બહુજ સોસવું પડે છે. એ બધા અત્યાચારોને કાંઈજ પ્રતિકાર નથી.

(૭) રાગી કેદીઓની ચિકિત્સા માટે મુદ્દલ વ્યવસ્થા નથી એક તો જેલનું કામ રખેને ઓછું ઉતરે એ ભયથી કેદી માં પડે તો પણ તેને એકદમ ઇસ્પીતાલમાં મોકલવામાં આવતો નથી. અંતે તેમાં વળી દવા અને પરેજી પણ ખરાખર સચવાતી નથી. જેલ ખીજા દર્દીઓની સાથે ધણીવાર ક્ષયરોગવાળાઓને રાખવામાં આવે તેમને માટે એક જૂદું મકાન પણ નથી. લાલ મરડાના દર્દીઓ સંખ્યામાં પણ એજ સ્થિતિ છે. અસ્થિ-ચિકિત્સાની વ્યવસ્થા તે બિલકુલ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. જેલમાં રહેતા લગભગ ૮૦ કેદીઓની તનદુરસ્તી સાચવવાનો બાર આખા એક સખ-આરિ સ્ટંટ-સરજનના ઉપર લાદવામાં આવ્યો છે. દર્દીખાનામાં દર્દીઓને તપાસતાંજ તેનો એટલો બધો વખત ચાલ્યો જાય છે કે જેલમાં આવીને કેદીઓના સ્વાસ્થ્યની સંભાળ રાખવાનો તેને બિલકુલ અવકાશજ રહેતો નથી. જે માણસ મેડીકલ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ હોય છે અકવાડીઆમાં માત્ર એ કે ત્રણ વારજ જેલમાં તપાસ માટે આવે છે, કારણકે પોર્ટબ્લેયરની બીજી ઇસ્પીતાલો તેમજ ઓઓની જેલ સંભાળતો બાર પણ તેનાજ ઉપર હોય છે. આમ એક માણસ

ઉપર એટલા બધાં કામનો ભાર હોય છે કે કોઈ પણ કામ સારું કરવું એ તેને માટે અસંભવિતજ છે.

(૮) દશ વરસ ત્રીસાં પછી કેદીઓને લગ્ન કરવાની છૂટ મળે છે. તે વખતે ખેતીનો કે એવોજ બીજો કોઈ ધંધો લઈને તે ગામમાં જઈને વસી શકે છે. પરંતુ પુરૂષ કેદીઓના પ્રમાણમાં સ્ત્રી કેદીઓની સંખ્યા એટલી બધી ઓછી હોય છે કે મોટા ભાગના નસીબમાં તે એ પ્રમાણે લગ્ન કરવાનું સરળચુંજ હોતું નથી. જેઓ પરણ્યા પછી દેશનિકાલ થયેલા હોય છે તેમનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિ તેમની સાથે આન્દામાન આવીને રહી શકતાં નથી. અને જે સ્ત્રીઓ અપરાધી તરીકે આ જેલમાં આવે છે તેવી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરીને ધરસંસાર માંડવા ધણુ કેદીઓ રાજી હોતા નથી. કેદી પુરૂષ અને કેદી સ્ત્રીના લગ્ન સંબંધથી અહીં જે નવીન જાતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેનું સામાજિક તેમજ કૌટુંબિક નીતિજ્ઞાન ધણુંજ બીમત્સ છે. જ્યાં સુધી કેદીઓને આન્દામાનમાં થોડોજ સમય રહ્યા પછી પોતપોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રની સાથે વસવાની છૂટ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આ પરિસ્થિતિનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

(૯) જેઓ ૧૦ વરસ પછી સરકારી નોકરીમાં દાખલ થાય છે, (Self-supporters in Govt. service) તેમને પ્રથમ દર મહિને સાત રૂપિયાનો પગાર આપવામાં આવે છે. તેમાંથી પણ સરકારી મકાનમાં રહેવા માટેનું ભાડું દર મહિને આઠ આના લેખે કાપી લેવામાં આવે છે. બાકી રહ્યા સાડા છ. તેમાંથી ખોરાક, કપડાંલતાં અને બીજી જરૂરી વસ્તુઓનો ખર્ચ નિભાવવો પડે છે. એવી સ્થિતિમાં તેઓ પોતાના ઉદરનિર્વાહને ખાતરજ ચોરીચકારી કરે એમાં શું નવાઈ ? ચોરી કરતાં પકડાય ત્યારે તેને સજા કરવામાં આવે છે એ ખરું, પરંતુ એ ચોરી થવા માટે મૂળ જવાબદાર કોણુ છે ?

કોણ જાણે કટલાંચે વરસ પર કેદીઓનો આ પગાર નક્કી કરવામાં આવ્યો હશે. પરંતુ ત્યાર પછી તો બધી વસ્તુઓની કિંમત પહેલાં કરતાં ત્રણ ગણી અને ચાર ગણી થઈ ગઈ છે, છતાં કેદીઓનો પગાર વધારવાની બાબતનો તો કોઈ વિચાર સુદાં કરવું નથી. તેઓ તે સરકારી કામ કરવાનાં યંત્રજ છે, માણસ નથી !

(૧૦) આન્દામાનમાં ૧૮-૧૮ થી માંડીને ૨૦-૨૨ વરસના છોકરવાદ કેદીઓની સંખ્યા પણ ઓછી નથી. તેમને જે કેદી-પહેરે-ગીર કે કેદી-ટુંડેલની દેખરેખ હેઠળ રાખવામાં આવે છે તેઓ બધા જ વાંદા હોય છે, અને લગભગ બધા જ દુષિત ચરિત્રવાળા હોય છે. તેમના હાથમાં પડીને આ છોકરાઓને જે પાશવિક અત્યાચાર સહન કરવા પડે છે તેનું વર્ણન શિષ્ટ ભાષામાં તો થઈ જ શકે એમ નથી. શરમને લીધે તેઓ ધણીવાર અધિકારીઓ પાસે તેની ફરીઆદ પણ કરતા નથી; કરે તો પણ સામાન્ય રીતે તેનું કંઈ ફળ આવતું નથી.

આ સર્વ બાબતમાં જે કાંઈ ઉપાય કરવા હોય તો પ્રથમ તો આન્દામાનને દેશનિકાલના રથાન તરીકે વાપરવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ. જે કેદીઓનું ચારિત્ર સુધારવું એ જ અંતિમ ઉદ્દેશ હોય તો તેમને માટે ગાર્હસ્થ્ય જીવનની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. પરંતુ સાધારણ કેદીઓનાં સ્ત્રી-પુત્રો આન્દામાનમાં આવીને તેમની સાથે રહેવાનું પસંદ કરશે નહિ. તેમજ સમાજનાં વાતાવરણમાંથી ખેંચી લાઇને કોઈ પણ વ્યક્તિનું ચારિત્ર સુધારવું એ શક્ય નથી.

જે આન્દામાનને કેદીઓના દેશનિકાલ માટે ચાલુ જ સંખવામાં આવે, તો કેદીઓની તનદુરસ્તી સામવવાનું કામ આર્થિક દૃષ્ટિએ જ અસંભવિત થઈ પડશે. અહીંના માછ મેડીકલ ઓફીસર

ડૉ. ફોર્ન સાધક તથા હાથના ડૉ. મૂરે સાહેબ—એ બંનેએ આન્દા-
માનમાંથી કેદીઓનો અખાડો ઉપાડી નાંખવાની તરફેણમાં મત
આપ્યો છે. ખરૂં જોતાં તો આન્દામાનને ટકાવી રાખવામાં બે
ચાર નકામા ઓફીસરોનો નિભાવ થવા સિવાય બીજો કોઈ ઉદ્દેશ
સરતો નથી.

રાજદારી કેદીઓને તો સાધારણ કેદીઓ કરતાં પણ વિશેષ
દુઃખ છે. સરકાર બહાદૂરનો હુકમ એવો છે કે રાજદારી કેદીઓ
પ્રત્યે બીજા સામાન્ય કેદીઓના જેવું જ વર્તન રાખવું, પરંતુ તેનું
પરિણામ એ આવે છે કે સાધારણ કેદી પર પડતાં બધાં દુઃખો
—સંકટો તેમના નસીબમાં લખાઈ જ જાય છે; છતાં સાધારણ કેદી-
ઓને મળતી સગવડો—અધિકારોમાંનું તેમને કંઈ જ મળતું નથી.

સામાન્ય કેદી ભણેલો-ગણેલો હોય તો તેને જેલની બહાર
મુનશી અથવા કરાણીનું કામ મળી શકે છે, પણ રાજદારી કેદીને
તો હરહમેશ જેલમાં જ ગોંધાઈ રહેવું પડે છે. તેઓ તો લગભગ
બધા જ સુશિક્ષિત હોય છે. છતાં તેઓમાંના મોટા ભાગને તો
દોરડાં વણીને તેમ જ છાલાં છંદીને જ દિવસો કાઢવા પડે છે.

સાધારણ કેદીઓ અને રાજદારી કેદીઓના વિભાગોમાં કંઈ જ ભેદ
રખવામાં આવતો નથી એ યોગ્ય નથી. ખરી રીતે તો રાજદારી કેદી-
ઓનો વિભાગ જૂદો પાડીને તેમની સાથે બીજા કરતાં સારી રીતે વર્તન
અભાવવું જોઈએ. પણ તેમ નહિ કરતાં આ પ્રમાણે જોરબુલમથી તેમને
અયમાનિત કરવાથી કે તેમનો દુરુપયોગ કરવાથી સરકારને કે તેમને
કેમને લાજ મતો નથી. જેઓ અભણ કે અદુષ્ટ હોય છે
તેમને પુસ્તક કે છાપાં નહિ મળે તો તેથી તેમને દુઃખ મળું
નથી. પરંતુ રાજદારી કેદીઓની બાબતમાં તેમ નથી. છતાં

સરકાર તરફથી તેમને વાંચવા માટે પુસ્તકો વગેરે આપવાની કાંઈજ વ્યવસ્થા નથી. આન્દામાનની જેલમાં જે કંઈક થોડાં ઘણાં પુસ્તકો છે તે પણ રાજદારી કેદીઓ પાસેથી જૂંટવી લીધેલાં, તેમની માલિકીનાં જ છે. સરકારે તે પુસ્તકો માટે એક પાઈ પણ ખર્ચ નથી !

રાજદારી કેદીઓને માહોમાંહે વાતચિત કરવાની મનાઈ છે. એટલે જે તેમાંના બે કેદીઓ એકી વખતે માંદા પડે તો તેમને હસ્પીતાલમાં લઈ જઈને રાખવામાં આવતા નથી, પણ જુદી જુદી અલગ કોટડીઓમાં ગોંધી રાખે છે ! તે કોટડીઓની પાછળની બીંતમાં એક નાનું સરખું જળાંક હોય છે; તે સિવાય હવાની આવજા માટે બીજી કોઈ પણ સગવડ નથી. માણસનું શરીર સાબું હોય તો પણ તે આવા સ્થાનમાં ગભરાઈ ઊઠે; તો પછી ખીમાર અવસ્થામાં એવી કોટડીમાં એકલા પડી રહેવાથી મનની કેવી દશા થાય તેની કલ્પના તો જેને વીત્યું હોય તેના સિવાય બીજાને લાગ્યે જ આવી શકે.

એક તો ખોરાકીનું મહા સંકટ હોય, તેમાં વળી તેમની પાસે જેવો શારીરિક શ્રમ કરાવે છે તેનો તેમને જરાયે અન્યાસ મળે નહિ. માંદા પડે તો તેમની દવા કે સારવાર પણ બરાબર થાય નહિ ! વળી વાતવાતમાં-હાલતાચાલતા-સળ ! અને સૌથી મોટું દુઃખ તો એ કે તેમને નીચ, અભણ, ગમાર જેવા માણસોના હાથ નીચે રહેવાનું હોય તેઓ જરાજરામાં, ઉઠતાંબેસતાંમાં જે અસહ્ય અપમાનો કરે છે તેને લીધે તો સામાન્ય સંજોગોમાં પણ કોઈ પણ માણસનું માથું ફરી જમણે પછી જેને ચોવીસે કલાક એ અપમાનો સાંભળવાનાં હોય એવા કેદીનું મગજ કેમ સ્થિર રહે ! એ જ કારણથી કેટલાક આત્મહત્યા કરે છે. માત્ર જેઓ કાળજી કંઈક કરી

શકે છે તેઓ જ “ પ્રાણીની યંત્રણા પ્રાણમાં સમાવીને ” ભવિષ્યની આશામાં દિવસો ગણતાં ગણતાં જીવે છે.

એ યંત્રણાની સાર્થકતા શું ? એ તે અપરાધની સજા કે દેવભયો જીલમ ?

મારી ડામાડોળ મનોદશા

મારા અનેક મિત્રો, સગાંરનેહીઓ, અમે આન્દામાનમાં આટઆટલાં સંકટ અને બંધનોની વચ્ચે દશ વરસ કેવી રીતે વીતાડ્યાં તેનો ઇતિહાસ જણાવવાને ખૂબ ઇતેન્નર છે. પરંતુ આટલા બધા માણસોના મનની વાત હું એકલો કેમ વર્ણવી શકું? છતાં હું મારા એકલાની વાત તો કહીશ જ. તેમાં પ્રસંગોપાત મારી બધાના સહ-ભાગી કેદીઓની મનોદશાનો ચિતાર પણ આવી જશે ખરો.

અહા ! જ્યારે હું મારા માથા પર મરણનું ચક્ર લાઇને ગળામાં ફાંસી-બંધન સાથે એક, બે, ત્રણ-એમ મારા જીવનના દિવસો ગણતો ફાંસીખાના (Condemned Cell) માં બેઠો હતો ત્યારે મારી મનોદશા કેવી હતી ! એકાંતમાં મૃત્યુની સામે એકલો બેસીને હું જાણે તેના ધૂંધટપટ સાથે બેઠો હતો, જેવા-

તાજુ કરતો હતો ! એ વખતે મારા કાનમાં કાંઈ સ્વર ગુંજતો હતો કે—“ આ કાળા ધૂંધટપટની અંદર એક અત્યંત મુંદર, મનોહર, સૂર્યની પ્રભાને પણ ઝાંખી પાડે એવું સ્વરૂપવાન મુખાવિંદ છપાયલું છે ! ” એ અંતરબાણીથી ઉત્તેજિત બનીને હું જેમ ધૂંધટપટ ખોલવાને મથી રહ્યો હતો તેવી જ રીતે એ ધૂંધટવાળી પણ પોતાનું મુખ છપાવવાને વધારે પ્રયત્ન કરી રહી હતી.

કદાચ કોઇ પૂછશે કે—“ ત્યારે શું તને મરણનો ભય લાગતો ન હતો ? ”

મરણનો ભય તે કેમ નહિ લાગે ? જરૂર લાગતો હતો. અને એ ભયને લીધેજ, તે દિવસે જજ સાહેબને મુખેથી ફાંસીનો હુકમ સાંભળ્યો ત્યારે આટલા બધા હાસ્યની વચ્ચે પણ મારાં નેત્રમાં આંસુ ઉભરાયાં હતાં. મને લાગ્યું કે હવે તો ભગવાન મારાં દેહ-મન-પ્રાણ, જોતો હું જીવ જતાંયે ત્યાગ કરવા તૈયાર થાઉં નહિ તે સર્વસ્વ મારી પાસેથી છીનવી લેવા ખેડો છે.

મનુષ્યના અંતરમાં કોઇ પણ સમયે અમુક એક અવિભિન્ન ભાવનાનો ઉદય થતો હશે કે નહિ તે સમજાતું નથી. મારા નસીબમાં તો કેટલોયે સમય થયાં એકી વખતે એક હઝાર જાતના વિચારો અને ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઇને હૃદયને હચમચાવી નાંખે છે. એક તરફથી ભયને લીધે તે વખતે મારી જાતી ધડકધડક થતી હતી; પણ બીજી તરફથી હું મારી માતૃભૂમિને ખાતર મારા સર્વસ્વનું ખલિદાન આપતો હતો તેટલા માટે મારી આંખોમાંથી આનંદાશ્રુ વહેતાં હતાં. મન ભયથી પાછું પડીને આજીજી કરતું કહેતું હતું:—
 “ કમલ-મધ-રંગ ઇત્યાદિના કર્તા ! એ, પ્રભો ! અત્યારે તું મારા દેહનો દીવો હૃદયની નાંખીશ જા. અત્યારે હું સુખ-સંતોષથી મરી

શકીશ નહિ. કારણ હજી તો મારે મારી નવવધૂના ટોડ પૂરવાના છે. મારા અંતરની ઐહિક અભિલાષાઓ હજી એટલી બધી તીવ્ર છે કે તારે ચરણે આવવાની ઇચ્છા મને જરાયે થતી નથી. ”

પરંતુ તે જ વખતે મારો જ્ઞાન-વિવેક, મનના અગ્નિનાસન પર ઉદાસ ચિરવિરક્ત યોગ ધારણ કરીને બેસતો, અને જાતો કે—

“યેમન, જલેર પ્રિમ્ય જલે ઉદય,
જલ હયે મન મિશાય જલે.”^૧

જે ધરમાં એક તરફ રડારોળ થઇ રહી છે તે જ ધરમાં ખીજ તરફ ભારે આનંદ સાથે લમોતસવ ઉજવાઇ રહ્યો છે; એવી મનોદશા ખીજ કોઇની થતી હશે કે નહિ, તે તો કોણ જાણે ? મારી તો થઇ હતી.

“યેમન ભાવ તેમનિ લાભ.” જેવો ભાવ તેવી ભક્તિ, એ ન્યાયે એક દિવસ મારો ફાંસીનો હુકમ એકાએક રદ કરવામાં આવ્યો અને મારે આન્દામાન જઈ આજીવન જીવતા દંડવાનું આજીવન ! મારો મૃત્યુનો માર્ગ બંધ થઇ ગયો.

એટલે ફરી એક પડદો ઉપડ્યો અને મારા જીવનનો આન્દામાનની રંગભૂમિ પર અનેરો દુઃખોથી વિશ્લેષિત ‘પ્રવેશ’ ભજવાવા માંડ્યો. સુખની શય્યામાં સૂતારા અને માત્ર સુખનીજ અભિલાષવાળા મનુષ્યના ઉપર અચાનક ભારે સંકટનું વાદળ આવી તૂટી પડે ત્યારે તેમની કેવી ખૂરી દશા થાય ? તેનો આખોયે અંતરાત્મા જરાય સુખવિહોણા એ દુઃખને લીધે જરૂર હાડાકારી ઉઠે ! પરંતુ અમારા ઉપર આવેલી આપત્તિ કંઈ આપોઆપ આવેલી ન હતી. તેને તો અમે જાને જ નિમંત્રેલી હતી. એટલે તેની વેદના ગમે તેવી તીવ્ર હોય છતાં જાતે નિમંત્રેલી હોવાથી તે અમને ઝાઝી

૧. જેમ પાણીના પરચોટા પાણીમાં જ ઉત્પન્ન થઈ પાણીમાં જ વિસર્જ પામે છે તેમ મનની પ્રવૃત્તિઓ પણ આખરે મનમાં જ વિરામે છે.

લાગે તેમ ન હતું. ઉલટું જેમ જેમ દુઃખ વધતું ગયું તેમ તેમ અમને વિશેષ આનંદ જણાવા લાગ્યો. પ્રેમનો પંથ પણ એવો જ છે. એ માર્ગમાં ચાલતાં જોડલા વધારે કાંટા ભોંકાય તેટલું વધારે સુખ મળે છે. સંસારમાં જો દુઃખ પડતું જ ન હોત તો પછી સુખની કિંમત કાણુ સમજતે ?

છતાં આખરે પણ દુઃખ તે તો દુઃખ, અને વેદના તે તો વેદના જ. વળી અમે ઢાલતલવાર વગરના દેશોદ્ધારી રમતારામ હતા તોયે અંતે તો હાડમાંસ અને રૂધિરનાજ અનેલા મનુષ્ય હતા.

અમારાં દુઃખો

અમને અનેક પ્રકારે દુઃખો હતાં; તેમાં સાથી પડેલું અને ભારેમાં ભારે દુઃખ તો અમારે ગિલકુલ મનુષ્ય સાથી વગર એકલા-અટુલા રહેવાનું હતું. સરકારનો કડક હુકમ હતો કે અમને એકબીજાની પાસે પાસેની કોટડીઓમાં રાખવામાં આવે છતાં કદિ પણ પરસ્પર વાતચિત કરવા દેતી નહિ. એક સાથે હરવું, કરવું, આહાર કરવો, અને છતાં પરસ્પર બોલવું નહિ, એ સ્થિતિથી અંતરાત્માને કેટલી બધી વેદના થાય ! અમે કોઇકવાર ચોરીછૂપીથી એક બીજાને જોઇ લઇએ, સંકેત કરીએ, કે ભાંગીતૂટી વાતચિત કરી લઇએ, એ ખરું; પણ તેથી તો અમારી માનસિક વ્યથા ઘટવાને બદલે ઓર વધતી. વળી એવી રીતે ચોરીછૂપીથી અડધી વાતચિત થઇ ન થઇ,ને ભોગનેજે કામ પકડાઇ જાય તો તરતજ બોમદાદ ચાંચા તડુકી ઉડતા—“એઇ, એઇ બંગાળી, થોડા તો સરમ રખો !” એ પ્રમાણેહાલતાં, ચાલતાંમાં ધડીએ ધડીએ, ‘સરમ’ રાખવામાંજ અમે તો જડ-સડ થઇ જતા; અને મનમાં વિચાર કરતા કે—“દેશ-સેવા કરવા નીકળ્યા ત્યારે આનો તો ખ્યાલજ ન હોતો.

અમે માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે નીકળી પડ્યા છીએ એ ખરું, પણ તેથી શું અમારે આ લાંબી દાઢીવાળા કાળુલી આખલાને મ્હેડિયી આવાં અપમાન સહન કરવાં ? અને વારેવારે, ખપ પડે તેટલી ' સરમ ' લાવવી પણ ક્યાંથી ?" જાણે અમે તો હિંદુઓના ધરમાં ફરતી પતિવત્સલ લજ્જાવિભૂષિત ઢીંગલીઓજ હોઈએ ને ? કોઈપણ મનુષ્યના ભાગ્યમાં આવું તે દુઃખ લખેલું હશે ખરું કે ? ખરેખર, પરદાખીખીઓનાં દુઃખ અને મનોદશા સમજવાની તક અમને પહેલી અહીંજ મળી.

ખાવાપીવાનું દુઃખ શરૂઆતમાં કંઈ અસહ્ય નહોતું પણ જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા, તેમ તેમ રોજને રોજ દાળભાત અને કચૂની ભાજનો એકનો એકસરખો (monotonous) ખોરાક અમને ગળામાં કાંટાની પેઠે ખુંચવા લાગ્યો. જેમ જેમ અમે ભારતવર્ષની હવાની અસરથી મુક્ત થવા લાગ્યા, અને આન્દામની આબોહવાનો શ્વાસ લેવા લાગ્યા તેમ તેમ અમારી ખાવાની રૂચિ તેમજ મનનું સ્વાસ્થ્ય ઘટવાં લાગ્યાં. પછી તો અમે જમતા તે પણ માત્ર એક કર્તાવ્ય સમજીને, અને ક્ષુધાની પીડા ટાળવાને માટેજ. ધીમે ધીમે અમારા આહારનું પ્રમાણ એટલું બધું ઘટી ગયું કે ખરેખર ચોગી-ત્યાગી જનોને પણ અમારી પાસેથી શિક્ષા લેવાની થઈ. વારંવાર દુબ્બાળના ત્રાસથી પીડાયલા આ ભારતવર્ષને તો એ શિક્ષા ગ્રહણ કરવાની ખાસ જરૂર છે !

કહેવત છે કે આહારની ગાય ખાય કમ, અને દૂધ-ખાણુ જેવડાં કરે. અમારી પણ એ ગા-આહાર જુની જ અવસ્થા થઈ હતી. કેદીઓ ખાય અણધું ને પાય ઝોગણું ! અમને રોજ એક ટાંકે આ પ્રમાણે ખાવાનું મળતું હતું:—

૬	આઉંસ	ચાવણ
૨	„	દાળ
૫	„	રોટલી માટે આટો
૧	ડ્રામ	લવણ-મીઠું
૩	„	તેલ
૮	આઉંસ	તરકારી

વળી અહીં જડા-પાતળા કેદીઓનો એક જ દર હતો. કૈલાસ જેવા અઠંગ અધ-મણા આહારીઓને અને મારા જેવા સુકસકડી શરીર-વાળાને પણ આજ પ્રમાણેનો ખોરાક માપીને આપવામાં આવતો.

પરંતુ આનંદની વાત તો એ છે કે આ દેશમાં ખોરાક ઝાઝો જોઈતો જ નથી. થોડા દિવસ પણ આનંદામાની ભોજન અને પાણી પેટમાં પડ્યાં કે તરત જ ક્ષુધાદેવીનું સગપણ ઓછું થવા માંડે છે. તેમાંયે વળી જે અત્યંત આસ્વાદમય, મ્હોંમાં પાણી છૂટે એવું પરમ પકવાન અમારે માટે તૈયાર રહે છે, તેને લીધે તો રૂચિ અને ક્ષુધા તરત જ પોતાનો રસ્તો માપે છે. એ વરસ સુધી રોજને રોજ એકસરખાં કચૂની બાજી ને દાળભાત ખાધા પછી એકાદ વાર કોઈ નજીવી મીઠાઈ મળે તે પણ કેવી અમૃત સમાન લાગે તે શબ્દોમાં વર્ણવી નય એમ નથી.

એક દિવસ સૈયદ જખ્ખર નામનો પઠાણ વાડર રાત્રે પહેરાની વખતે છાનોમાનો મારે માટે થોડુંક માંસ રાંધીને લાવ્યો હતો. અહા ! એ માંસમાં જેટલી મીઠાશ, જે રસ હતાં તે તો સ્વયં દ્રૌપદી કે દેવી અન્નપૂર્ણાના સ્વહસ્તે બનેલી વાનીમાં પણ હશે કે નહિ ? તે હું કહી શકતો નથી. ખીજે એક દિવસ આર્શી નામનો એક

નિત્ય-કેદી મારે માટે રોડીની સાથે થોડીક સાકર અને તાજું કોપ-
રાનું તેલ લાવેલો; તે મને વર્ધમાન નગરીના પ્રખ્યાત મીઠીદાણા
કરતાયે સ્વાદિષ્ટ લાગ્યા હતાં !

આન્દામાનના આ દીન-દુઃખી જીવનમાં કોઇની પણ ખાત્રી
થઇ જાય કે જે મનુષ્યો સુખની રચનામાં આળોટે છે અને હર-
હંમેશ સાફ સાફ સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરે છે તેમના ઉપર ભગવાનની
કેટલી દૃષ્ટિ છે. આન્દામાનના કેદીઓને જીવ્હા-સુખની જેટલી
કમીના છે તેટલી દુનિયાના ખીજા કોઇપણ ગરીબમાં ગરીબ માણસને ભાગ્યે
જ હશે. એમના ભૂખમરા જીવનમાં કદાચિત એ ચાર દિવસ માટે સરસ
મિષ્ટાન્ન-ભોજન મળી જાય તો તેથી તેમને જે વિપુલ આનંદ થાય
છે તેવો આનંદ એક રાખના મહેલમાંયે નહિ થતો હોય. *Hunger
is the best sauce.* ભૂખે ભોજન મીઠું. જીભના ચટાકાની
આબતમાં એના કરતાં વિશેષ સાચું ખીજું કયું સૂત્ર છે ?

અને એ સૂત્ર તો ક્ષગલગ બધા જ વિષયોમાં સાચું જણાય છે.
હૃદયના સાચા અંખધવાળો એક પત્નીવ્રતવાળો પુરૂષ ખીજા વિષય-લંપટ
મનુષ્યોના કરતાં વિશેષ સુખી હોય છે. અનેક તરફની મર્યાદા અને
અંધનો વચ્ચે જેને જવહલે જ સ્વપત્નીનો મેળાપ થતો હોય એવા
એકપત્નીવ્રતધારી પુરૂષને જે આનંદ થતો હશે તે આનંદ, કોઇ
સ્વરૂપવતી સુંદરીના નિત્ય-સાથીને પણ નહિ થતો હોય.

“ એ જગતરાધા, સે તો મોરીમાસે !

નારી આર મોર અસિવે કિ કાજે ?

ભોગે તે સાકારા,

મોક્ષે નિરાકારા,

મોરે, ત્રિપુર-સુંદરી દિયે છે અભય.

દેહે નિરંજની કરિ દરશન;

આરે ચે પ્રેમે કરેગો હૃદયે ધારણ,

નિજ અંગ લાયે

હરગૌરી હયે

મહામાયા તારે શિવ પદ દેય. ” ૧

આન્દામાનની જીંદગીમાં સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવે છે તે એક બીજું દુઃખ છે. જે વરસ સુધી પેલા પ્રયંડ ધ્રુવના જેવા ઇંદ્રના પાંજરામાં ગોંધાઇ રહ્યા પછી શહેનશાહના રાજ્યાભિષેક વખતે અમને સેટલમેન્ટમાં ફરવાની છૂટ મળી ત્યારે અમને કેવો સ્વર્ગીય આનંદ થયો હતો ! તે વખતે મેં શરૂઆતના કેટલાક દિવસ સુધી તો જેલમાં અલભ્ય એવું પ્રકૃતિસુંદરીનું ગિરિકુન્તલમય હરિયાળું સ્વરૂપ જ નિહાળ્યાં કર્યું. મારા હૃદયમાં એ વખતે કુદરતની લીલા પ્રત્યે જે લાગણી ઉછાળા મારી રહી હતી, તેવી લાગણી તો પ્રમાની પૂઠે ઘેલા બનેલા કોઇ વિરહીના અંતરમાં જ ઉદ્ભવતી હશે. વિકટર હુગો પ્રેમની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપે છે, — “The contraction of the whole universe into a single being and the expansion of a single being unto God—that is Love.” અખિત બ્રહ્માંડ એક વ્યક્તિ-

૧. જે આખા જગતની રાધા છે તે તો મારા અંતરમાં પણ છે. તો પછી મારે બીજી સ્ત્રીની શું જરૂર છે ? ભોગવિષયમાં સાકર અને ભોક્ષ વિષયમાં નિરાકર એવી ત્રિપુર-સુંદરીએ મને અભયદાન આપ્યું છે.

મારા હૃદયમાં જ હું એ નિરંજનનું દર્શન કરું છું. જે મનુષ્ય અને પ્રેમથી પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે છે, તેની સાથે હર-ગૌરીની પેઠે એ એકાકાર થઇ જાય છે, અને આખરે શિવ-પદ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

મય થાય અને તે એકઅકિત વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી ભગવાનના ચરણ સુધી પહોંચે તે અવસ્થાનું નામ પ્રેમ. એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ, આ સંસારનું ક્ષણિક મૃદુ-પાર્થિવ સુખ સંયમવૃત્તિથી દબાવા છતાં વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને મનુષ્યને આત્મહારા આનંદના ઉદ્ધિમાં ઝળેણી રાખે છે—

યોગરતો વા મોગરતો વા

સંગરતો વા સંગવિહીનઃ ।

પરમે બ્રહ્મણિ યોજિત ચિત્તો

નન્દતિ નન્દતિ નન્દત્યેવ ॥

આનંદમાનની જેલના અધિકારીઓ સ્વતંત્રતા જતી રહેવાથી માણસને કેટલું બધું દુઃખ થાય છે તે બરાબર સમજે છે; અને તેથીજ તેમણે કેદીઓની સ્વતંત્રતા એકવાર છીનવી લઇને પછી તેમનો જીવ બાળી બાળી, ધીમે ધીમે, થોડી થોડી છૂટ આપવાની વ્યવસ્થા રાખી છે. શરૂઆતમાં આખો દિવસ અને રાત કોટડી બંધ રહે છે. પછી લોખંડના જાળીવાળા, લાંબા ઓટલા પર ફરવાની છૂટ મળે છે. ત્યાર પછી સામેના મેદાનમાં ફરવાની તેમજ કારખાનામાં કામ કરવાની છૂટ મળે છે. એમ જીવનનું ક્ષેત્ર ધીમે ધીમે વધે છે. પછી જોલમાં ગોંધાઈ રહેવાનો સમય પૂરો થતાં ટાપુઓમાં ફરવાની છૂટ મળે છે. તે વખતે તેની આસપાસ ચારે બાજુએ દિવાલો હોતી નથી; પેટી ઓપીસર, વાડર, ચોકીદાર કે બીજા કોઈ સાહેબસુખાની હાજરી કંપાવનારી હાજરી હોતી નથી. છતાં એ સ્થિતિમાં પણ તેને રોજ રાત્રે તેમજ રજાને દિવસે બરાકમાં આવીને ગોંધાવું પડે છે તેમજ હાજરી પૂરાવવી પડે છે.

જે વરસ સુધી જેલમાં રૂબરૂ—બધું જીવન પીતાઓ પછી આમાનક અર્થ—મુક્તિ મળતાં બહાર મૃત્તિવિનીમાં ફરવાનો સાલ

મળ્યો તે કેવો મધુરો હતો ! રમ્મને વખતે વનપ્રદેશની રયામ શોકા-
વાળી ઉડી શાંતતામાં સ્વચ્છંદે વિહરવાથી હૃદયને જે આરામ થતો
તે અમૃતની ગરજ સારતો. પરંતુ બીજીજ દાયે નિત્ય કર્તવ્યની
કડોરતા અને તકક્ષતાપના પરિશ્રમ સાંભરી આવતાં મારો એ
આનંદ વિષાદમય બની જતો.

સામાન્ય રીતે ફેદી પાંચ વરસ સુધી બહારનું કામ બરાબર
કરે છે. પછી તેને ટંડેલ અથવા પેટી એ.પી.સર બનાવીને પગાર
આપવામાં આવે છે. પરંતુ એટલીયે સ્વતંત્રતા અમારા લાગ્યમાં
લખાયેલી ન હતી. દસ વરસ સુધી જેલ અને ફરજિયાત મજૂરી
ભોગવ્યા પછી મહિને રૂપીઆ એકનો પગાર લઇને Self-supporter
સ્વઉપાર્જક બની પહેલા વર્ગમાં આવવાનું પણ અમારા નસીબમાં
ન હતું. એવી રીતે જે ફેદીને સ્વઉપાર્જકની ટિકીટ અને પગાર
મળે છે, તે પોતાની ઇચ્છા માય તો જૈરાંની જેલમાંની સ્ત્રી-કેદીઓ-
માંથી પોતાને મનગમતી કાંઈ સ્ત્રીની સાથે વિવાહ-લગ્ન પણ કરી
શકે છે. વળી સ્વતંત્ર પ્રગ્નજનોમાંથી પણ કાંઈ સ્ત્રીની સાથે લગ્ન
કરવાનું તેને માટે અમંત્રિત કે ગેરકાયદે નથી, પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં
ચીફ કમીશ્નર સાહેબની સંમતિ મેળવવી પડે છે. વળી એવા છૂટા-
ફેદીઓ પોતાને ઘેરથી સ્ત્રી-પુત્ર કે બીજાં સગાંને બોલાવીને
આન્દામાનની હદમાં ધર માંડી શકે છે. અમારી બાબતમાં પણ
જે અચાનક શહેનશાહી ઢંઢેરા વચમાં આવી પડ્યો ન હોત તો
અમે પણ સ્વ-ઉપાર્જકના અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા હોત. ખરું જોતાં તો
તે વિષેની ખટપટ આશીજ રહી હતી.

જેલમાં વાંચન

જેલજીવનના આટલાં દુઃખ અને બંધનો વચ્ચે, આરલી-
નિષ્કળના અને નિરાશા વચ્ચે પણ પુસ્તકો મારાં નિત્ય સહચર
હતાં. આજીવન ત્રીજા વર્ગના મજૂર ફેદી વરસમાં બોલામાં બોલું

પણ વાર પોતાને ઘેર પત્ર લખી શકે છે અને જવાબ મેળવી શકે છે. પરંતુ એ વખતે તો વરસમાં માત્ર એકજવાર અમે મત્ર લખી શકતા અને એકજવાર ઘેર તરફના કુશળ સમાચાર મેળવી શકતા. મળૂર કેદી પોતાને ઘેરથી જોડા, અંકરખું, કપડું, ચોપડી, રહેટ, વાસણ અને એવી બીજી નજીવી કિંમતની વસ્તુઓ મંગાવી શકે છે. અમે તો માત્ર પુસ્તકો જ મંગાવી શકતાં; એ સિવાય બીજું કંઈ પણ આવે તો તે અમને ન આપતાં જાડારમાં જમા કરવામાં આવતું. અમારામાંથી જેઓ કંઈક સંપત્તિવાળા હતા, તેઓ તો વરસમાં વીસ-પચીસેક પુસ્તકો મંગાવતા હતા. એ બધાં પુસ્તકો સેન્દ્રલ દાવરમાં રાખવામાં આવતાં હતાં; અને દર રવિવારે સવારે દરેકને એક અડવાડીબા માટે એક પુસ્તક લાંચવા માટે મળતું. પરંતુ છેવટના ભાગમાં તો હેમચંદ્રબાણુને છેતરીને કે કોઇ વાડરને એકલીને અથવા રવિવારને દિવસે જાતે બગલચેરી કરીને એક કરતાં વધારે પુસ્તકો લઇ આવવાં એ તો અમારું નિત્ય-કર્મ થઇ પડ્યું હતું ! દેશમાંથી કોઈનું પણ નવું પારસલ આવ્યું કે અમારે મન જાણે મોટા ઉત્સવ થઇ રહેતો ! અરે ! પુસ્તકોની ચોરી કરવા માટે તો અમે કેવી કેવી ઇન્દ્રજીવ રચતા ! અને કેવાં કેવાં કાવતરાં કરતાં ! સદ્‌ભાગ્યે અમે તેમાં સફળ થતા ત્યારે કેટલો અધો આનંદ થતો !

અમારી ચોરીઓ

માત્ર પ્રાણુના નિભાવને ખાતર જ આન્દામાની જીવને અમને બીજી કેટલીયે જાતની ચોરીઓ કરતાં જોવાનું. અમે કોડાર અથવા રસોડામાંથી મીઠું, લવિંગીઆં મરચાં અને આમલી ચોરી લાવતા; અને સાતમા નંબરના બ્લોકમાંથી નારીચિત્ર લાવતા અને એ બધાંની બે ટુકડા મટની બનાવતા. તેની મીઠાસ તે જોરજોરથી જોડતી અમી,

પાછી રોટલી અને કાંકરા જેવો ભાત પશુ એ ચટનીની સાથે સ્વર્ભીય આનંદ આપતો. નારીએળ ચોરી લાવીને તેનું કોપરું તેમજ પાણી કાઢીને પીતું એ તો અમારે મન નિત્ય-ધર્મ જેવું યદ્યપિ પડ્યું હતું. વળી અમારાં લોખંડના ચાળીવાડકાને વરેવારે જે કાટ ચઢી જતો તે કાઢવા માટે અમે જે ગાભાચીંચરા અને કોપરેલ ચોરી લાવતા તેનો તો સુમાર જ ન હતો. જ્યારે અમને પમાર મળતો થયો અને તેમાંથી અમે પિત્તળનાં વાસણો વસાવ્યાં ત્યારેજ એ દુઃખ મટ્યું.

અમારું સ્વતંત્ર રસોડું

છએક વરસ પછી અમને હાથે રસોઇ બનાવી ખાવાની રજા મળી. પાંચ હાથ લાંબી અને ત્રણ હાથ પહોળી પતરાંની એક કોટડી, તે અમારું રસોડું હતું. જેલના સાર્વજનિક રસોડામાંથી અમે તૈયાર ભાતદાળ અને રોટલી લેતા; અને બજારમાંથી શાક-ભાજી, ઈંદા, મચ્છી, તાજી વેચાતી લાવીને રાંધતા. એટલે ધીમે ધીમે અમારો ખોરાક સુધરી ગયો હતો.

અમને ચાર જણાને સરકાર તરફથી રોજ (૧૨ ઓ'સ) પોણેશીર પોણેશીર દૂધ મળતું હતું. તેની અમે સવારે તેમજ બપોરે ચલા બનાવતા. છેલ્લા એ વરસમાં તો અમે દુર્ગાપૂજને દિવસે (દીવાળીમાં) તેમજ નાતાલ વખતે પુજાવ, બુચી, માંસ, જે મળી શકે તે બનાવી ઉત્સવ કરતા. હેમચંદ અને ઉપેન્યાસુ રાંધણુ-ક્રિયામાં એકા હતા. તેઓજ રાંધવાનું કામ કરતા. રોજરોજ નવીન નવીન વાનગીઓ બનાવીને તેઓ ખરેખર મને આશ્ચર્યચકિત કરી ચકતા. હું તો માત્ર દર રવિવારે રાંધતો. અમે અમારા રસોડાની ભાસાખાસ લીલાંમર્યા, ફુદીનો, ફેળાં વગેરેના છેલ્લા તથા વેલા રાંધીને

બાગ પશુ બનાવ્યો હતો. અમારો રાંધવાખાવાનો સમય દસથી બાર સુધીનો હતો.

હિસવનું રાંધવાનું સૌને આનંદજનક લાગે છે, કારણ કે તે પ્રમંગલશાત્ એકાદ વારજ રાંધવાનું હોય છે. પરંતુ રોજનેરોજ ચૂસા પાસે બેસી આંખ અને નાકનાં પાણી ભેગાં કરવાં, અને ઘૂમાડામાં રાંધતાં રાંધતાં જતે પશુ થોડું ઘણું રંધાઈ જવું—પછી ખાંધલાં વાસણે માંગવાં—વીછળવાં—એ બધાં કેવી રમણીય ક્રિયાઓ છે તે તો ખીચારી આપણી સતી—સાધ્વી અંતઃપુર્યારણીઓનો જ વિષય છે. અનુભવને લીધે અમે પણ તે જાણતા થયા. સારથી જ અમને જ્ઞાન થયું કે અર્ધાગના તે કંઈ અર્ધાગના નથી પણ બાર આના છે અને પતિદેવ તો માત્ર ચાર આના છે !

હિપેનગાથુ તો નિઃશ્વાસ મૂકીને બબડતા કે—“ખરેખર, આપણા દેશમાં ગોંસાઈ મહારાજને જ ખરેખરા સુખી છે.” એક દિવસ એ એક ગોંસાઈજીને બોલ્યા. તેઓ એક વૃક્ષની નીચે આરામથી પડ્યા હતા. પાસે એક સેવા—દારી, ભક્તાણી તેમને તેજમર્દન કરતી હતી, કારણ કે મહારાજશ્રી સ્નાન કરવાના હતા. ખીજ ભક્તાણી રસોઇનો સરસામાન તૈયાર કરતી હતી અને ત્રીજ એક ચૂસા પાસે બેસીને કુંક મારતી હતી. કારણ, મહારાજશ્રીને ભોગ ધરવાનો વખત થયો હતો. પાંચ ભક્તાણીઓ ખંજરી બાજવતી શેરીઓમાં બિલા માગવા ગઇ હતી. મહારાજશ્રીને ગાંજો જોઇએ, માલપૂઆ જોઇએ, રાત્રિએ સેવા થવી જોઇએ !

બહુ-પત્ની વિવાહના રિવાજથી સમાજપર શી અસર થતી હશે તે તો કોણ જાણે ? પણ એ રિવાજથી પુરુષને કેટલો બધો આશ્રમ થઇ શકે, એનો ખ્યાલ તો એકવાર અહીં આશ્રમધાનમાં

આવી, જાતે રસોઈ બનાવી ખાઈને, તેમજ હાડકાંતોડ ખાટજાની ઉપર જાતેજ શય્યા બિછાવી સૂઈને, જાતે પગથંપી કરવાનો અનુભવ લીધો હોય ત્યારપછી જ બરાબર આવી શકે.

તોયે આટઆટલાં દુઃખોની મધ્યે પણ અમારો આનંદ કંઈ ઓછો ન હતો. કારણ આનંદનું મૂળ તો આપણા અંતરમાં જ છે. હૃદયના અખૂટ ભંડારમાંથી જોઈએ તેટલો આનંદ મેળવીને તેનું યથેચ્છ પાન કરી શકાય છે.

છતાં અમારાં દુઃખ કંઈ છેક નિરર્થક ન હતાં. એ દુઃખો એટલાં બધાં તીવ્ર હતાં કે વેદાંતની દૃષ્ટિએ માયાનો વિચાર કરીએ તો પણ તેમના અસ્તિત્વ સંજ્ઞા મન વાળી લેવાય એમ ન હતું. પરંતુ વૃક્ષની વૃદ્ધિ અને ઉછેર માટે જેમ વસંતઋતુનો મૃદુ સ્પર્શ જરૂરનો છે તેમ ગ્રીષ્મનો પ્રખર તાપ તથા વર્ષાના ઝંઝાવાતની પણ તેને જરૂર રહે છે. મનુષ્યના જીવનમાં પણ જો હંમેશા વસંત જ રહે તો એનો વિકાસ ન થતાં એ અરિથર-નખળા-મનનો બની જાય; કડવા અનુભવો રૂપ જે વજ્રાસિ મનુષ્યની શક્તિઓને ખીણીને તેને દેવરૂપ બનાવે છે તેની પણ જીવનમાં ખૂબ જરૂર છે.

પરમાનંદની કથા

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

પરમાનંદની કથા

એક દિવસ સગ્ગમાં ફેરફાર થયાના સમાચાર આવ્યા. ધણું કરીને તો તે ૧૫ મી નવેમ્બરનો દિવસ હતો. અમને કહેવામાં આવ્યું કે તમને જન્મભર દેશનિકાલની સગ્ગ થઇ છે.

છ સાત દિવસ પછી અમારું વજન કરવામાં આવ્યું. અમે ધાર્યું કે હવે આ કાળાપાણી લઇ જવાની તૈયારીઓ થઇ રહી છે. પણ જેલવાળાઓ તો કેદીઓથી બધી વાત છપાવવાની જ ફિકર રાખે છે. એક કારકુન આવી અમને કહી ગયો, કે કોઇ સમાંઘાલાંને મળવાં બોલાવવાં હોય તો કાગળ લખી દો, કારણ હવે જમદીથી જ તમને લઈ જવા પડશે. આ કેવળ જૂઠાણું હતું. હજી બે ચાર દિવસ તો અહીંઆ જ રહેવાનું છે, એવો ભ્રમ અમારા દિલમાં પેડા કરવા માટે જ આ તદખીર રચવામાં આવી હતી. સાંજ પડી ને અમને કાળાપાણી માટેનાં ખાસ કપડાં-એક કુડતું, એક ઘોતીઠિં અને બે કામળાં-આપવામાં આવ્યાં. અમારા પગમાં મજબૂત બેડીઓ ઠોડી, અને બે બે કેદીઓની જોડ કરી દરેકનો એક એક હાથ લઈ હાથ-કડી પહેરાવી,

જેલ બહાર અમારે માટે એક ગાડી ઉભી હતી. તેમાં સવાર થઈ પોલિસના સપ્ત ચોકીપહેરા હેડળ અમે સ્ટેશન તરફ ફર્ય કરી. જાવણી સ્ટેશને (લાહોર) અમારે માટે એક ડબ્બો ઉભો હતો. પોલિસની સાથે અમને તેમાં બેસાડ્યા, અને ટ્રેન આવી એટલે અમારો ડબ્બો તેને જોડી દીધો. બહાણું વા'તાં જોયું તો ટ્રેન પંગળા વટાવી ગઈ હતી. જતાં જતાં પણ પંગળાની ભૂમિનાં છેલ્લાં દર્શન કરવાનું ભાગ્યમાં નહોતું.

અમારી સાથેના કેદીઓની એક વિશેષતા હતી. જેલમાંથી બધાય ગાતાં ગાતાં જ નીકળ્યા, અને આખે રસ્તે ગાયાં કર્યું. ગાડીમાં પણ બધા ગાયાં જ કરે. સ્ટેશનોપર લોકો અમારું ગાણું સાંભળી દિંગ થઈ જાય. બે મિનીટ સાંભળ્યા પછી તેઓને ખચર પડે કે આ તો કાળાપાણીના કેદીઓ છે. પોલિસ ઉતાડીઓને અમારા ડબ્બાની નજીક આવવા ન દે, છતાં તેઓ દૂરથી અમારા તરફ ટીકી ટીકીને જોયાં કરે, થોડીવાર ઉભા રહે અને પછી ચાલ્યા જાય. જ્યાં જ્યાં ટ્રેન ઉભી રહે ત્યાં ત્યાં આવું જ થાય.

બે જણને જોડાજોડ હાથકડી નાંખેલી એટલે પછી અમારા કુખનું તો પૂછવું જ શું? ઉઠવું હોય તો સાથે, પાણીપિસાગ જવું હોય તોયે સાથે અને જગર જવું હોય તોયે સાથે. એક જણ પોતાનું કામ કરે ને બીજો પાસે ઉભો રહે. સવાને માટે તો જગ્યા જ ન મળે. આની કઠંગી સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત કાઢી. છેવટે મુસાફરી પૂરી થઈ અને કસકસા આગમ્ય. પોલિસ અમને પ્રેસિડેન્સી જેલમાં લઈ ગઈ. 'મહારાજ' સ્ટીમર કાળાપાણીના કેદીઓને દર સાળીસ દિવસે કસકસાથી આન્દામાન લઈ જાય છે. એને જવાને હજી પંદર દિવસની વાર હતી. તેટલો દિવસ ત્યાં જેલમાં ગાળ્યા પછી 'મહારાજ'માં બેસી ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાતની ફરી

આઈ કુસાફરી કરી-જે દરમ્યાન સેંકલા ચણા, ચીવડો અને થોડી ચીની સાફર મળતી. છેવટે અમે આન્દામાન પહોંચ્યા. ફાકતરી તપાસ પછી અમે જેલમાં દાખલ થયા.

જેલના ઉપરી એક ગોરા જેલર હતા. જેલ બંધાઈ ત્યારથી જ તેઓ સાહેબ ત્યાં હતા. સાહેબનું નામ બારી સાહેબ હતું. તેઓ એક નમૂનેદાર જેલર ગણાતા. પોતે લગભગ આખી હાંદગી હિંદના અઠંગ હિંદગીરો અને બદમાસોની સાથે જ ગાળેલી. આથી એ લોકોની બદમાસીનો તેમને એટલો અધિક અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો કે મનુષ્ય-પ્રાણીમાં સર્ગુણ જેવી ચીજના અસ્તિત્વ માટે તેમના મગજમાં સ્થાન જ નહોતું. કેદીઓ અને અંગ્રેજ સિવાય લાગ્યે જ તેઓ કાર્ખની સાથે હળતામળતા. તેમના સિવાય બીજા કોઈની પાસે જવું તેમને પસંદ ન હતું, ન તો બીજાઓને તેમની પાસે જવું પસંદ પડતું. તેમાં વળી પેટી ઓશીસર, ટંડેલ અને જમાદાર લોકો એમની એટલી બધી ખુશામત કરતા કે બારી સાહેબ એમ જ માનતા થઈ ગયલા કે પોતે પરમેશ્વરનો અવતાર છે અને તેઓ વારંવાર કહેતા, કે “આ જેલનો હું પરમેશ્વર છું.” પચીસ પચીસ વર્ષ કેદીઓના સતત સહવાસથી એમની રહેણીકરણી પણ તેમના જેવી જ થઈ ગઈ હતી. આખો દિવસ કેદીઓ સાથે ગપ્પાં હાંકવાં, ઠંઠા મસ્કરી કરવી, ચાડીચુગલી સાંભળવી-મસ, આ જ એમનો ધંધો. એમની ચતુરાઈ કેદીઓને અંદર અંદર લગતી મારવામાં જ વપરાતી. હુસ્વાઈ કરવામાં એમને ખૂબ રસ પડતો. બધા કેદીઓને કોઈ નહિ ને કોઈ જાતની હુસ્વાઈમાં ગૂંથાયલા રાખવાની એમને લાગી જરૂર જણાતી. તેમ ન કરે તો એમને હાંદગી અફારી લાગતી. કદાચ એમના હિંદમાં એમ પ્રચ્છ હોય કે કેદીઓ બાબરાબૂત જેવા છે, એથી તેઓ કોઈને કોઈ હુસ્વાઈમાં રોકાયલા ન રહે તે તેમને જ ખાવા ધાય. અમારી દોળી જેલમાં દાખલ થતાં બારી સાહેબ

મુંઝાયા અને ભાઈસાહેબની દાનત જ ખૂરી એટલે એમણે તરત જ એક પેરી ઓરીસરને અમારી પાછળ મૂકી દીધા કે અમે શું કરીએ છીએ તેની તે ખબર રાખે. આથી અમારા દાખલ થતાંની સાથે એક નરી જ ભતની દિલચાલ શરૂ થઈ.

આ જેલમાં પણ કંઈ સારા માણસો મિલકુલ નહોતા એમ નહોતું. એક બે એવા લગ્ના માણસો પણ હતા કે જેમણે જેલની સ્થિતિથી અમને વાકેફ કરી દીધા. દરવાજા પર બારીસાહેબનું ભાષણ સાંભળી અંદર દાખલ થયા કે એક બે ફેદીઓએ જેઓ મુન્શીનું કામ કરતા હતા તેમણે પૂછ્યું, ભાઈ પરમાનંદ કયા ?

પંદર રૂપીઆનો પગારદાર એક જમાદાર જે બધા ફેદી ઓરીસરોનો ઉપરી હતો અને બારી સાહેબની જ પ્રતિકૃતિરૂપ હતો તે અમને અંદર લઈ ગયો, અને બે બે ત્રણ ત્રણ જણને જુદી જુદી ઓરડીઓમાં બેઠેલી દીધા. તે વખતે સાંજ પડવા આવી હતી અને બધા ફેદીઓ પોતાનું કામ પૂરું કરી રહ્યા હતા. નારીએળના છોડાને ફરી તેના રેસાઓનું બંડલ લઈ ફેટલાક ઢિલા હતા. ફેટલાક નખળા ફુલળા માણસોના હાથમાં દોરડાના ગૂંચળા હતા. એ દોરડું તેમણે ભતે જ વણેલું હતું. ફેટલાકના હાથમાં તેલની બાલદીઓ હતી. હાથે ધાણી પીલીને એ તેલ કાઢ્યું હતું.

દરેક બ્લોકનો એક એક ચોકીદાર હતો. એ ચોકીદાર પણ ફેદીમાંથી જ પસંદ કરવામાં આવતો. એને ‘ટ’ડેલ’ કહેતા. ટ’ડેલના હાથ નીચે બીજા બે ફેદીઓ હતા. “એમ, અહીં આવ, લાઇનમાં બેસ, પોટલું છેડ, તડકામાં મૂકી આવ, કંઈ સંતાડ્યું તો નથીને ?” એમ કહીને તેઓ બધાને ધમકાવતા ફરતા. કોઈ જરા ચૂં કે ચાં કરે કે બે અપક લગાવી જ હોય. જરા વાત વધે તો કમરમાં કડો હોય તેના પર જ હાથ ભય, અને ગાળોનો તો હિસાબ જ નહિ,

અમે તો નવા નવા દાખલ થયા હતા એટલે ટંડેલ અમારી પાસે થઈને જતી વખત તો અક્કડ ને અક્કડ જ ચાલે, અને અમારાપર પોતાનો રૂઆળ ખેસાડવા બીજા કદીઓને અમારા દેખતાં ધમકાવે. એના મનમાં એમ હતું કે અમને દાખલ થતાં વારને બતાવી દેવું કે ત્યાંના કદીઓ ઘેટાંની માફક એના હુકમને કેવી રીતે માથે ચઢાવે છે.

અમે દાખલ થયા કે ટંડેલે બધા કદીઓને હુકમ કર્યો, કે “જુઓ, બધા સાંભળો. :આ બામ્બકેસવાળા કદીઓ છે. કાંઈ એ લોકો સાથે વાત કરવી નહિ. જો કાંઈ એમની સાથે એક અક્ષર સરખો પણ બોલતો સંભળાશે તો તેની ખખર લેખ લેવામાં આવશે.”

જરાજરામાં કદીઓને ધમકાવવામાં આવતા: ‘ચલો, સામે ચલો.’ આનો અર્થ ખારી સાહેબની સામે લઈ જવાનો હતો. જો ખારી સાહેબ ધમકાવીને અને ગાળો દઈને કાઢી મૂકે તો તો નસીમ-દાર, નહિ તો જો તેઓ ટિપ્પીટ પર રીમાર્ક લખી દે તો તે કદીને સુપરીન્ટેન્ડન્ટની અદાલતમાં તે અપરાધને માટે ઉભો કરવામાં આવતો, અને જો સુપરીન્ટેન્ડન્ટ સજા કરે તો તે કદીનો અપરાધ સાબીત થયો ગણાતો અને તે તેની ખરાબ ચાલચલતના પ્રમાણુ-રૂપ લેખાતો.

અમારાં જૂનાં કપડાં લઈ લેવામાં આવ્યાં, અને અમને નવો લેખાસ આપવામાં આવ્યો. એક ટોપી, ધુંટણ સુધીનું જાંજીઉં, વગર બાંધતું કુડતું, અને મજૂરી કરતી વખતે પહેરવાની એક નાની ચૂડી. દરેક બ્લોકમાં એક હોજ હતો. દરીઆનું પાણી નળીઓદ્વારા એમાં ભરાઈ જતું. આખો દિવસ મહેનત કર્યા બાદ આ હોજમાં આવી ન્હાતા, અથવા હાથ-ગરદો ધોઈ કપડાં બદલતા. અમે એમાં જઈ-હાઈએ એટલામાં દિવસનું કામ લખાવવાનો વખત થતો. બધા

કેદીઓ એક હારમાં બેસી જતા. એક નાનું ટેમ્પ અને પુરસી કમ્પાઉન્ડમાં પક્યાં રહેતાં. એક ગેરા સાહેબ એઓ એસિસ્ટન્ટ જેલર હતા તે આવીને પુરસી પર બેસતા. નાના ટેમ્પ પર વજન કરવાનો ઠાંટો રહેતો. રેસા અથવા દોરડાનું વજન કરવામાં આવતું, અને જે બડક પૂરું ઉતરતું તો તે દૂર ફેંકી દેવામાં આવતું; પણ જે ઓછું ઉતરે અથવા રેસા સાફ ન હોય અથવા દોરડું બહુ પાતળું હોય તો ગેરા સાહેબ ટોલને ધમકાવતા: “શું જુએ છે? સરકારનું નિમક હરામ કરે છે?” વિગેરે. દામ લખાવી પાછા ફરીએ એટલે સાંજનો આવનો વખત થતો. બંડારી માથા પર ચોખ્ખાની ભરેલી લોહાની પેટી લઇ, એક કેદીના હાથમાં દાળની બાલદી અને બીજાના હાથમાં તરકારી આપી, જમાદારો અને ટોલોની સાથે અમારી સામે આવી ઉભો થતો, અને પેટીઓથીસર અને ટોલ પોકારી ઉઠતા: “સૌ વાસણુ લેઇ એક હારમાં બેસી જવ.” ચોખ્ખાનો એક ડબ્બો, દાળની એક કડછી, થોડુંસરખું શાક, બે ફૂલકા રોટલી-મસ નાંખ્યું ન નાંખ્યું ને બંડારી આગળ ચાલતો. ચાર પાંચ મિનીટમાં સૌ દેહસો કેદીને પીરસી બંડારી બીજા બ્લોકમાં ચાલી જતો. પંદર મિનીટ ખતમ થઇ. આવતું પૂરું થયું. ‘હી જાઓ, ચાગીવાડકા સાફ કરો, એક લાઇનમાં મૂકી દો, પોતપોતાની લાઇનમાં બેસી જવ.’ સાડા ચાર વાગ્યા. ટોલ અને પેટીઓથીસરો ટાપટીપ કરી તૈયાર થઇ કોઇની રાહ જોતા ઉભા રહેતા. એવામાં જમાદાર આવી “સાહેબ આતા હૈ” કહી બીજા બ્લોકમાં ચાલ્યો જતો. ટોલ કહે: “બધા ચૂપ થઇ જાઓ.” જે કોઇ જરા સરખું પણ ખોલે તો ટોલ કે પેટી ઓથીસર ધમકાવે: “આની છબ બહુ ચાલે છે. મૂંગા નથી મરાતું?”

સાહેબ કમ્પાઉન્ડમાં આવી બે મિનીટમાં બધા બ્લોકના ફરજીયાત પસિથી પસાર થઇ જાય છે. ફરજાત પાસે આવે, ન આવે

કે જમાદાર સન્નામ ભરી 'સરકા...ર'નો પોકાર કરે છે, અને એ પોકાર ચતાની વારને બધા કેદીઓ ઉભા થઇ જાય છે.

સિગાર ફૂંકતો ફૂંકતો, શરીર કરતાં પેટને આગળ ને આગળ લઇ ફરતો જેલર એક દષ્ટિપાત નાંખી બધાને જોઇ લે છે. જો કોઇ દટાર ઉભો હોય તો સાહેબ તેના તરફ આંગળી કરી બતાવી દે છે. બસ, આંગળી થઇ કે ટડેલ કે પેટીઓશીસર તેની પૂંઠે પડ્યા જ સમજવા.

રાતે બરાબર બંદોબસ્ત કરી તાળાબંધ કોટડીઓમાં કેદીઓને પૂરી દેવામાં આવે છે. ચાર ચાર વોર્ડરો વારાફરતી રાતના ત્રણ ત્રણ કલાક પહેરો ભરે છે.

અમારા પર ખાસ દેબરેખ રાખવાનો ટંકેલ અને પેટી બોલી-સરોને હુકમ હતો. અમે પરરપર ચા બીજા કોઇ કેદી સાથે વાતચીત ન કરી લઇએ તેની તેઓ ખૂબ સંભાળ રાખતા. અમારી કોટડીઓ એક એકથી દૂર હતી. ખાતી વખતે પણ અમને દૂર જ બેસાડવામાં આવતા. વળી અમે કદાચ વાત કરી લઇએ તો તે સંભળી તેનો રિપોર્ટ કરવા અમારી પૂંઠે ખાસ આદમીઓને મૂકવામાં આવતા. જેલરે અમને જણાવી દીધું હતું કે જેલનો એવો કાયદો છે કે જો કોઇ કેદી પર આરોપ મૂકવામાં આવે તો જ્યાં સુધી તે પોતાની જાતને નિર્દોષ પૂરવાર ન કરે ત્યાં સુધી તે ગુન્હેગાર જ લેખાય. આવી સ્થિતિમાં અમારી વિરૂદ્ધ ફરીઆદો થાય એ કંઇ નવાઇની વાત નહોતી. પહેલે જ દિવસે અમારા લોકોનું કામ બહુ ઓછું ઉતર્યું. મેં મારી આખી જાંઘીમાં મહેનતનું આટલું કામ કર્યું નહોતું. બીજા ધણીયે એવી જ સ્થિતિ હતી. નવા કેદીની વિરૂદ્ધ પહેલા પંદર દિવસમાં કોઇ રિપોર્ટ કરવામાં નથી આવતો, પણ અમારે મારે તો ખામ ચાલવજી હતી, એટલે

અમને તો તે દિવસે જ બારી સાહેબની સામે ખડા કરવામાં આવ્યા. તેમણે ધમકી આપવા માંડી: “ મહેરબાન, આ તો જેલ છે અને તેને કાળાપાણીની જેલ છે. અહીં તો કામ પૂરું ર્યું જ છુટકો. ”

અમારામાં મારા જ નામનો એક બીજો જુવાન હતો. તેણે તો ઠંડે કલેજે ત્રિશ્નકુલ બેદરકારીથી આ વાત સાંભળી. બારી સાહેબ બોલી ઉઠ્યા: “ સીધો ઉમો રહે. ” જમાદારે તેની પાસે જઈ તેને સીધા ઉભા રહેવાનો પાક પઢાવવા માંડ્યો. જેલરે હુકમ કર્યો: “ આજે અમને પહેલો દિવસ છે, લઈ જાવ. ” અને અમે અમારી ટ્રાટડીમાં પાછા આવ્યા.

બીજો દિવસે રવિવાર હતો. રવિવારે સવારે ઉઠીને કપડાં ધોઈ નાંખવાનાં, અને કપડાં સૂકાય એટલી વાર જેલના કમ્પાઉન્ડનું આસ કાપવાનું. રવિવારે સવારે કાંજ નહિ મળે. બપોરે અને સાંજે બે વાર ખાવાનું અને આખો દિવસ ટ્રાટડીમાં પૂરાઈ રહેવાનું.

બીજો દિવસે સવારે પરમાનંદે કામ કરવાની ના પાડી. તેણે તો ચોકમેચોકખું મંલળાવી દીધું, કે “ મારાથી એ કામ નહિ થાય. ” ટંડેલે એને જેલરની સામે લઈ જઈ ખડા કર્યો. જેલરે ગુસ્સે થઈ ઘાંટાઘાંટ કરવા માંડી. પરમાનંદે પણ સામેો તેવો જ જવાબ આપ્યો. પરમાનંદને પોતાનો હાથ તાવવા માટે જેલર સાહેબ ખુરસી પરથી ઉઠવા ગયા, તેવો જ પરમાનંદે સાહેબને ધક્કો માર્યો. સાહેબ ખુરસી પર પડ્યા અને ખુરસી ઉઘી વળી એટલે સાહેબ ધૂળ ચાટતા થઈ ગયા. ટંડેલ અને જમાદારે આથી પરમાનંદને ખૂબ ફટકાર્યો. બીજારા પરમાનંદનું માથું ફૂટી ગયું. તરત જ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને ટેલીફોન કરવામાં આવ્યો. બારી સાહેબ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટથી ખૂબ ડરતા. એમણે પરમાનંદનું લોહી

ધાઈ નાંખી, કાઈ નિશાની બાકી ન રહેવા દઈ, તેને હવાસાતની કાટડીમાં પૂરી દેવાનો હુકમ કર્યો. હવાસાતની કાટડીમાં બધા કર્મો એટલે કેદીને કામ કરવા માટે કદિ બહાર ન કાઢેતા.

સુપરીન્ટેન્ડન્ટ મેજર મૂરે ઘણો લગ્નો માણસ હતો. તે કૃતવ્યનિષ્ઠ તેમજ ન્યાયી હતો. અમે અમારી કાટડીઓમાં જ સાંભળ્યું કે મૂરે સાહેબે આવતાંની વારને બારી સાહેબની કાટકણી ઘડી, કે 'નવા કેદીની તો શા માટે છોડાડ શરૂ કરી ?' સુપરીન્ટેન્ડન્ટ અને જેલર પરમાનંદની કાટડીમાં ગયા. ધમકી એ તો જોશમાં સાધારણ વાત છે. સુપરીન્ટેન્ડન્ટે તેને ધમકાવ્યો. પણ પરમાનંદ તો ગુસ્સામાં હતો. તેણે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં સુપરીન્ટેન્ડન્ટને પણ રોક્યું જ પરખાવ્યું.

આખી જોશમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. બારી સાહેબને ફટકામાં, બારી સાહેબને ફટકામાં એમ સૌ ઘોષી રહેવા લાગ્યું. ટુંડેલ અને પેટ્ટી ઓફીસરો હિપર ઉપરથી બારી સાહેબથી ડરતા અને તેની ખુશામત કરતા, પણ એમને માર પડવાથી તેઓ અંતરમાં ખુશ થઈ થઈ અને હસવા લાગ્યા. બારી સાહેબ એવા કૂર અને બલિષ્ઠ હતા કે બધાજ એમને માર પડવાથી રાજ થયા. ચાર પાંચ દિવસ પછી સુપરીન્ટેન્ડન્ટ પાસે પરમાનંદના કેસ ચાલ્યો, અને એને નેચ તેતરના ફટકાની સજા થઈ. એને ફટકા મારતા મહેલા જોશમાં બારણાં વગેરે બધા કી મૂરતો બંદોબસ્ત કર્યો. પછી ફટકા મારવા શરૂ કર્યા પરમાનંદે એ કે ચાં નહિ કયું. પણ જોડે ફટકા મારવા સમયાર આખી જોશમાં વાધુ વેગે મસૂરી થઈ. કી જાત બજાતાજ બધા કેદીઓએ હડતાલ પાડી. જોશમાં જોશમાં હડતાલમાં મૂળ ગુસ્સાને એ તેમને બંધ રહે છે કે હડતાલનો એ જ બધાને લાગ્યા તો મામલો ગંભીર થઈ પડ્યો.

આથી હડતાલ પડતાં વાર બારી સાહેબ બધા કેદીઓની સાથે વાતચિત કરવા લાગ્યા, અને હળવે હળવે સમજાવવા લાગ્યા, કે એમાં તો પરમાનંદનો વાંક હતો, હું તો કંઈ બોલ્યો સરખોયે ન હતો, વિગેરે.

આથી બધા પાછા કામ પર લાગી ગયા, પણ તે પહેલાં શરત કરી કે જોલના અમલદારોએ આવું સખ્ત વર્તન ફરી ચલાવતું નહિ. પણ એવી શરત તે પળાઇ જાણી છે ? બારી સાહેબ આમ બોલવે ચાલવે બહુ મીઠો હતો. એટલે તેણે એ વાત કબૂલી, પણ તેના અંતરમાં તો વેરનો અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો. અમારી અંદર એણે પોતાનાં એક બે માણસોને ગુપચૂપ ભેળવી દીધાં અને પોતાની બાજુ ખેલવી શરૂ કરી દીધી.

બાકીનાં વર્ષોનો ઇતિહાસ બહુ લાંબો છે. તેનું વર્ણન કરવા બેસું તો વાચકોનો વખત ફાગટ જાય. છતાં એટલું તો જણાવી દઉં, કે જોલમાં પણ લિન લિન સ્વાર્થવાળા કેદીઓનાં મંડળો બંધાયાં હોય છે, અને તેઓ પરસ્પર લડી મરે છે. આ બધાની દોરી બારી સાહેબના હાથમાં હતી. નવા રાજદારી કેદીઓ ધડી ધડી બારી સાહેબનું અપમાન કરતા અને હિફતાઇથી વર્તતા હતા અને કાંઈકે તો તેમને માર પણ માર્યો હતો. તેમના પર બને તેટલો જીલ્લમ કરી પોતાની હૃદયજ્વાળા શાંત કરવી એ બારી સાહેબના દિલની મુરાદ હતી. આ મુરાદ પાર પાડવા તેઓ મુસલમાન વોર્ડરોને અને પેટી ઓફીસરોને રાજદારી કેદીઓનું નામ લઈ ભડકાયાં કરતા, અને જે થોડાકણા હિંદુ વોર્ડરો અને પેટી ઓફીસરો હતા તેમને ધમકાવતા કે તમે એ રાજદારી કેદીઓની સાથે દીલી દોરી રાખી વર્તો છો. આ ધમકાથી ડરી જઈ તેઓ બારી સાહેબને ખુશ કરવા મુસલમાન વોર્ડરો કરતાં પણ વધારે જીલ્લમ કરતા.

સુખની ઇચ્છા અને ખોરાકની લાલચ એ બે જોડમાં મુખ્ય થયો છે. આનાથી બધાં કામ પાર પડે છે. જ્યાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સુડીપાકી બે રોટલી, જરા સરખી દાળ, કાચાપાકા ચોખા, અને ધાસના પાતરાનું શાક ખાવા મળ્યાં કરતું હોય, ત્યાં જો જરા સરખી માછલી કે એવા કોઈ ખોરાકની આશા પડે તો તે કદીને મન સારા સંસારમાં એના જેવું બીજું સુખ નથી દેખાતું. તે મેળવવા માટે ગમે તે કરવા તે તત્પર થઈ જાય છે. બારી સાહેબે આવી લાલચો આપી પોતાની ઇચ્છાનુસાર કામ કરનાર માણસોની એક ટુકડી ઉમી કરી હતી. બારી સાહેબ તે લોકોને આવી લાલચો આપતા એટલું જ નહિ, પણ તે લોકો જો રાજદારી કદીઓ વિરૂદ્ધ ખાતમી મેળવી આપી બારી સાહેબની સેવા બજાવશે તો તે લોકોને છૂટકારો વહેલો થવાનો સંભવ છે એમ પણ તેઓને સમજાવતા.

કેટલાક માણસોનો એક એવો પણ પક્ષ હતો કે જે પોતાને ખરેખર અન્યાયપીડિત માનતો. તેમની એવી માન્યતા હતી કે ‘આપણે રાજદારી કદીઓ હોવાથી આપણું જોડમાં ખાસ જીદું સ્થાન હોતું જોઈએ, ખાવા પહેરવામાં પણ આપણે માટે ખાસ અક્ષમ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, અને બીજા કદીઓ કરતાં આપણા તરફ વધુ સારું વર્તન રખાતું જોઈએ.’ પણ અહીં તો બધું આથી ઉલટું જ હતું. એમને ખાવાપીવાનું બીજા કદીઓ જેવું જ મળતું; કામ પણ તેવુંજ કરવું પડતું. બીજા કદીઓ ઘેર પણ એવુંજ ખાવાને તથા કામ કરવાને ટેવાયલા હોવાથી તેમને માટે એ ભારે વાત નહોતી, પણ આ લોકો તો અણુટેવાયલા, મધ્યમવર્ગના હોવાથી એમને માટે એ ઠંડ ભારે હતો. આટલું બસ ન હોય તેમ ખૂની અને જુલમી માણસો વોડર અને પેરી ઓફીસર બની આ રાજદારી કદીઓ પર દેખરેખ રાખતા અને સત્તા ચલાવતા. આથી આ પક્ષના આદર્શીઓએ, જોડ બહાર પોતાના દેશમાં જે જાતની ચળ-

ધળ ચલાવતાં, તેની ચળવળ અહીં પણ ચલાવતી શરૂ કરી દીધી. જેણે આગળ છતાં તેમના વિચારો ફેરવાયા ન હતા, તેમને ભુરસો દયાયો ન હતો. આથી તે લોકોએ હડતાલની પ્રથા શરૂ કરી. કેટલાકોએ તો ખોરાક લેવા બંધ કરી અપવાસ શરૂ કર્યો. આમાં કેટલાકના મન પળ ગયા. હોશીઆરપુર જીલ્લાના રામરક્ષો નામના રાજ્ય પોતાનો પ્રાણ આમાં જ ખોયો. પૃથ્વીસિંહ પાંચ મહિના ભૂખમરો વેઠ્યો; એનું વજન ૧૫૦ રતલથી ધીમે ૬૦ રતલ થઈ ગયું. છેવટે અધાની સમજવડથી તેણે ખોરાક લેવા શરૂ કર્યો. આમાંના ધણીની મોટામાં મોટી ફરીઆદ એ હતી કે તેમને પોતાના પ્રેશ લોવા માટે સામુયા બીજા કોઈ ચીજ મંગતી ન હતી. ધાર્મિક દ્રષ્ટિથી શિખો પર આ ભાર અત્યાચાર ગણાય.

x

x

x

જે કેદીઓની અંદર અમારે રહેલું પ્રકૃતિ હતું તેઓ કેવા પ્રશરના હતા ?

જંગલ સંમસ્તમાં જાહેર ગુણોની ખીલવટની દ્રષ્ટિએ હિંદ પ્રજાતમાં ખજાત દેશ છે. એ સમાજના પતિતમાં પતિત આદમીઓ સંજા પોતી જેલ સીધા છે. એમાં પણ જેઓ સૌથી અજાણ હોય છે તેઓને કાળાપાણી મોકલવામાં આવે છે. અને કાળાપાણીમાં જો તેઓ સારું વર્તન રાખે તો જેલ બહાર પાડવામાં થોડી ધણી સ્વતંત્રતા મેળવી શકે છે. તેઓ જેલમાં જ રહેતા હોય છે. તેઓ તો સંજા પોતી પ્રજા જેલમાં જ આવે છે. આથી બદમાશોમાંથી જે અજાણ અજાણને આવે તો બદમાશોની અંદર અમે રહેતા હતા. હિંદના બધા માણસોને અમારી આસપાસ હતું અને અમારો કોઈમાં અમારું નેહનું ધણી સંજા પ્રજા તેઓને સારી જુમ સંસ્કારમાં આપ્યા

આ હિરણ્ય પાસે લક્ષ્મણ એ હતું કે આખો દિવસ ગાળો દીવાં કરી, ભાંડો આંદરે ખરસે થવું અને જરા જરામાં લડી પડે, લાગ આવ્યે કોઇનાં કપડાં કે વાસણ ચોરી લેતાં અને પોતાની કાટડીઓમાં રાતદિન જુગાર ખેલ્યાં કરવો.

જેમનાં લોકોને બે પૈસા આપો, તેમને કહેશો તેને આગળ વધારો, તમે કહેશો તેની સાથે લડી આવશે. તેમને કહેશો તેની સાથે લડી આવશે. તેમને કહેશો તેની સાથે લડી આવશે.

જેમનાં બંધનો અને દુઃખાથી પીડાતા કદીઓ સ્વાભાવિકરિતે જ નેત્રના અમલદારો અને સરકારની ચિરદ હતા. તેમને દુઃખ પડતું અને તેથી દુઃખ દેનારોઓ પર તેમને ક્રોધ ચડતો. તેઓ રાજદારી કદીઓ તરફ માનની નજરથી જોતા, અને તેમની પ્રથમે સહાનુભૂતિ દાખવતા. તેઓનાં મનમાં એમ હતું કે આ લોકોએ સરકારની ચિરદ ચળવળ ઉભી કરી છે એટલે જો એમની સાથે આપણે કામ કરીએ તો વખત છે ને સરકાર બદલાઈ જાય, અને આપણે છૂટી જઈએ. તેઓની તો હરદમ એજ ધ્રુજા હોય છે કે સરકાર બદલાય, કારણ તે સિવાય તો કાળાપાણીમાંથી છૂટવાની એમની યુગ્મય નહોતી. આથી સરકારે બદલાવાની વાત વેઓ તરત જ માની લે છે—માણસ પોતાની ધ્રુજા મુજબની વસ્તુ તરત માની માની લે છે તેમ. જેટલો વખત થઈ શકે તેટલો તેઓ બંધો વખત કદીઓ રાતે બેગા બેરી મસક્ત કરતા, અને સવારે ગપ ઉડાવતા, કે : “જર્મન આવ્યા. હવે થોડાજ દહાડા બાકી છે.” ત્રીશ ત્રીશ વર્ષથી જેત્રમાં જીવન ગુજારતો એક જુદો બ્રહ્મદેશવાસી મારી પાસે આવ્યો અને પૂછવા લાગ્યો : “બાપુ! અંતેજે આદ્યા જશે એ વાત સાચી છે ?”

તેમને કહ્યું : “તમેજ કહોને.” તે કહેવા લાગ્યો : “આ બધા કદીઓ ગપ ઉડાવે છે. ત્રીશ વર્ષ પર અહીં આવ્યો

ત્યારે પણ આવુંજ કહેતા હતા. ” આવી આશામાંને આશામાંજ તેઓ જીવન વ્યતીત કરે છે અને જેઓ ખૂબ ગપ્પાં ઉડાવી શકે છે તેમને કેદીઓ ખૂબ પસંદ કરે છે.

આ કેદીઓ જરા જરામાં ગુસ્સે થઈ ખૂન પણ કરી નાંખે છે. જરા સરખી લાલચને ખાતર ખીજને લૂંટે છે. ખીજનાં છોકરાંઓને મારી નાંખતાં પણ આધુંપાધું જોતા નથી. થોડું સરખું અફીણ યા તમાકુ આપી તેમની પાસે તમારી મરજી પડે તેવું કામ તમે કરાવી શકો છો. ખીજનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરવો એ તો તેમના સ્વભાવમાં જ નથી હોતું. સુખદુઃખની બધી વાતો તેઓ પોતાની જ દ્રષ્ટિથી નીરખે છે. ખીજનું બહું કરવામાં પોતાને દુઃખ થતું હોય તો પછી ખીજનું બહું શા માટે કરે ? જેલર એ લોકોને દુઃખ દે છે તે દૂર થવું જોઈએ, એટલે તેઓ એને સુખ આપે છે. જેલરને એ લોકો પાસેવાત કઢાવવી હોય તો એમને જરા સગવડ કરી આપે એટલે બધી વાત મળી જાય.

એ લોકોમાં કોઈ પણ સારા માણસો નથી હોતા એવું કંઈ નથી. કેટલાક એવા માણસો પણ હતા જેમની વિરૂદ્ધ ખોટો પૂરાવો ઉભો કરી પોલિસે તેમને સજા કરાવી હતી. કેટલાકે અગણિત કે આપેશમાં આવી જઈ કોઈની હત્યા કરી નાંખી હતી, અને તેનું ફળ તેઓ અહીં જીંદગીભર ભોગવતા હતા. કેટલાક એવા નાદાન જીવાનીઓ પણ હતા કે જેઓએ રમતમાંને રમતમાં કોઈના પ્રાણ લીધા હતા.

મુંગઈ પ્રાંતના નાની ઉમરના એ ત્રણ ગોવાળીઓ હતા. ગ.થો ચરાવતાં ચરાવતાં કોરટ બનાવી એક જણ ન્યાયાધીશ બન્યો, ખીજ એ સિવાય બન્યા, અને એક શખ્સ પર આરોપ ધડી કાઢી તેને આ કોર્ટમાં ઉભો કર્યો; ન્યાયાધીશે આરોપીને ફાંસીની સજા

ફરમાવી. સિપાઇઓએ ગુન્હેગારના ગળામાં દોરકું ફાંસી તેનો એક છેડો ઝાડ પર બાંધી એક બેંસની પીઠ પર તેને ઉભો કરીયો, અને પછી બેંસને હાંકી મૂકી. ન્યારે તે અદ્ધર ટંગાવા લાગ્યો ત્યારે બધા નારી ગયા. આવા મામલાઓમાં સંડોવાઇને પણ કેટલાક માણસો આવેલા. એમના જેવા લગ્ના માણસો તો સાધારણ જનસમાજમાંયે મળવા મુશ્કેલ.

આ કેદીઓના જીવનમાંની એક ચીજનો ઉલ્લેખ ખાસ જરૂરી છે, અને તે તમાકુ. જેલમાં એને ‘ સૂકો ’ કહે છે. હિંદની જેલોમાં તમાકુ લાવવાનું કામ સરકારી માણસો કરે છે; આનંદામાનમાં એ કામ વોર્ડરો તથા પેટી ઓફીસરો કરે છે. જેલના નિયમો પ્રમાણે જેલની અંદર તમાકુ લઇ જવાની મનાઈ છે, અને તપાસ કરતાં જે કોઇ પકડાય તો તે સખપાત્ર હરે છે. પણ તેથી તમાકુ અંદર જતી અટકતી નથી, કારણ તમાકુ લાવનારને સારો નફો મળે છે. જેલના લગલગ બધાજ કેદીઓ આખો દિવસ તમાકુ ખાયાં કરે છે. જેઓ જેલમાં જતા પહેલાં તમાકુના વ્યસની નથી હોતા તેઓ પણ અહીંની આબોહવાથી ઝટ ખાવા શીખી જાય છે. જેલની અંદર તમાકુ ચણણી રૂપીઆની ગરજ સારું છે. તમારી પાસે જે તમાકુ હોય તો તમે તમારું કામ ખીજ પાસે કરાવી સુખચેતથી બેસી શકો. એનાથી રોટલી પણ ખરીદી શકો. જેલમાં આટલું દિવસે દહીં આપવામાં આવે છે એનો પણ મનમાન્યો સ્વાદ ચાખી શકો. બીમારોને દૂધ આપવામાં આવે છે એની પણ લહેજેત લઇ શકો. ત્યાં તો જેની પાસે વધુ તમાકુ હોય અને બહારથી જે વધુ મંગાવી શકતો હોય તે પૈસાદાર. જેલમાં તમાકુનો વેપાર થાય. આવા ત્યાં ઘણા વેપારીઓ હોય છે; તેઓ કેટલીયે વાર પકડાય છે અને સજા ખાય છે, પણ તેમનો વેપાર તો ચાલ્યાંજ કરે છે. જમીનમાં દાટીને યા દિવાલોમાં ચારખાના બનાવીને તેઓ તમાકુ રાખે છે. તમાકુ એ જેલમાં એક બડી મોજશોખની ચીજ

મનથી છે. કેટલાક અરીજી મંગાવીને પણ ખાય છે. પણ તેનો ખર્ચ વધારે, અને એનો મુદ્દો પણ મોટો મળીય છે.

જુગાર ખેલવો, તમાકુ ખાની, લંદગાઈની વાતો કરવી, પાતાની અથવા પોતે સાંભળેલા જૂના પુરાણા કિસ્સા એકબીજાને કહી સંભળાવવા, ગાવું, વાંચવું—આ બધાં કેદીઓનાં વખત ગાળવાની સાધનો છે. જેલમાં મોટામાં મોટી દુષ્ટતાઓ છે. દોષી કેદીઓની જ કેદી સાથે એમાંનુંથી ન્યવહાર કરે છે. જેલમાં આપનાર કેદીઓ જેલખદાર અદમાસીમાંજ ઉછર્યા હોય છે, અને જેલમાં તેઓને એકબીજાથી એકાંતમાં રાખવાનું અશક્ય હોવાથી વાતાવરણ અતિ દુષ્ટાળને છે. ઢાંગોપાણીમાં જો વળી જુદા જુદા પ્રદેશમાં કેદીઓ ભેગા થાય છે એટલે આનો ભય વિશેષ છે. એમાંના કેટલાક તે સ્વભાવેજ નિષ્કુર અને પદમાસ હોય છે. સરહદપરથી અને પાકે ખેતરથી આવનારા ધણી ખરા માણસો આવાજ પ્રકારની અદમાસી આદરે છે. સંયુક્તપ્રાંતો, બંગાળા અને બ્રાસ તરફના કેદીઓ નરમ સ્વભાવતા હોય છે, અને એમાંનો નોનોતિ ઉમરના હોય છે તેઓને ડરાવી, ઠાસમાં સખ્તાઈ કરી અથવા તસાફુરી શબ્દ અટકી બાંધવા એ બહુ સામાન્ય પ્રયત્ન છે.

અલદેશના ધણી કેદીઓને અહીં જ લાવવામાં આવે છે. એ લોકોને મોટી ઉમર સુધી દાદીમૂઠ નહિ ઉગવાથી તેમની દૃષ્ટિમાં જો સ્ત્રી જેવા લાગે છે. એઓ આન્દામાનની બોલી નથી સમજતા, અને એમની પાસે ઠામ લેનારા વોડર, ચેટ્ટી ઓશીસર વગેરે મળજીત બાંધાના હોવાથી એ લોકોને દયાનીને જ દાદીથી બગાડે છે. પંજાબ, મદ્રાસ અને મુંબઈ તરફના ઉચી કામનો માણસો અહીં લાગેજ દેખા દે છે, પણ સંયુક્તપ્રાંતનાં ઉચી જાતનાં સંખ્યાબંધ કુટુંબ આસણો અને ઠાકુરો લૂટના ગુન્હાસર સમ પાયા ઢાંગોપાણી અર્થે છે.

આમાંથી કશું તો નોંધાવે છે. એને તેમના આચારવિચાર દુર હોય છે. એટલું જ નહિ, પણ અહીં રહી તેઓ ધર્મ પણ ગુમાવે છે. એટલું વાતોંધરણ બીજું જેઓમાં પણ હાથ છે. પણ બુદ્ધી બુદ્ધી જાતિઓના અને બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રદેશોના ગુન્દગારોને એકજ સ્થાનમાં એકઠા કરવાથી એવો પ્રસંગો અહીં વધારે અને છે. વળી કાળાપાણીમાં જેલ બહાર સ્વતંત્રતા ભોગવતા પણ ધણા કેદીઓ હોય છે, અને બળવાનની સ્વતંત્રતા નિર્જાતિને સતાવવામાં કારણભૂત થાય છે. આથી મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આવા ગુન્દગારોને સ્વતંત્રતા આપવી એજ ગુન્દાઓ વધારવા બદોબર છે.

રાજી સતી વખતે કોઈ કેદી પોતાનો કિસ્સો બીજા કેદીને કહી સાંભળાવે છે કે મેં આમ કર્યું અને તેમ કરું. કોઈ સંદેશ, સંસ્થાના જેવી જરીપુરાણી વાતો લઈ બેસે છે, અને કોઈ રાજી રાજનાં શ્રીનો અને કહેઓ ગાઈ મન ખમાવે છે.

ધાર્મિક વાંચન પર પ્રેમ ધરાવનાર કેદીઓ પણ અહીં નગરે ચડે છે. વળતે પણ સખત મળે ત્યારે તેઓ ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચે છે. જેલમાં પુસ્તકો રાખવાની એવી વ્યવસ્થા હોય છે કે બધા રાજકારી કેદીઓનાં પુસ્તકો, એકજ કપાટમાં સખવામાં આવે છે. અને દર રવિવારે એકબીજાનાં પુસ્તકો અદલમદલ કરી શકાય છે. દર રવિવારે પેરેડ પણ થાય છે. બધા કેદીઓ પોતપોતાનાં વાસણ, બિસ્તર, કપડાં ત્રિગેરે પોતાની સામે મૂકી હાથમાં ટિકીટ લઈ ઉભા રહે છે. સુપરીન્ટેન્ડન્ટ બધાની પાસેથી પસાર થાય છે. જેને કંઈ પણ કહેવું હોય છે તે સુપરીન્ટેન્ડન્ટ પોતાની પાસેથી પસાર થાય છે ત્યારે હાથ ઉઠાવી કહે છે, મેટલે તેઓ ઉભા રહે છે અને તેની ફરીઅદ સાંભળી તેનો નિકાલે કરે છે. ટિકીટ લો કેદીનું પ્રમાણપત્ર છે, કારણ તેની ચાક્રચક્રાત વિગેરે લખેલી જોઈ એ. પરત્વે રહે છે. એની હીરશીશીદ (History-sheet) પણ કહે છે.

ન્યારે ન્યારે રંડુનથી ' મહારાજ ' નવા ફેદીઓને લઈ આવે છે, ત્યારે ત્યારે અમારા દિલમાં આનંદ ઉભરાય છે. અને તેમાં પણ વળી કોઈ ઓળખીતો નીકળે તો તો પછી પૂછું જ શું ? તેની પાસેથી તો પોતાને લગતી અને પાછળનાંની વાતો સાંભળવાની મળે છે, અને દૂર દેશમાં સંબંધીને મળતાં સ્વાભાવિક રીતે જ મન પ્રસન્ન થાય છે.

જે લોકો સાધારણ ખૂનના આરોપસર પકડાય છે તેમને ખીજ બધા ફેદીઓથી ઓછી સગ થાય છે. એમને વધારેમાં વધારે ૨૦ વર્ષની ટીપ મળે છે. જેઓ લૂંટફાટના ગુન્હાસર પકડાય છે તેઓને ૨૫ વર્ષની સગ થાય છે. ઝેર દેષ કે જીવતા બાળા મારી નાંખનાર સૌથી વધારે ખૂની સમજાય છે, અને એમને ૩૦-૩૫ વર્ષ સુધીની સગ થાય છે. સાધારણ ખૂનીઓમાંથી જેઓ ઉર્દુ લખીવાંચી જાણુતા હોય છે તેમને ધણુંખરું મુન્શીનું કામ સોંપે છે. તેમની પાસે સખ્ત મજૂરી નથી કરાવવામાં આવતી.

પણ ધણાખરા ફેદીઓ ચોરી અને દગલબાજીના આરોપસર જ આવેલા હોય છે. એમાંના કેટલાકે તો પાંચપાંચ-સાતસાત વાર ટીપ ખાધી હોય છે. જેલ જ એમનું ઘર, જેલ બહાર એમને એન જ ન પડે. જેલમાંથી છૂટે કે તરત પાછી કંઈ ચોરી કરી જેલમાં આવ્યા જ છે. કેટલાક તો કાળાપાણીથી છૂટી ઘેર સુધી પણ નથી પહોંચતા-રસ્તામાં જ કંઈ ચોરી કરે છે અને પાછા આવે છે.....

જેલમાં જે સળઓ કરવામાં આવે છે એ બધાનો હેતુ કેવળ ખીજ મનુષ્યો સાથે ફેદીઓને હળવામળવા ન દેષ તેમની સ્વતંત્ર ગતિને રોકતી એ જ હોય છે. ફેદી જેલની અંદર દાખલ થયો એટલે જેલની હદની અંદર જ એ હરીફરી શકે, અને જેલ-

વાંસીઓ સાથે જ હળીમળી થકે. જેલમાં ગયા પછી જો તે કંઈ ચુન્હો કરે તો તેને એકાંત કોટડીની સજા થાય. એટલેથી ન પતે તો બે પગની વચ્ચે લોહના સળીઆવાળી બેડી ઠોકી હરવાફરવાની સ્વતંત્રતા પણ છીનવી લે. તેમ છતાંય ન વળે તો બે પગ વચ્ચે ઉભો સળીઓ નાંખવામાં આવે. આથી પણ તે ન અટકે તો તેને સાથે હાથકડી પહેરાવે. એથી આકરી સજા તરીકે હાથ પીઠ પાછળ રાખી હાથકડી નાંખે. આ બધાને ન ગણુકારી કોઈ ભારે અપરાધ કરે તો તેને ત્રીશ નેતરના ફટકા સુધીની સજા થાય, અને સૌથી છેવટે બધાથી ભારે સજા ફાંસીની.

ભવિષ્ય વિષે ભયંકર નિરાશા, જેલની સજાઓ, સખ્ત, ગમ ઉપરાંત કામ-આ બધાથી કંટાળી કોઈ જીવન વિષે બેપરવા બની, આત્મહત્યા કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. દર સાંજે જડની લેવાય છે અને રાતભર લાલટેન લઈ વોર્ડર આંટા માર્યા કરે છે; છતાં આ બધાની નજર ચૂકવી કેદી દોરડીનો દુકડો મેળવે છે. દોરડી ન મળે તો પોતાના કુડતા યા જાંગીઆમાંથી ચીંદરડી ફાડી તેની નાનીસરખી દોરડી વણે છે. એક છેડો બારીના સળીઆ સાથે બાંધી, બીજે છેડે ગાળાકેં કરી તે ગળામાં બેરવે છે અને પછી ટીંગાઈ પડે છે, અને બેચાર સેકંડમાં બધું ખતમ થઈ જાય છે. જો રાતે જ વોર્ડરને આની ખમર પડે તો મોટો હાહાકાર મચી રહે છે; જેલર આવે છે, અને રાતોરાત લાશને ઉપાડી જવામાં આવે છે. નહિ તો પછી સવારે કેદીની ગણતરી વખત એક જણ ખૂટે છે અને તપાસ કરતાં તેની લાશ હાથ લાગે છે. હું આનંદામાન હતો ત્યારે આવા તો કેટલાયે પ્રસંગો મેં જોયેલા. એ બધું જોઈ હૃદય પર એવી ઉડી અસર થતી કે અમારું નિવાસસ્થાન અમને જીવન અને મરણની અડો-અડ જ લાગતું.

જે કેદીઓને વારંવાર જેલમાં જવાનો પ્રસંગ પડે છે તેઓ તો હંમેશાં, કામ નહિ કરવાની કોઈ ને કોઈ તદબીરની તજવીજમાંજ

રહે છે. હાથીનાં મહેલ, ઘર, મકાને કેહીનાં મકાન કરાવે. વિષ્ણુ
 નંદકાન્થને ભારથી એકાદ પામ્યાનું જાણીને કેટલાક લોકો અધિક
 પોતાનું જાણીને કેહીનાં કિન્નરગણને કરે. આમ કરવાથી વચ્ચે
 આજી ઉતરે. અત્યે કામ હમરું અગે. આથી તમારા વધીને એકેમાં
 કેહવાનાં તો મેઝા હડીમાં હોય છે. કે. તેઓ કરીમાં રોગ એકા કર
 વળા. તેમજ ઉપમાથી માહિતગાર હોય છે. સામાન્ય રીતે જેમ
 દુષ્કર્મનાં વિષયનાં છે. અને સુખ્ય તેનાથી મુક્ત રહેવા કરે છે. જે
 પશુ જેલથી વિમુક્તિ આવરવાને પરિણામે લાગુ પડે. કે. આ રોગ
 આવતાં પુત્રીકુલી મુદ્દા નાક છે. કારણ તેથી પરિપતાલમાં હાપન
 ચલાય છે. અને કામથી છૂટી મળે છે. પરિપતાલમાં પણ જેમ જેમ
 દાકર અવિરમીથી રોગ એકાદવનાં મળનાં કરે છે. એમ તેમ દરકી
 કુખ્યનું સેવન કરી રોગની અવધિ લગાવવાનાં મળનાં કરે છે.
 જેલનાં દાકરોને રોગ અને રોગી એકી સામે લડવાનું હોય છે.
 આ રોગ કેમ પેદા કરે. અને વધારે એમાં પારંગત થયેલા
 પુરોણા કેદાઓ ને આ લોકનાં હડીમાં હોય છે. જેને આજી કેદા
 હડીમાં નથી મળતે અને ને દામથી ખૂબ કડાખો. હોય છે તેને
 માટે સાધારણ ઉપાય થઈ દૂરીથી વાટકીનાં દાયમાં બેઠા કરી
 કાઢી નીકાતો હોય છે. જેમ કરવાથી આંતરડામાં નખમ થઈ લોકો
 વહેવા માડે છે. તેને પરિણામે કાંતો તે બધી નજા છે. નિયમ
 મહિનાઓ સુધી પરિપતાલમાં પીડાઈ કામથી છૂટી મળવે છે.
 કેદાનાં તો વળી આખમાં ચૂનો ભરી આજી ખવ કરે છે. આથી
 કાંતો તેઓ આંધળા થાય છે, કાંતો પરિપતાલમાં રહે તેલો
 વખતે કામમાંથી છૂટી મળવે છે.

આ હડીમાં કેદી પાંતાની પાસે ત્રણ દવાઓ રાખે છે. એક
 તો લાલ રત્તી એ રત્તીને દળી નાખી તેના પાણીમાં કોરો બીજની

જેવું જ પ્રિય થઈ પડે છે, અને દાળના ઉપરના ભાગમાં તેણ તરતું હોવાથી ઉપરની દાળ મેળવવા સૌ કાઈ જાણે છે. ઘણાય વોડરો અને પેટી ઓશીસરો બાંડારીને તમાકુ આપી કેદીના ખોરાક-માંથી તેણ કઢાવી લે છે અને તેમાંથી પોતાને માટે તરકારી બનાવ-રાવે છે. જેલમાં તેણવાળી ચીજ અતિ સ્વાદિષ્ટ ગણાય છે.

જેલમાં ગોળ મહામહેનતે મળી શકે છે. તેણ તો સર-કારી નિયમ મુજબ બાંડારમાંથી મળે છે, પણ ગોળ વિષે એવો કાંઈ નિયમ નથી. છતાં ગોળ સસ્તો હોવાથી કાઈ કાઈ કેદી ચોરી-છપીથી તે બહારથી મંગાવે છે. એટલે જેલમાં કાંઈ ગોળ આપે તો તે તો મોટો ઉપકાર ગણાય-જાણે કાંઈ જાગીર અક્ષિપ્તમાં આપી દીધી હોય !

આમ એક નજીવી વસ્તુની કિંમત જ્યારે જેલમાં આટલી બધી વધી જાય છે ત્યારે સ્વતંત્ર જીવન કે જેને સામાન્ય મનુષ્ય પણ મહા મૂલ્યવાન ગણે છે તેની કિંમત કેટલી અંકાતી હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આવી શકશે. અને જે જીવન પાછું હાથ આવવાની આશા જ નહિ તે પાછું મળતાં તેની કિંમત કેટલી બધી અંકાય એની તો વાત જ શી પૂછવી ?

કેદીઓના હૃદયમાં બીજો એક ભાવ પોતાની માતૃભૂમિનાં દર્શન કરવાનો હોય છે. મેં જોયું છે કે મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ અદ-માસો પણ પોતાનું વતન યાદ આવતાં રડી દેતા, અને નિઃશ્વાસ નાંખી વિચાર કરતા કે હવે પ્યારા વતનનાં દર્શન ક્યારે થશે ? સ્વદેશથી દૂર રહેતા માણસના હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમ આપોઆપ જાગે છે. જેમ દુઃખ આવી પડતાં સુખની કિંમત થાય છે, તેમ દેશથી વિમુખ થતાં દેશની માદ આવે છે. ઉંધમાં ને ઉંધમાં જ કેદી ખોશારી ઉઠે છે.

“ હે પ્રભુ ! એકવાર તો માતૃભૂમિનાં દર્શન કરાવ ! ”

કાળાપાણી હિંદથી હજારો માઈલ દૂર છે. અલ્પદેશ અને કાળાપાણી આડો સો માઈલનો સમુદ્ર છે. છતાં કેદીઓ આન્દા-માનથી ભાગી, જંગલમાંથી વાંસ ભેગા કરી તેનો તરાપો બનાવી બરદરીએ ઝૂકાવે છે, અને ત્યારે જ આપણને તેમના આ ભાવની સમ્બાધની પ્રતીતી થાય છે. જો પવન અનુકૂળ હોય અને નાસી છટેલાઓની તપાસમાં ફરતા વહાણની નજર ચૂકાવી જઈ શકાય તો તો એ મદ્રાસ કે અલ્પદેશને કિનારે ઉતરે છે. કેટલાક તો આ પ્રયત્નમાં દરિયામાં જ ડૂબી જાય છે, અને કેટલાક કિનારે ઉતરતાં વારને પોલીસના હાથમાં સપડાય છે.

પંજાબમાં જ્યારે જલિયાંવાલા બાગના અત્યાચાર અને લશ્કરી કાયદાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું ત્યારે જેલમાં એક એવો પ્રસંગ બન્યો કે જેથી મેં આત્મઘાત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. આન્દામાનનો બધો વહીવટ ચીફ કમીશનરના હાથમાં હતો. અમારા વખતમાં કર્નલ ડગ્લાસ એ હોદ્દે હતા. બધા રાજદારી કેદીઓની વ્યવસ્થા એમનાજ હુકમ પ્રમાણે થતી. આ સાહેબ પંજાબના ડેપ્યુટી કમીશનર તરીકે પણ કામ કરી આવ્યા હતા અને સર માઇકલ ઓડવાયરના જીવનન દોસ્ત હતા. એઓ ત્રણ મહિનાની રજા લઈ લાંડન ગયા. એમની અવે-જીએ મેંજર મૂર સાહેબે ચાર્જ લીધો. મેંજર સાહેબની મારા પર કૃપાદષ્ટિ હતી. એમણે મને ઇસ્પતાલમાં કંપાઉન્ડર નીમ્યો. ચીફ કમીશનર રજા પરથી પાછા ફરતાં મને ઇસ્પતાલમાં જોઈ રાતાપીળા થઈ ગયા. એમને લાગ્યું કે એમની ગેરહાજરી દરમિયાન આ બધું શું અધેર થઈ ગયું ! એમણે મને સંદેશોકહાવ્યો કે સર માઇકલ ઓડવા-યર મને માફ કરતા હતા, અને પૂછતા હતા કે “શું હજી એ જીવતો છે?

મર ગએ દેહિન જીમીંપર નામ પૈદા કર ગએ;
જન જનને કે લીએ હૈ મૌત આને કે લીએ.

આવો વિચાર કરો થોડા દિવસ થયા ત્યાં તો રાજદ્વારી કેદીઓના છૂટકારા સંબંધી શાહી ઢંઢેરાના સમાચાર આવ્યા. કેટલાક બાઇ-એ.એ. મને હવે મારો વિચાર છોડી દેવા કહાવ્યું, પણ જીવતું કે મરવું એ બચ્ચાંનો ખેલ નથી. મેં જગત્ત આપ્યો, કે 'જો છૂટવાનું નસીબમાં હશે તો ખાધાપીધા વગર પણ થોડા દિવસ જીવી શકીશ.' આ સમય દરમ્યાન સવારસાંજ બેઠે ટંક મારી આગળ ખાવાનું ધરવામાં આવતું ને મારાપર નજર રાખવા એક વોર્ડર રાતદિવસ બેસી રહેતો. છ સાત દિવસ આમ વહી ગયા ત્યાં નાકવાટે દૂધ પીવડાવવાનો હુકમ થયો. ટયુબ વગેરે સામાન લઈ દાકતર આવી પહોંચ્યા. હાથપગ પકડી એક લાંબી રખરની નળી નાકમાં ખોસી દીધી અને તે વાટે દૂધ રેડ્યું. આમાં દુઃખ તો પારાવાર થતું પણ જોલનો નિયમ હોવાથી આમ બળજોરીથી દૂધ પીવડાવવામાં આવતું. આઠ અડવાડીઆ સુધી આમને આમ ચાલ્યું. આ બે મહિના મારું મન સંસારથી તદ્દન વિરક્ત થયું હતું. તે અગાઉ બે મહિના ફાંસીની કોટડીમાં કાઢ્યા હતા, આ વખત મોતની તૈયારીમાં કાઢેલો હતો. આ બેઠે પ્રસંગ મારે માટે ખૂબ આનંદના હતા. મન એકરસ રહેવાથી તદ્દન અવિદ્યારી થયું હતું, બધી સાંસારિક ચિંતાઓ પાછળ રહી ગઈ હતી અને હું તેમનાથી ખૂબ આગળ નીકળી ગયો હોઉં એમ લાગતું. મારું બધું ધ્યાન એક જ તરફ હતું. આ સમયમાં નવા સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ મારી પાસે બહુવાર આવતા, અને આત્મહત્યા કરવી એ પાપ છે એ મને દલીલોથી સમજાવતા. હું પ્રત્યુત્તર આપતો કે જ્યારે મનુષ્ય સ્વતંત્ર જીવન ગુજારતો હોય, પોતાની ઉન્નતિ કરવા માટે યા કરજ અથવા કરવા માટે તેને અવકાશ હોય, ત્યારેજ આત્મહત્યા પાપ

માની શકાય. જેવું બહારના સંસારનાં પાપપુણ્ય જેવાં પાપ-
પુણ્ય નથી હોઇ શકતાં. આર્યજાતિએ શરીરત્યાગને પાપ નથી માન્યું.
અમારે ત્યાં નાની નાની બાળાઓ પણ હસતે મુખે પતિની ચિંતા પર
ચઢી જતી. કુમારી ભટ્ટ અમારે અહીં આ કેવળ એક
પાપના પ્રાર્થાશ્રિત માટે અગ્નિમાં બળી સતી થઇ હતી. કાલા-
નુસ નામનો બ્રાહ્મણ ૮૦ વર્ષની ઉંમરે જીવર આવવાથી એ શરીરને
મક્ષીન સમજી ચિંતા પર ચઢી બળી મૂક્યો હતો.

આ જાતનો વાદવિવાદ ચાલતો હતો, એવામાં લશ્કરી
કાયદાની રૂએ સળ પામેલા ચાર બંગાળી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં
આગા. મારા છૂટકારાનો હુકમ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ
થઇ ગયો છે અને મારે હવે આ હક છોડી દેવી જોઇએ એવો
સંદેશો મને ધણીઓએ કહ્યો. આ સાંભળી મારા દિલમાં કંઈક
આશાનો સંચાર થયો, અને સંસારપર ફરી આસક્તિ થવા લાગી.
છતાં હું અંતરમાં તો એમજ ઇચ્છતો કે અંત સુધી મારો આ નિશ્ચય
કાયમ રહે. પણ એવામાં એક દિવસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે વાતમાં વાતમાં
કહ્યું: “હવે આમ ન કરવું જોઇએ. કેટલાયે કેદીને છોડી મૂકવામાં
આયા છે અને તમે પણ છૂટો એવો સંભવ છે. તમે જો આમને આમ
ચાલુ રાખો તો તમારા પાછા પહોંચવાનો આશા ક્યાંથી રહે?” આ
એક રીતે સ્પષ્ટ સૂચન હતું. આથી મેં વિચાર કર્યો કે જો ફરી
અવસર મળે તો આ શરીરથી જો કંઈ સેવા બની શકે તે કરવી
જોઇએ. આથી મેં ખાલુ પીયું શરૂ કર્યું. વળી દયાભાવે યા ગમે તે
કારણથી સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે મારે માટે ખાવાનો એવો સુંદર પ્રબંધ
કરી આપ્યો કે ત્રણ ચાર અડવાડીયામાં હું સાંજેતાજે થઇ ગયો,
અને માફ વજન પણ પહેલાંના જેટલુંજ થઇ ગયું.

એક દિવસ સવારે ઉઠી જોવો હું નીચે ઉતર્યો કે એક વોર્ડર
ગેટ તરફ આવ્યો. અમારા મહદાવાળા બીજા ૧૪ કેદીઓને પણ

બોલાવ્યા. જેલર અને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ હાથમાં થોડાંક ફોર્મ લઈ આવ્યા. તેમણે મને જણાવ્યું કે નીચે લખેલી શરતોએ તમને છૂટા કરવાની પંજાબ સરકારે બહાલી આપી છે એ વાત તમે પંજાબી બાષામાં આ સૌને સમજાવી દો. શરતો એ હતી કે અમારે સરકારની વિરૂદ્ધ કંઈ હિલચાલ ન કરવી, અને પંજાબ સરકાર પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા ન બક્ષે ત્યાં સુધી ડેપુટી કમીશનરની રજા વગર પોતાના જલ્લાની બહાર ન જવું. જો એ શરતોનો ભંગ કરવામાં આવશે તો બાકી રહેલી સગા આન્દામાન આવી ભોગવવી પડશે. તે પછી, હું કોઈ શીતૂરી યા અરાજક મંડળનો સભ્યસદ ન બનું અને સરકારની દયા માટે સદા કૃતજ રહીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવાનું સ્વયંવનારો એક ટાઈપ કરેલો પત્ર મારા હાથમાં મૂક્યો. એવી પ્રતિજ્ઞા કરવામાં મને જરાયે વાંધો ન હતો, કારણ હું તો પહેલેથી જ કહેતો હતો કે એવી કોઈ મંડળીમાં મેં ભાગ લીધો નથી. શરતો કબૂલ કરી અમે સૌ પોતપોતાના બંદોક્માં કપડાં મિસ્તર લેવા ગયા, કારણ હવે પછી અમને એક જ બંદોક્માં રાખવાના હતા.

આ ઘટનાને એ દિવસ પણ નહિ વીત્યા હોય ત્યાં તો પેલું પુરાણું ‘મદારાજ’ વહાણ મદ્રાસ જવા માટે તૈયાર થયું. અમને જેલમાંથી એ વહાણપર લઈ જવામાં આવ્યા. જેલ બહાર વસતા કેદીઓએ ફાળો ભેગો કરી અમારે માટે કુડતાં, ઘોતીઆં અને ફેંટા ખરીદ્યા હતા તે અમને ભેટ આપ્યા, અને રસ્તાની ખોરાકી માટે ફળફૂલના કંડીઆ આપ્યા. પણ આ તેમણે બંદીતાં બંદીતાં કર્યું હતું, કારણ કે કેદીઓના પ્રદેશમાં કંઈ વરતુ ગુન્ડો ગણાઈ જાય તે રહી શકાય તેમ નથી.

ત્રણ દિવસની મુસાફરી બાદ અમે મદ્રાસને કિનારે ઉતર્યા. આન્દામાનની પોલિસે ખૂબ કાળજીપૂર્વક અમને મદ્રાસની પોલિસને

હવાએ કર્યા. એ પોલિસ શહેરના એક થાણાપર અમને લઇ મઠ, અને આખી રાત અમે ત્યાં જ ગુમ્મરી. સવારે સ્ટેશને લઇ જઈ દરેક કેદીને પોતાના ગામની ટિકીટ દેવાની આપી, ગાડીમાં બેસાડી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર વિદાય થયા. મદ્રાસ છૂપી પોલિસનો અમલદાર પોતાની હઠ સુધી અમારી સાથે જ રહ્યો, અને અમને પોતાથી બનતી દરેક સગવડ કરી આપી.

મારા સાથીઓમાંથી કોઇ લુધીઆના તો કોઇ અમૃતસર એમ બધા ઉતરી ગયા ને હું એકલો લાહોર પહોંચ્યો. સાંજના સાત વાગ્યા હતા. એમિત્રનો મહિનો હતો એટલે હજી સૂર્યાસ્તને વાર હતી. હું તો મારા કામગીરી ને કપડાંનો વીંટો લઇ ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યો અને બહાર જઇ રહ્યો હતો, એવામાં છૂપી પોલિસનો એક સબઇન્સ્પેક્ટર જેને હું દીકે ઓળખતો હતો તે ગાડીના ડબ્બાઓમાં તપાસ કરી રહ્યો હતો. હું સમજી ગયો કે તે મારીજ તપાસ કરતો હશે એટલે મેં તેને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું, “કોને બોલો છો ?”

તે મને તરત ઓળખી ગયો અને કહેવા લાગ્યો “શું બાઇ ? તમે તો ઓળખાતાયે નથી. ” મેં જવાબ આપ્યો: “હાસ્તો ! એની જ જગ્યાએ રહી આવ્યો છું ને. ” પછી તે મને ડેપુટી પોલિસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ પાસે લઈ ગયો. તે પણ મારીજ તપાસમાં હતા. તેમણે મને પૂછ્યું: “હવે ક્યાં જશો. ?” મેં કહ્યું: “મારી સ્ત્રી અહીં રહે છે. તેના ધરતો પત્તો મેળવી ત્યાં જઈશ. આપને જો તેની ખબર હોય તો દર્દી ચાલો. ” તેમણે જણાવ્યું કે “દિગ્ગીર છું કે મને તે ખબર નથી. ” પછી હાથ મિલાવી અમે છૂટા પડ્યા.

બહાર નીકળી ટાંગો ભાડે કરી હું લોહારી દરવાજો ઉતર્યો. સાંજનો વખત એટલે લોકોની બીડ ખૂબ હતી. રોનક પણ ઠીક ઠીક હતો. હું તો બગચામાં બિસ્તર મારી બેઠો હતો અને વિચારતો હતો

કે હવે ક્યાં જાકે ? લાહોરનું એ વખતનું દૃશ્ય જોઈ હું તો ચકિત થઈ ગયો. મને લાગ્યું કે આ સ્વપ્નનું તો નહિ હોય. કેટલોયે વખત સુધી મૂઢની જેમ હું ઉભો રહ્યો. મારી પાસેથી લોકો પસાર થતા હતા પણ મારું ધ્યાન નહોતું. મારે મન તો જાણે ચિત્રો અહિંથી તહીં જઈ રહ્યા હતા ! મારું હૃદય જે વિચારોથી ભર્યું હતું તેની શી વાત કરું ? જે કોઈ આવા આશ્ચર્યકારી અનુભવો મેળવી ચૂક્યો હશે અને જીવનભરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ ચૂક્યો હશે તે જ એ વાત સમજી શકશે. હું કેવા વિસ્મયસાગરમાં ડૂબ્યો હતો તેનું વર્ણન કરવાની મારી લેખિનીમાં શક્તિ નથી. એ આશ્ચર્ય હતું, આનંદ હતો, સ્વપ્ન હતું કે મૂર્છા હતી—શું હતું તે હું નથી કહી શકતો. મારા આત્માની સમક્ષ કેવળ એક નાટક ભજવાઈ રહ્યું હતું.

એવામાં એકદમ હું ચોંકી ઉઠ્યો. મેં વિચાર કર્યો કે લાવ, સમાજમાં જઈ તપાસ કરું. સમાજને મેડે જઈ એક લાઘવે પૂછ્યું : “લાઈ પરમાનંદની સ્ત્રીનું ઘર ખતાવી શકશે ?” તે લાઈ મારી સાથે આગ્યા અને મને ઘર ખતાવ્યું. ઘેર પહોંચતાં અંધારું થઈ ગયું હતું, પણ જેવી બધાને મારા આગમનની ખબર પડી કે લોકો મને મળવા આવવા લાગ્યા.

મારી સ્ત્રી તો મને જોઈને હેરા પામી ગઈ. એના પર શી શી વીતી હશે તે હું નથી કહી શકતો, પણ મારી ગેરહાજરી દરમિયાન એને પારાવાર દુઃખ ખમવું પડ્યું હશે એ તો હું જોઈ શક્યો. ટુંકા પગારમાં શિક્ષિકાનું કામ કરી પોતાની છોકરીઓને તેણે મોટી કરી હતી. લાહોરમાં એક સાંકડા ગંદા મકાનમાં તેણે દહાડા કાઢ્યા હતા. પહેલવહેલાં તો લોકો એને મળતા પણ ડરતા. મને સજ્જ થયા પછી મહાત્મા ગાંધી અને દીનબંધુ એનું સત્તે મળી એણે મારા છૂટકારા વિષે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો. મારા જે ત્રણ મિત્રો

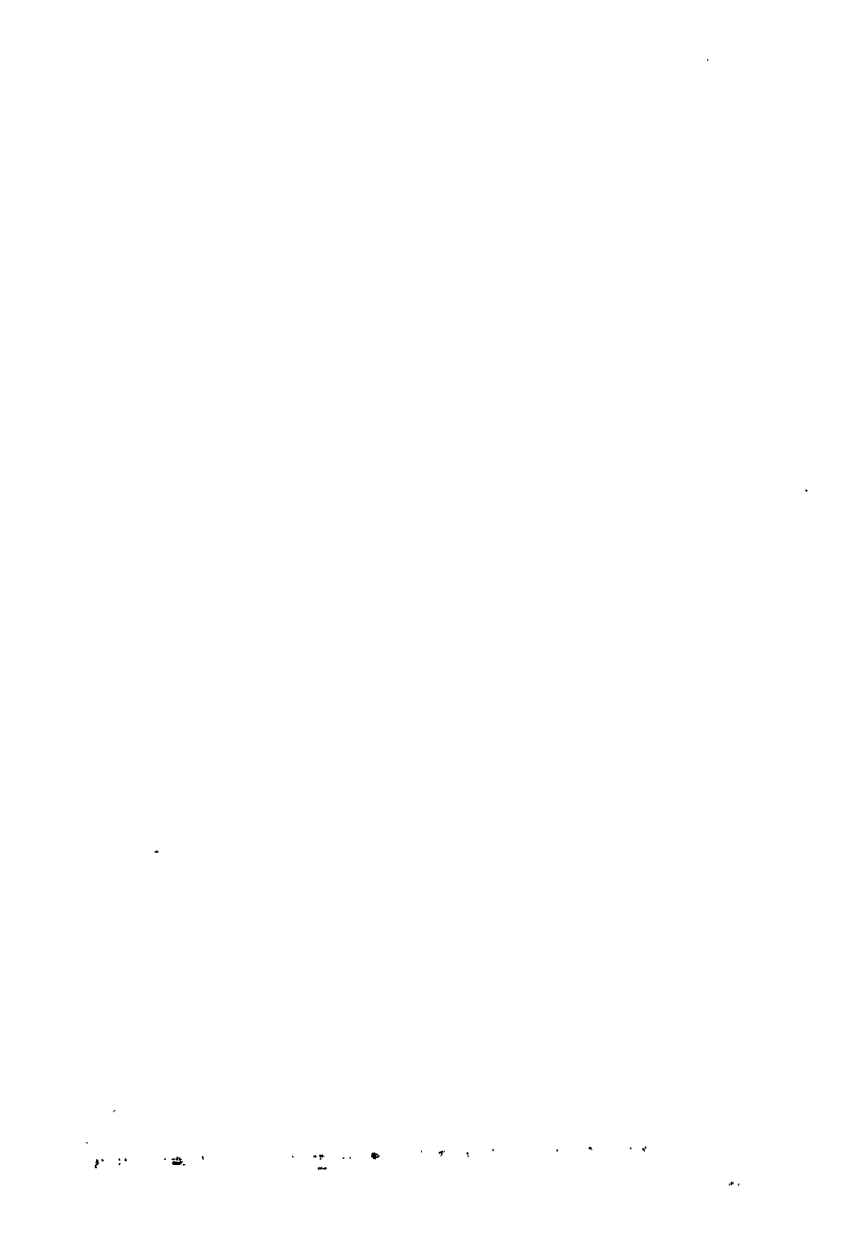
એને હંમેશ મદદ કરતા રહ્યા હતા. એ મિત્રો પ્રત્યે એ ઘણીજ આભારની લાગણીથી જોતી. કદાચ એમ જ હશે કે આ દેવીના પુણ્યે જ હું તેના સુખદુઃખમાં લાગ લેવા પાછો આ સંસારમાં આવ્યો હોઈશ.

જેલમાંથી વિદાય લેતી વખતે સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે મને પૂછ્યું હતું કે “હવે તમે જઈને શું ધંધો કરશો ?” મેં કહેલું કે “હાથ હું નથી રહી શકતો. ” છતાં જ્યારે તેણે ખૂબ ખેંચતાણુ કરેલી ત્યારે મેં જવાબ આપ્યો હતો કે “મારી સ્ત્રી શાળામાં જઈ લણ્યાં કરશે અને હું તેને જદલે કદાચ ઘર સંભાળીશ. ”

ବିଜୟାଦିତ୍ୟ ଚଉତିଶା

ଓଡ଼ିଆ

આંદામાન

કાળાપાણીની સજા પામ્યા પછી અમને આંદામાનની સેંદ્રલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં નવા કેદીઓને છ મહિનાથી વધારે રાખવામાં આવતા નથી. 'ડી' ટિકીટવાળા અર્થાત્ ભયંકરમાં ભયંકર ગુન્હેગારોને પણ અહીં બહુ બહુ તો એક વરસ પૂરવામાં આવે છે. પણ અમારી ઉપર સરકારની કોણ જાણે શાથી એટલી બધી મહેરબાની ઉતરેલી કે અમને ૨૦ વર્ષથી વધારે મુદત એ જ જેલમાં ગોંધી રાખવામાં આવ્યા. સરકારની નજરમાં અમે કોઇ ખૂની, લૂંટારા કે વાઘવડેથી ભયંકર પ્રાણી હોઈશું ! અપૂરામાં પૂરું, સૌથી સખતમાં સખત મળુરીનું દામ અમારી પાસે કરાવવામાં આવતું. અમે ગમે તેવા પણ કેળવણી વર્ગના કેદી છીએ એ વાતની કોઇએ પરવા ન કરી. અમે એક ભલા અને ભોળા માણસની જેમ બન્યું ત્યાં સુધી એ બધું સહન કર્યું અને જ્યાં સુધી શરીરમાં તાકાત રહી ત્યાંસુધી 'જી, હજુર' કહી સત્તાવાળાના હુકમ માથે યજાવ્યા. આ રીતે ક્રમે ક્રમે છ મહિના, પાંચ મહિના,

દોઢ વરસ વ્યતીત થઈ ગયું, ફેટલાય નવા ફેદીઓ આવ્યા અને ગયા, પણ અમને એ જોલમાંથી બહાર નીકળવાની પરવાનગી ન મળી.

અમે એ રીતે અંતરમાં ને અંતરમાં ખૂબ બળીબળી રહ્યા હતા, એટલામાં એક દિવસે અમને બહાર જવાનો હુકમ મળ્યો ! અમારી બધી સામગ્રી-થાળી, વાટકો, કામળ બગલમાં મારી જોલના દરવાજા પાસે આવી ઉભા રહ્યા. પણ એક વાત કહેવાની હતું બૂલી ગયો છું, તે મારે અહીં રહી નાંખવી જોઈએ. જોલમાં એક વખત મારું શરીર સારું નહોતું ત્યારે મેં કામ કરવાની સાફ ના પાડેલી. જોલરે મને તેનું કારણ પૂછ્યું, પણ હું કાંઈ સંતોષકારક જવાબ ન આપી શક્યો. મેં માત્ર એટલું જ કહ્યું કે: “ કામ નથી થઈ શકતું, સહન કરવાની શક્તિ નથી. ” તે લાંબી ચર્ચામાં ઉતરવાને બદલે મને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પાસે લઇ ગયો. તેણે મને તોડ્યો અને એક બે સવાલ પૂછ્યા. ત્યારબાદ મને એક બે દિવસ આરામ લેવાનું ફરમાવ્યું. એટલામાં જ અમને બહાર લઇ જવાની આજ્ઞા થઇ.

ત્યાંથી મને પોર્ટ માઉન્ટમાં લઇ જવામાં આવ્યો. મારી સાથેના બીજા સોબતીઓ જૂદી જૂદી જગાએ ગયા. હવે અમે એક બીજાને મળી શકીએ એવો સંભવ ન રહ્યો.

મારી સાથેના પહેરેગીર સાથે અમે થોડે દૂર ગયા એટલામાં એક ન્હાનું ગામડું અમારી નજરે પડ્યું. ત્યાં અમે થોડો વખત રોકાયા. એટલા વખતમાં એક અલૌકિક દ્રશ્ય મારી આગળ ખડું થયું.

પેલો પહેરેગીર આપણા દેશના જ કોઇ એક મુસલમાન સાથે વાત કરતો હતો. તે તો વાતો કરતા રહ્યા, પણ હું પાસેની જ એક

ઝુંપડીમાંથી કાઢ એક મારી અતિશય પરિચિત કુટુંબી બાઇની વાતો સાંભળતો હોઈ એમ મને લાગ્યું. જાણે કે ખાસ મને સંબોધીને જ એ બાઈ વાતો કરતી હોયની ! વાતો સ્પષ્ટ સાંભળવાની સાથે તેની મૂર્તિ પણ મારી આંખ આગળ તરવા લાગી ! એક પેટીની અંદર બંધ રહેલી વસ્તુ એક્ક-રે મારફત સાફસાફ જોઈ શકાય તે જ રીતે તે બાઈ ઝુંપડીની અંદર હોવા છતાં હું તેને મારી નરી આંખે જોઈ રહ્યો હતો. મને આવી બ્રાન્તિઓ થયાં કરે છે એ બાબતનું તે વખતે મને લેશ પણ ભાન નહોતું. મને એમ ચોક્કસ લાગ્યું કે ખરેખર મારાં સર્ગાસંબંધીઓ મારી પાછળને પાછળ જ ફર્યાં કરે છે, અને આ વૃદ્ધ મુસલમાનના ધરમાં રહીને તેમણે મારી સાથે આ પ્રસંગ પાડવાનો લાગ શોધ્યો છે. એક ઉપર એક એમ ઉપરાછાપરી ધણા તર્કવિતર્કો મારા મનમાં થવા લાગ્યા ! હું આકાશમાં છું, સ્વર્ગમાં છું, પાતાળમાં છું કે ધરતી ઉપર છું એનું મને ભાન ન રહ્યું ! આ વખતની મારા મનની સ્થિતિ હું બરાબર કહી શકતો નથી. વાંચનારાઓએ જાતે જ તેનો વિચાર કરી લેવો. હું ધારું છું કે એક કે અર્ધ ક્ષણથી વધુ વખત આ અસૌકીક દ્રશ્ય નહીં ટકયું હોય ! બીજી જ ક્ષણે હું ચમક્યો, કારણ કે પેલા પહેરેગીરે મને આગળ ચાલવાની હાક મારી. હું એ ઘટના ત્યાં ને ત્યાં જ ભૂલી ગયો, અને મેં આગળ ચાલવા માંડયું. સારું થયું કે એ દ્રશ્ય વધુવાર ન ટકયું, નહિતર હું ગાંડો થઈ ગયો હોત અથવા તો મેં શું ઉંધુંચતું કરી નાંખ્યું હોત તે હું કહી શકતો નથી. x x x x x ખરેખર, આ દુનિયામાં કેટલાક એવા બનાવો બને છે કે જેને અસૌકીક, અતિસૌકીક કે લૌકિક કહેવા તે સમજાતું નથી. આવા બનાવોનું કારણ આપણે સંપૂર્ણપણે સમજી શકતા નથી, અને તેથી આપણાં આશ્ચર્ય અને કુતૂહલ વધ્યે જાય છે. મને લાગે છે કે લૌકિક અને અતિસૌકીક વ્યાપારો વચ્ચેની સીમા ન્યારે તૂટી જાય છે, અને લૌકિક વ્યાપારો અતિસૌકીક વ્યાપારમાં

અથવા તો અતિલૌકિક વ્યાપારો લૌકિક વ્યાપારમાં સેગમેન્ટ થઈ જાય છે ત્યારે આવી બ્રાન્ચિઓ આપણી નજરે ચડી આપણને મુઝરી નાંખે છે. x x x x x

આખરે અમે પોર્ટ માઉન્ટ પહોંચ્યા. ત્યાં મને બીજા સાધારણ કેદીઓની સાથે સડક ઉપર પથ્થર ભાંગવાનું, ટોપલા ઉંચકવાનું સખ્ત કામ સોંપવામાં આવ્યું. એક દિવસે સવારમાં એક બંગાળી આસિસ્ટન્ટ સર્જન અમારો ટાપુ જોવા આવવાના હોવાથી અમને સૌને જોડા તૈયાર થવાનો હુકમ થયો. હુકમ પ્રમાણે અમે સ્વચ્છ કપડાં પહેરી હારખંધ ગોઠવાઈ ગયા. થોડીવાર પછી “ એ આવ્યા ! એ આવ્યા ! ” એવો શોરખંડાર થતો મેં સાંભળ્યો. જોતજોતામાં એક રીક્ષામાં બેઠેલા બે બંગાળી ગૃહસ્થો અમારી સામે આવી ઉભા રહ્યા. મને જોઈને તેમણે મારે વિષે એક બે સવાલ પૂછ્યા, અને મારા ભવિષ્ય બાબત થોડી સૂચના આપી એકદમ અદસ્ત થઈ ગયા ! તેમણે મને જે કંઈ કહેલું તેમાંની એક વાત તો હજી પણ મારા મનમાં રમી રહી છે. તેમણે તે વખતે કહેલું: “ તારી તે નિકટની બાઈ તરફથી તને એક પત્ર મળશે, અને તેમાં ખાસ કરીને આ શબ્દોમાં આ વાત લખી હશે:—“ તમારી બહુ માનીતી બહેન પુંદુરાણી અને કર્ણાકણા (મારી ભત્રીજી) એ બે સ્વર્ગના બગીચાના પુષ્પ સ્વર્ગમાં જઈ વસ્યા છે. ” આ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી બરાબર ૧૫-૨૦ દિવસ પછી મને એક પત્ર મળ્યો અને તેમાં બરાબર એ જ શબ્દોમાં એ પંક્તિ લખાએલી હતી.

પેલા બે ગૃહસ્થો અદસ્ત થઈ ગયા તે પછી તુરત જ આબે-હૂય તેમના જેવી જ આદૃતિવાળા અને ખર્ચ પૂરો તો તે જ આસિસ્ટન્ટ સર્જન અને સગ-આસિસ્ટન્ટ સર્જન, રીક્ષા ગાડીમાં બેસી અમારી આગળ આવ્યા. પ્રથમની જેમ આ વખતે પણ હું તો

સાવ દિગ્મુદ્ધ બની ગયો ! આ બનાવનું ધડ કયું અને માથું કયું તે કંઈ જ મારાથી ન સમજાયું ! છતાં આ વેળા એટલો દેર પડ્યો કે પહેલાં આવો જે કોઈ દેખાવ મારી નજર આગળ આવતો તેને હું સાવ સત્ય જ માની લેતો, પણ આ વખતે હું કે સમયની અંદર આ બનાવ બની જવાથી મને લાગ્યું કે આ પ્રકારના વ્યાપારોમાં કોઈ એક પ્રકારનું ગૂઢ રહસ્ય છૂપાયેલું હોયું જોઈએ. અલબત્ત, મારા મનમાં થોડી આકુળતા-આકુળતા તો થઈ જ, પણ એ પ્રસંગ પણ બૂલવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો.

ત્યારબાદ મને પોર્ટ ડાંડાસમાં લાવવામાં આવ્યો. અહીં આ મારે ઈંટો પકવવાનું કામ કરવાનું હતું. બરાબર ત્રણ મહિના સુધી કામ કર્યું. અહીં પણ એકવાર પેન્ના આસિસ્ટન્ટ સર્જન સાહેબે મને અચાનક દર્શન દીધાં. તેઓ મારે હાથ પકડી એક ખૂણામાં લઇ ગયા અને મને કહ્યું કે—“હું સાચો ડાક્ટર નથી. મેં તો તેમનો વેષ ધારણ કર્યો છે, એટલું જ. જૂત-પિથાય વગેરેમાં તું માને છે કે નહીં? મને જોવાથી તું ઞહીતો તો નથી ને ?” આ બધી વાતોનું રહસ્ય મારાથી સમજાય તેમ નહોતું. મેં જાણ્યું કે આમ કરીને ડાક્ટર સાહેબ મને બનાવવા માગે છે, અને તેથી હું નિશ્ચિતપણે રહેજ હસ્યો.

અમે વાતો કરતાં કરતાં અમારી બરાક પાસેના આંગણામાં આવી પહોંચ્યા. ડાક્ટર સાહેબને અચાનક કંઈ ઓશીસનું કામ સાંભરી આવતાં તેમણે એકદમ નોકરને ખૂમ મારી, કામનાં કાગળાં આંતર્યાં ! નોકરે તુરતજ ખડીઓ, કલમ અને લાલ દોરીથી પાંધેલા કેટલાક કાગળો ડાક્ટર પાસે એક ક્ષણમાત્રમાં રજુ કર્યાં. તેઓ કામગીરી વાંચતા ગયા અને કાગળમાં ને કાગળમાં જ ઉંધું માથું રાખી મારી સાથે વાત કરતા ગયા. તેમણે મને કહ્યું કે—“તારા નસી-

ખમાં હજુ બહુ દુઃખ લખ્યું છે. ” એ અસહ્ય દુઃખમાંથી છૂટવા માટે પાસેના એક ઝાડ સાથે રસી બાંધી ગયો ફાંસો ખાઈ મરવાની પણ તેમણે મને સલાહ આપી. પરંતુ થોડીવારે તેમણે પાછી વાત ફેરવી વાળી, અને કહ્યું કે—“ નહીં નહીં, નરસિંખમાં લખેલું મિથ્યા દેખ થાય ? ” આ પ્રમાણે અમે વાતચિત કરીએ છીએ એટલામાં પાછળથી તેમના સખ-આસિસ્ટન્ટ સર્જન આવી પહોંચ્યા, અને “ માફ કરજો, આવતાં આવતાં જરા વાર થઇ ગઈ, ” એમ કહી દિશગીરી જાહેર કરતા હોય એમ મને લાગ્યું. ડાક્ટરે મને બીજી તરફ નજર કરવાનું કહ્યું. ઘડી પાંચી જોઈ છું તો સૂનકાર ! ન મળે ડાક્ટર કે ન મળે તેમના મદદનીશ.

હું તો આભોજ બની ગયો. એટલામાં ડાક્ટર સાહેબના એક માણસે આવી કામે વળગવાની તાકીદ આપી. મેં ત્યાં જઈને જોયું તો ડાક્ટર સાહેબ ઇટોની લટ્ટી તપાસતા હતા. મને આવતાં વાર થયેલી જોઈ તેમણે ખુલાસો માગવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમના મ્હોમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર નીકળી ન શક્યો. “ હું ક્યારનો ય તમારી રાહ જોતો અહીં બેઠો છું, આટલી બધી વાર થશે એમ હું નહોતો માનતો. ” ડાક્ટર સાહેબના એ સાધારણ શબ્દોમાં પણ જાણે કે ભારે દુઃખ લઈ હોય એમ મને લાગ્યું. હું ક્યાં હતો અને મેં શું જોયું એ બધી વિગત તેઓ જાણવાની આતુરતા ધરાવતા હોય એમ હું જોઈ શક્યો. પણ હું એ બધું શી રીતે સમજાવી શકું ? ‘મૂંગેકા સ્વપ્ન લખા’ જેવી મારી તે વખતે દશા હતી.

ડાંડાસ પોઈન્ટમાં કામ પૂરું થઇ રહ્યું એટલે થોડે થોડે કરીને કેડીઓને જૂદે જૂદે સ્થાને રવાના કરવામાં આવ્યા. મને પણ તેમની સાથે જ બીજે જવાનો હુકમ મળી ગયો હોત, પરંતુ કામ પૂરું થયા પહેલાં જ એકવાર મેં કામ ઉપર ચડવાની સાફ ના પાડી

દીધેલી. કારણ કે કાંધે પાણી અને પથર ઉપાડી એક ઉભા પહાડ ઉપર ચડવાનો આગને હુકમ થયો હતો. બે ત્રણ દિવસ સુધી તો એ ગદ્દાવૈતરું કર્યું, પણ મારું શરીર એ વૈતરું વધારે વાર જીરવી શકે તેમ નહોતું. તેથી અમારી ઉપર જે મુકાદમ દેખરેખ રાખતો હતો તેને મેં કહ્યું કે “લાઇ, આપણાથી આ કામ નહીં થાય, મારો તે સામે વાંધો છે.” તે મને ત્યાંના ઓવરસીઅર પાસે લઇ ગયો, અને ઓવરસીઅરે ડીસ્ટ્રીક્ટ ઓફીસર-લેવીસ પાસે ધકેલ્યો. લેવીસ સાહેબ બહુ ભણા માણસ હતા. તેમણે મને શાંતિથી સમજાવીને કહ્યું કે:-“ ભણે, જે તમારાથી કામ ન જ થઇ શકે એમ હોય તો ડોક્ટર સાહેબની મંજૂરી મેળવી હમણાં આરામ લ્યો અથવા દવાખાનામાં દાખલ થઇ જાઓ.” મેં કહ્યું: “ ડોક્ટર મને દવાખાનામાં શી રીતે દાખલ કરે? મને કંઈ એવો રોગ નથી કે ‘તાવ’ કે ‘પેટનો દુઃખાનો’ કારણ ઉપર લખી મને દવાખાનામાં દાખલ કરે! ” મેં જોયું કે વૈતરું કરીને મરી જઈ તો પણ એ વૈતરાનો આરો આરે એમ તો છે જ નહીં, ઉઘડું વૈતરું કરતો જઈ તેમ તેમ તે પણ વધતું જ જાય એવો તાલ છે, તો પછી શા માટે બધું સાચેસાચું જ ન કહી નાંખતું? હુકમો માનવાથી જો હુકમનો અંત આવતો હોય તો તો જાણે ધૂળ નાંખી! પણ આ તો જેમ જેમ હુકમ માનતા જાઓ, તેમ તેમ હુકમો પણ લાંબાતા જાય! આ ભૂતનો બોલો વેંઢારીએ તો પિતાના આપેલા પ્રાણુ ગુમાવવા મિત્રાય બીજું કંઈ ફળ ન મળે! બેશક, મારા શરીર ઉપર સત્તાવાળાઓનો સંપૂર્ણ અધિકાર હતો, પણ તેથી કરીને મારે મારા મનની સ્વતંત્રતા પણ શું ગુમાવી દેવી?

લેવીસ સાહેબે મને સમજાવવામાં કયાસ ન રાખી. પણ હું એકતો બે ન થયો. આખરે મારી ઉપર કેસ કરતો અનિવાર્ય લાગવાથી તેમણે નીચલી કોર્ટના ન્યાયાધીશ સાહેબને બોલાવી કહ્યું કે:

“હું આની વિરૂદ્ધ કંઈ કેસ કરવા નથી માગતો. તમે તમારી અદાલતમાં એને વિશે વિચાર ચલાવો.” ન્હાના સાહેબ મને અદાલતમાં લઇ ગયા. ત્યાં મારી કેશિયત સાંભળી મારો એકરાર દફતરે નોંધી મને ત્રણ મહિનાની સખ સજા ફરમાવી અને બંધ જેલમાં (Cellular jail) મને રવાના કર્યો. જેલમાં ગયા પછી જેલરે મને કહ્યું કે: “અહીં બંને આળ્યા, પણ મનૂરી કર્યા સિવાય તમારો ઉદ્ધાર થવાનો નથી એ ચોક્કસ સમજી રાખજો. અહીંની તાલીમ આકરી છે. શું સમજ્યા? બીજી જેલોની જેમ અહીં છાતી પુલાવીને તમારાથી નહીં ચલાય, સીધી રીતે નહીં સમજે તો હાથમાં હાથકડી અને પગમાં બેડીઓ પહેરાવવી પડશે. અને એટલું છતાંય સીધા નહીં ચાલે તો બીજા ફેદીઓની જેમ તમારું ચામડું ઉતડી જાય તેવા ત્રીથ ત્રીથ ફટકા લગાવવા પડશે. અહીં તમારું બહુતર-ગણુતર કંઈજ કામ આવે એમ નથી.”

આ જેલર સાહેબની ઝોળખાણુ બારીન્દ્રબાણુએ પોતાની “કથા” માં સારી રીતે આપી છે.* વનમાં વનરાજ જેવી રીતે વનભૂમિને ગર્જવતો અને ખુદતો ચાલ્યો જાય તેવીજ રીતે અમારા આ જેલર સાહેબ પણ જેલને પોતાના બળ અને પરાક્રમથી ધૂળવતા. ફેદીઓ તેમને વાંધ સમજી, ડરીને દૂર રહેતા. મને એ રીતે ડરાનીને-ગભરાવીને જેલનું કામ દઢાવી દેવાનોજ એ સાહેબે ઇરાદો રાખ્યો હશે. પરંતુ જેલની ધમકીઓથી હું ડરી જઈ એવો સાવ કાચો નહોતો. ખરું પૂછો તો હું મને મૂએલો જ સમજતો હતો એટલે મને મોતની બીક જેવું કંઈ રહ્યું નહોતું. જેલરના ધમપછાડ મારે માટે નિરર્થક હતા. મેં તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અંબળાવી દીધું કે:—“તમે બધે કે ત્રાસ બતાવી મારી પાસેથી કામ દઢાવવા માગતા હો તો એ વિચાર છોડી દેજો. તમે ૩૦ ફટકાની વાત કહો એ, એવા ફટકા તો શું પણ મારા શરીરના રાઈ રાઈ જેટલા ટુકડા કરી

નાંખો તો પણ જ્યાં સુધી મારે કામ નહીં કરવું હોય ત્યાં સુધી તમે મારી પાસેથી એક પૈસા ર પણ કામ લઇ શકવાના નથી. ”

એટલામાં વળી નજરખાંધીનો બીજો એક ખેત્ર ભજવાઇ ગયો. જેઠામાં જેઠરજ એક માત્ર ચક્રવર્તી રાજા છે એમ ખતાવવા જાણે તેણે મને આરોગીના પિંજરામાં સીધી રીતે ટટાર ઉભા રહેવાનો હુકમ કર્યો હોય અને મેં જેઠરનું જે અપમાન કર્યું હતું તે માટે મને duel-દંડયુદ્ધ કરવાનું આહ્વાન થયું હોય એવો મને ભાસ થયો. એક પળની અંદર ટેમ્પલ ઉપર કાણુ જાણે કેટલાય શસ્ત્રાત્ર આવી પડ્યાં, દંડયુદ્ધના ખખર ચોતરફ ફેલાઇ ગયા. પણ મને આ લડતમાં ટેકા આપે એવો કોઇ માણસ હાજર ન હોવાથી જેઠરને વિચાર થઇ પડ્યો. હું તો આ બધું શું થાય છે તે જ બરાબર સમજી શક્યો નહોતો. એટલામાં તે પોતેજ બોલી ઉઠ્યો:—“ વાર, સાવરકરને બોલાવ તો ? જરૂર, તે તને મદદ કરશે. ” એટલું કહી તેણે ‘ વિનાયક ’ એવી ખૂમ મારી. આંખના એક પલ્લકારાની અંદર સાવરકરના જેવી જ આકૃતિવાળો એક માણસ ત્યાં આવી હાજર થયો. અલ્પજીવ, તે જરા હિંમતો અને કુબળો હતો. મારી સાથે દંડ ખેલવાનો વિચાર માંડી વાળી તેણે સાવરકરની સાથેજ લડવાનું પસંદ કર્યું. સાવરકરે પણ તેનું આહ્વાન સ્વીકારી લીધું અને કહ્યું કે:—“ પણ દંડના નિયમ પ્રમાણે મારે જે પંજો (Grappling) ફેંકવો જોઇએ તે ક્યાં છે ? તમારે મને એક પંજો ઉઠાવવો આપવો જોઇએ. ” જેઠરે પોતાના હાથ પરનો એક રખરનો પંજો સાવરકર બહી ફેંક્યો અને સાવરકરે પણ ઇસારો થતાંની સાથેજ તે જેઠરના મોં ઉપર તાકીને માર્યો ! સાવરકરની હાથચાકાકી જોઇ મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. પરંતુ બીજી જ પળે એ ઇન્દ્રગણ કે બ્રાહ્મિનો પડદો ઉપડી

ગયો, અને મને એક આઠવાડીઆની ઉભા ઉભા હાથકડી પહેરવાની સજા મળી.

ઉભા ઉભા હાથકડી શી રીતે પહેરાય અને તેની અહીંની જેલમાં કેવી રીતની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે-તે મારે વિગતવાર કહેવું નોંધ્યો, કારણ કે એ શિક્ષા આપણા દેશના માણસો માટે ધણું કરીને તદ્દન નવી જ છે.

એક ઓરડામાં લગભગ એક માથોડા જેટલા ઉંચે મગજૂન રીતે હૂક ભરાવેલા હોય છે, અને એ દરેક હૂકમાં હાથકડી અથવા Hand-cuffs બૂલતા હોય છે. એ હાથકડીમાં હાથ નખાવી, આકાશ તરફ મ્હોં રખાવી સવારના છથી સાંજના ચાર વાગ્યા સુધી અદ્ધર લટકાવી રાખે તેને ‘ઉભા ઉભા હાથકડી’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. વચમાં એકવાર દશ વાગ્યે જમવા વખતે છૂટી મળે એટલી જ મહેરઆની. મને પહેલે દિવસે એ રીતે અદ્ધર ટંગાવવામાં આવ્યો. અો થોડા જ કલાકની અંદર, ટાણુ બાણુ શાંતી, એકદમ તાવ ચડી આવ્યો, અને બેનબેતમાં ખૂબ વંધી ગયો. એ રીતે તાવમાં ને તાવમાં ટીંગાતો હતો તેવ.માં જેલર-મને તો તે જેલર જેવો જ લાગ્યો, કારણ કે તેનો દેખાવ બરાબર જેલર જેવો જ હતો-અને તેની સાથે અમારી અલીપુર જેલના ડાક્ટર મિ. ઓ’નીલ સાહેબ જેવા એક જણને મારી તરફ આવતા બેસા. તેઓ દરવાજા ઉઘાડી મારી પાસે ઉભા.

“કેમ છે ?”

“તાવ ચડ્યો છે.” મેં હુંકામાં જ જવાબ આપ્યો.

“ એમ કે ? લે, આ દવા પી જા, મરી જશે.”

એમ કહી, હું ન જોઇ શકું તેવી રીતે-મારી તરફ પીક કરી શ્રીલા રંગના Measure glass માં દવાનો એક ભાગ કાઢ્યો અને “ આ કવીનાઇન છે ” એમ કહી મને પી જવાનું કહ્યું. બોળાભાવે દવા માની જેવો પીવા જાઉં છું કે તરત જ તેઓ બોલે ઉક્યા: “ ખરદાર, પીતો ના. એ કવીનાઇન નથી પણ એરકોચ લાનો અર્ક છે. નાદક માર્યો જઈશ.” હું જરા ચમક્યો તો ખરો પણ શુદ્ધ મનથી તે ગટગટાવી ગયો. તેઓ મારી મશ્કરી કરવા ખાતર જ એમ બોલ્યા હશે એમ મને લાગ્યું. દવા પીતી વખતે મને તે બરાબર કવીનાઇન જ લાગ્યું, પણ કડવાશ કંઈક ઓછી ખરી. તે પછી તેમણે મને એક મંત્ર આપ્યો અને તેનો જાપ કરવા કહ્યું. મંત્ર આ પ્રમાણે હતો: “ ક્યસર એ જ ઝાર છે,” અર્થાત્ જર્મન સમ્રાટ ક્યસર એ જ રશિયાનો ઝાર છે. પણ તેમના ઉચ્ચા જોતાં તેઓ ઝાર કહેવા માગતા હતા કે સર કહેવા માગતા હતા તે મારાથી બિંમલકુલ ન સમજાયું.

તાવ તો વધતો જ ગયો. આખરે મને હાથકડીમાંથી છૂટો કરી એક કાટડીમાં પૂર્યો. અહીં પણ મારા હાથપગ એવા તો તણાવા લાગ્યા કે અંતે ડાકટર સાહેબે આવી પાંચ-છ જણ પાસે ટાંગાટોળ કરાવી મને દવાખાના ભેગો કર્યો. દવાખાનામાં હું લગભગ બેસા જેવી સ્થિતિમાં હતો ત્યારે મને પીચકારી (ઇન્જેક્શન) આપી હો અને એટલે વાર શરીરમાં વિજળી (battery charge) મૂકી દોય એવું મને યાદ આવે છે. વિજળી મૂકેલી ત્યારે તો જાણે મા આખું શરીર ચીરાઈ જતું હોય અને નસેનસ તૂટતી હોય એમ મ લાગ્યું. અ બેલાન દશામાં મારા મ્હોમાંથી કેટલીયે બૂંડી-ગિભર જીંદગીમાં શાષ્ટ દિવસ નહીં બોલ્યો હોઉં એવી ગાળો પણ નીકળ

ગયેલી. મારી નિરાધાર દશાનો લાભ લઇ કાઠએક વિપરીત શક્તિ મારી ધ્વિજાથી સંપૂર્ણ વિરૂદ્ધરીતે મને ન બોલવાના શબ્દો બોલાવી રહી હતી. આવી રીતે બેભાન અવસ્થામાં હું કેટલા દિવસ અથવા કેટલી ઘડી સુધી પડી રહ્યો તેનું મને કશું ભાન ન હતું. પાછળથી મેં સાંભળ્યું કે ઘણું દરીને ત્રણ ચાર દિવસ નીકળી ગયા હશે. બહારથી બેભાન જણાવા છતાં મારા અંતરરાજ્યમાં મેં જે આ-કાશ, પાતાળ, સ્વર્ગ, નર્ક, પ્રેત, ભૂત, પિશાચ, અપ્સર તથા કિત્ત-રહોક ભાળ્યા તેનો તો કંઈ હિસાબ જ થઇ શકે તેમ નથી; મને શુદ્ધબુદ્ધ વગરનો પડેલો જોઇ મારા સોજતીઓએ મારા જીવનની આરામ મૂકી દીધેલી.

ધામે ધામે મને શુદ્ધિ આવવા લાગી અને હું ઉગરીશ એવો આસપાસના માણસોને વિશ્વાસ બેઠો. રહેજસાજ સારો થયો એટલે દવાખાનામાંથી મારી બદલી કરી પાસે જ એક એકાંતવાસી ઓરડી-hanglo cell-માં મને દાખલ કરવામાં આવ્યો. થોડા દિવસ થયા એટલે વળી પાછું પેલું બ્રાંતિનું રાજ્ય રચાયું ! જાણે કે મારી આસપાસ મારાં સગાં-બહાદાં વીંટળાઇ વળ્યાં હોય અને ધૂસકે ને ધૂસકે રડતાં હોય એવો ભાસ થયો ! મારાથી એ રૂદન, એ વિગ્રાપ એ કર્ણજનક આકંઠ કેમે કરતાં જોયું જાય તેમ નહોતું. અસહ્ય વેદના વડે એમરથી હું ઘેરાઇ ગયો ! આ બધાં દુઃખ, ત્રાસ અને યંત્રણાનું હું જ એક મત્ર કારણ છું એવો વિચાર આવતાં હું મારા દિલ ઉપરનો કાળુ ગુમાવી બેઠો ! આત્મઘાત સિવાય, આ દુઃખમાંથી ઉગરવાનો બીજો એક પણ માર્ગ નથી એમ મને ચોક્કસ ખાતરી થઇ.

પહેલી માંદગી વખતે જે મેડીકલ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ મારી સાર-વાર કરી હતી તેની બદલી થઇ ગઇ હતી અને તેની જગ્યાએ

અમારો જીનો સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ-જેનાં દર્શન અમને આનંદામાનમાં આવતાં વાર થયાં હતાં—તેની નીમણુક થઈ હતી. મને બહુ કંટાળેલો અને દુઃખી થતો જોઈ તેમણે સુવા માટે મને એક શેતરંજી આપી હતી. મેં તે શેતરંજીમાંથી થોડા દેરા તાણી એક રસી બનાવી અને મારી ઓરડીની પંજીતના બગીચામાં તે રસી બાંધી ગજે કાંસો ખાઈ મરવાની તૈયારી કરી. પણ મને ગળામાં રસી નાંખનાં કાંઈ એક ડેદી જોઈ ગયો એવો ભામ થવાથી મેં ગળામાં નાંખેલું દોરકું કાઢી નાંખ્યું અને મારે રથને આવી બેસી ગયો.

બીજે દિવસે સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ મારી ઓરડી પાસે થઈને જતા હતા તે વખતે પેલી શેતરંજી તેમની નજરે ચડી અને એના આવા હાલહવાલ ટાણે કર્યા તે વિષે મને પ્રશ્ન કર્યો. મારે શો જવાબ આપવો ? સીધી રીતે કંઈ ઉત્તર આપી શકું તેમ ન હોવાથી મેં સામો સાહેબને જ સવાલ કર્યો. (અમારી ઉપર તેઓ સારી પેટે રતેહભાવ ધરાવતા હોવાથી જ સામો પ્રશ્ન પૂછવાનું મેં સાહસ કરેલું એ વાત મારે અહીં જણાવવી જોઈએ.) મેં પૂછ્યું:—“ ભલા, તમે જ કહો કે અમે એવું તે કેવુંકે ભારે દુકર્મ કરી અહીં આવ્યા છીએ ? ” મારો આ પ્રશ્ન સાંભળી સાહેબ રહેજ અમકયા. છતાં તેમણે કહ્યું કે:—“ તમે મારી પાસે એ પ્રશ્નના ઉત્તરની શી રીતે આશા રાખી શકો ? હું અંગ્રેજ છું અને તમે હિંદી છો. આપણા બન્નેના સ્વાર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે. તે ઉપરાંત હું એક સરકારી નોકર છું એ વાત પણ તમારે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. હું તમને શી રીતે અનુકૂળ થઈ ? તમને જે તમારું કર્તવ્ય સૂઝ્યું તે તમે કર્યું, તેમાં હું તમને શી રીતે દોષ દઉં ? ”

તેની વાત સાંભળવાથી મારા મન ઉપરનો બોમ્બે બળેલો હળવો થઈ ગયો હોય એમ મને લાગ્યું. મેં ખુલાસો કર્યો:—“ હું કંઈ ? ”

મારાં સગાંસંબંધીઓના હાહાકારનું એવું મર્મભેદક ચિત્ર મારી નજર આગળ થોડા દિવસ તર્યા કર્યું કે મારાથી તે ન જોઇ શકાયું, અને આખરે આપઘાત કરી આ જીવનનો અંત આણીવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. સૌભાગ્યને લીધે કહો કે દુર્ભાગ્યને લીધે કહો, પણ મારી પછવાડે કોઇ એક માણસ આવી ચડ્યું હોય એમ લાગવાથી મેં આપઘાત કરવાનું માંડી વાળ્યું.” મારો ખુલાસો સાંભળી તે ચકિત થઇ ગયો અને મને જરા કપકો પણ આપ્યો.

“ મેં તને પ્રથમ જોયેલો ત્યારે મેં તારે માટે બહુ સારો અભિપ્રાય બાંધેલો. તું આવો ધંધો કરશે એવી તો મને કલ્પના પણ નહીં આવેલી. ઉગરી જીવાનીમાં આટલી બધી નિરાશા ? જીવનમાં ૨૦ વર્ષ એ તને બહુ લાગે છે ? એટલાં વર્ષ તો જોતજોતામાં નીકળી જશે, અને પાછો તું ને તું જ તારા તે સગાંસંબંધીઓની દૂંદમાં જઇ બેસશે. તું જુએ છે ને, મારી કેટલી ઉમ્મર થઈ છે ? છતાં હું કેટલું કામ કરું છું ? ખેર, મને લાગે છે કે હદ ઉપરાંત પરિશ્રમ કરવાને લીધે જ તારા મનની એવી દુર્દશા થઈ હશે. પરંતુ તેમાં અમે નિરૂપાય છીએ. સરકારી હુકમ જ એવો છે કે તમને સખ્તમાં સખ્ત મજુરીના કામ સિવાય બીજું કંઈ સોંપી ન શકાય. છતાં મને એક માર્ગ સૂઝે છે. જો અહીંની ગાંડાની ઇરિપતાકમાં તને દાખલ કરાવી શકું તો પછી ત્યાં તારે કાંઈ જ કામ ન કરવું પડે. મતલબ કે ત્યાં ફરજિયાત જેવું નથી હોતું, તારી મોજ આવે અને કસરતની ખાતર કાંઈ કામ કરે તો તે જૂદી વાત છે.” આકાશનો ચંદ્ર જાણે મારાથી તસુ-એ તસુ દૂર હોય એમ મને લાગ્યું. મેં તેની ભલામણ એકદમ સ્વીકારી લીધી. તેની શુભેચ્છા અને ભક્તી શાગણીઓ બદલ મેં તેનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માન્યો.

જેલમાંથી છૂટી ગાંડાની ઇરિપતાકમાં આવ્યો. અહીંના ડાક્ટર એટલા બધા ભલા માણસ કે કાંઈ કહેવાની વાત નહીં. તેઓ

એક બંગાળી અને વળી બ્રાહ્મણ હતા, એટલે મારા પ્રત્યે દ્વિસેણ અને મમતા બતાવે એ સ્વાભાવિક છે. મારે મટે ખાવાપીવાની બવસ્થા તેઓ જાનેજ કરતા, મારે તે વિષે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારવો પડતો નહોતો. કાંઈ કાંઈવાર તો તેઓ મારી પાસે હાજર રહી મને ખવરાવતા. કાંઈવાર હું ખાવાનો ઇન્કાર કરું તો તેઓ ખાસ માણસ મોકલી મને પોતાના રસોડે બોલાવતા, અને પોતાની રસોઈમાંથી ભાત-દાળ-શાક પીરસી મને પરાણે જમાડતા. તેમનાં છોકરાંઓને મારી એ.જ.ખાણુ આપતાં મને એક ભાઈ તરીકે જ એ.જ.ખાણુ અને મારી સાથે રમતગમત કરવાની તેમને રજા પણ આપી. મને આનંદ પડે તે માટે ટેટલાંક ચિત્રો અને ગમ્મતનાં સાધનો પણ પૂરા પાડ્યાં. હું પણ ભારે બીમારીમાંથી તાજે જ ઉઠેલો હોવાથી મારી સ્થિતિ એક બાળક કરતાં નપાવટ હતી. દવાખાનાના ગાંડા કેદીઓમાં જેઓ કંઈક સમજદાર ગણાતા તેમની પાસે બગીચાનું કામ કરાવવામાં આવતું, અને દવાખાનાની દેખરેખ નીચે જે પુષ્કળ જમીન હતી તેમાં ખેતી કરાવી વિવિધ પ્રકારના ઝાડ-પાન-શાક વિગેરે વગાડતું. એ બગીચાના શાક અને ફળપ્રકાર ત્યાંના settlementના સંસ્થાનવાસીઓ જ ઉપયોગમાં લે છે. મને બની શકે તો શાક વિગેરેનો હિસાબ રાખવાનું કામ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. મેં મારાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ વખતે મારા મગજની એવી સ્થિતિ હતી કે માર્કે તે કામમાં મન ન ખૂંચ્યું. મારી સાથે હંમેશાં એક પહેરેગીર રહેતો. હું તેની સાથે મોજ આવે ત્યાં, ઇસ્પતાલના ગમે તે ભાગમાં હરીફરી શકતો. કાંઈ કાંઈવાર કાંઈને જણાવ્યા વિના દવાખાનાની હદ વટાવીને પણ ચાલ્યો જતો. કેટલીકવાર તો આર્થોદ્રસાઈ, ઉપેન્દ્રસાઈ વિગેરે લાગ જોઈ મને મળવા પણ આવતા.

એ રીતે મારા દિવસો વહેવા લાગ્યા. એટલામાં હિંદુસ્તાનમાંથી જેલખાતાના ઉપરી અધિકારી આંદામાનમાં આવ્યા છે અને

અમારે દવાખાનું તપાસવા માટે આવનાર છે એવા સમાચાર મળ્યા. સમગ્ર હિંદુસ્તાનના જેલખાતાના એ મ્હોટામાં મ્હોટા અધિકારી હતા. અલિપુરજેલમાં મારે તેમની સાથે એકવાર પરિચય થયો હતો. તેઓ મને જોઈને બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા, કારણ કે પહેલાં મને જોયેલો ત્યારે તો હું ખૂબ હટપુટ અને બળવાન હતો. મારી અત્યારની સ્થિતિ જોઈ તેમણે કહ્યું કે: “તું આટલો બધો ખીમાર પડી ગયો છે અને વગનમાં પણ આટલો ઉતરી ગયો છે તો પછી વીસ વર્ષ શી રીતે કાઢીશ?” મને મારી ખીમારીનું કારણ પૂછવામાં આવ્યું. તે સાંભળીને તેમણે કહ્યું કે:—“તને ક્યાંક હિંદુસ્તાનની જેલમાં મૂકવો જોઈએ, નહિંતર અહીં તો અકાળે મરી જઈશ; તારાં વીસ વર્ષ પણ પૂરાં નહિ થાય. હું તારી બદલી કરવા માટે સરકારને લખું છું. તને હિંદુસ્તાનમાં લઈ જવા હું મારાથી બનતું કરીશ.” તેમણે મારા શરીરની બરાબર પરીક્ષા કરી અને મને જ્યારે વધ આવે છે ત્યારે મારી કેવી સ્થિતિ થાય છે તે વિષે તપાસ કરી. તે વેળા વયમાં વયમાં કોઈ કોઈ વાર મને સંત ટાઢીઓ તાવ આવતો અને હું એવી બપંકર રીતે ઉછળતો કે દિનાક્ષની સાથે માથું પછાડવા લાગી જતો. તાવ ખૂબ જોરથી આવતો ત્યારે વિચિત્ર પ્રકારની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં હું ભૂલો પડી જતો. તેમના એક પ્રશ્નને ઉત્તર આપતાં મેં કહ્યું કે:—“કોઈ કોઈ વાર તો જાણે આખી પૃથ્વી પ્રસયના માર્ગે જોરથી ધસી જતી હોય એમ મને લાગે છે.” અંગ્રેજીમાં મેં બરાબર આ જ શબ્દો કહેલા:—“I see as if the whole world is coming to end.” મારી વાત સાંભળી ડીરેક્ટર સાહેબે કહ્યું:—“તારે કહેવું બરાબર છે. થોડા જ સમયમાં યૂરોપની અંદર મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળતું જોઈએ.” આ ઉદ્ગારો નીકળ્યા તે પહેલાં યૂરોપમાં યુદ્ધનો આરંભ થયો નહોતો એટલું જ નહિ, પણ તે વિષે અફવા સરખી પણ અમારા કાને આવી નહોતી. ડીરેક્ટર સાહેબના જવા પછી, થોડા જ મહિનાની

અંદર મારી બદલી કરવાનો હુકમ આવ્યો અને મને મદ્રાસ જવાની રજા મળી.

જે માણસ મને જહાજ સુધી પહોંચાડવા મારી સાથે આવ્યો હતો તેની સાથેની વાતચિત ઉપરથી જાણાયું કે અમને છોડી મૂકવાનો હુકમ થયો છે અને તેથી જ અમને સ્વદેશ તરફ રવાના કરવામાં આવે છે. મને તેની વાત ઉપર વિશ્વાસ બેઠો. જહાજ તરફ જતાં માર્ગમાં યરાયર અમારી સામેથી એક બાળક આવતો હોય એમ મને લાગ્યું. તેની ઉમર મારા કરતાં ઘણી ન્હાની હોવી જોઈએ. લયંકર ખીમારીને લીધે તેનું મ્હોં ફીકકું પડી ગયું હતું. મારી સાથે એક બંગાળી ટ'ડેલ હતો—સરખાતથી જ તે મારી સાથે હતો કે અચાનક ક્યાંયથી ઉતરી આવ્યો તે હું યરાયર કહી શકતો નથી. તેણે મને પૂછ્યું:—“કેમ, આમને ઓળખો છો?” મેં તેનો પ્રશ્ન હસવામાં જ ઉઠારી દીધો. પરંતુ પેલા બાળક તરફ જરા ધારીને જોયું તો જાણે પહેલાં કોઈ વાર તેનું મ્હોં જોયું હોય એવી સ્મૃતિ જાગી. એ પગલાં આગળ ચાલ્યો એટલે તેનો નિર્મળ ચહેરો મારી નજર આગળ ખડો થયો. રોગનું નામનિશાન પણ ક્યાંય ન લાગ્યું, જાણે તે મારો સગો ભાઈ હોય અને વિલાયતથી સીધો અહીં આવ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. મારી સાથેના પેલા ટ'ડેલે કહ્યું: “આ તમારો ભાઈ છે, તેને પણ થું તમે ઓળખી શકતા નથી?” ખરેખર, મારા ભાઈની પણ મારા જેવી જ દુર્દશા થઈ હતી. તેણે માત્ર એક ધોતીઈ જ પહેર્યું હતું; કાંટ, ખમીસ કે કોલરનું નામ-નિશાન સરખુંય નેના અંગ પર નહોતું. આટલું છતાં તેના ચહેરા ઉપર ઉત્સાહનો પ્રકાશ ઝળહળતો હતો. તેણે મને માર્ગમાં ઉત્સાહ અને આશાનો દૈવી સંદેશ આપ્યો. જાણે કે મને છૂટો કરવાની ખાતર જ આ ફરીની હાથ તેણે ધારણ કર્યો હોયતી! મારે તેની સાથે અંગ્રેજીમાં જ બધી વાતચિત થઈ. હું તેની શુદ્ધ અંગ્રેજી બોલવાની

જ્યા નોંધ હેરન થઇ ગયો. મને વિચાર થયો કે આ ભાઈ વિશ્વાયતમાં જવાને બદલે મારી પાછળ ને પાછળ જ ફરતા હોવા નોંધ્યો ! વિશ્વાયત જવાનું તો માત્ર બહાનું જ કાઢ્યું હશે ! જીવનમાં આવી જાતના અદ્ભુત દેખાવો અને સ્વપ્નાં કેટલાં આશ્ચર્યજનક અને કેટલાં કુતૂહલજર્ણી લાગતાં હશે તેનો વિચાર કરવાનું કામ હું વાંચકને જ સોંપું છું.....ખેર, આખરે મેં આંદામાન છોડ્યું અને મદ્રાસ આવ્યો. x x x

* મદ્રાસમાં આવ્યા પછી ઉલ્લાસકરને લાંબા વખત સુધી ગાંડાની ઇસ્પતાલમાં કેદી તરીકે રહેવું પડ્યું હતું, એટલે ફરવાના બખર એ એક જમણાજ હતી.

ପୌରୁଣିକ ଓଡ଼ିଆ

ઉપેન્દ્રની કથા

થોડા દિવસ એમને એમ વીત્યા પછી અમે સાંભળ્યું કે અમને આંદામાન મોકલવા માટે સિવિલ સર્જન અમારી પરીક્ષા કરવા આવનાર છે. યથા સમય સિવિલ સર્જન આવી પહોંચ્યા, અને પેટ દાગી, આંખો તપાસી અમને સાત જાનને ભરસાગરને પાર મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી ગયા. સુનીર અને હું મરડાથી પીડાતા હતા એટલે અમારે થોડા દિવસ રોકાઈ જવું પડ્યું.

સાધારણ કેદીઓને માટે એવો નિયમ છે કે બીમારીને લીધે કોઈને રોકાઈ જવું પડે તો ત્રણ મહિના સુધી તેની આન્દામાનની માત્રા રોકાઈ જાય છે, પણ અમારે માટે તેવો કોઈ નિયમ નહોતો; સરકાર બહાદુરના હુકમથી છ અડવાડીઆમાં જ અમને રવાના કરવામાં આવ્યા.

જેલમાંથી નીકળતાં જ અમે હમેશને માટે દેશને નજર ભરીને જોઈ લીધો. એક દિવસ સવારના પહેરમાં અમને હાથકડી પકેરાવી ગાડીમાં બેસાડયા. અમારી બે બાજુ બે સાર્જન્ટ બેઠા, અને ગડી ખિદિરપુર ડોક તરફ ચાલી.

અમને સ્ટીમરમાં બેસાડી એક સાર્જન્ટે અમારી મસ્કરી ઉડાવતાં કહ્યું:—“ Now say, ‘ My native land, farewell. ’ ” (“ બોલો : ‘ જન્મભૂમિ ! હેલા પ્રણામ ! ’ ”) અમે હસતાં હસતાં કહ્યું: “ Au Revoir. ” (“ ત્યારે હવે ફરી મળશું-સલામાલેકુમ. ”) કહેતાં તો કહી નાખ્યું, પણ પાછા ફરવું બહુ કઠિન લાગ્યું.

રાજનૈતિક કેદીઓમાં અમે બે જ જણા હતા-સુધીર અો હું. સ્ટીમરમાં પણ અમે બન્ને સાથે જ હતા-એક જ ઓરડીમાં, અને બીજા બધા કેદીઓને જૂદી ઓરડીઓમાં પૂર્યા હતા. સ્ટીમરનો એક ઉપરી અમલદાર અમારી પાસે આવી અમારો ફોટો પાડી ગયો. વિધાયતના કોઈ જાપામાં તે પ્રકટ થવાનો હતો. આપણે તો એની વાત સાંભળી તુરત જ ફોટો ઠીકઠીક કરી લીધો-મફતના મોટા માણસ બનવામાં તુફાન શું ?

ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત સ્ટીમરમાં ચેવડો ખાઈને કાઢી પડશે એ વિચારથી સુધીર તો અડળાઈ ઉઠ્યો. એના જેવા મદમસ્ત હાથી જેવા જવાનને મુઠ્ઠી ચેવડાથી શું થાય ? પોતિસના એક પંજાબી મુસલમાન હવાલદારે કહ્યું: “ બાણુ, અમારા હાથનું ખાઓ તો ભાત તૈયાર છે. ” ખરેખર, મુસલમાનોના દિલમાં હિંદુઓ પ્રત્યે કોઈ અજબ સહાનુભૂતિ દેખાય છે અને કોઈ કોઈ વાર તો હિંદુઓને ભાત ખવરાવી એમને જાતિહીન કરવાની પણ ઇચ્છા દેખાય છે. જતાંયે

આપણે તો કહ્યું: “ ધણું સારું. અમારી હિંદુમતિ એવી નક્કર પોત્રાદની બનેલી છે કે ખીજ કોઇના હાથની રસોઇ ખાવાથી તેને કાંઇ આંચ આવે એમ નથી. ” સ્ટીમરમાં કેટલાક શિખ હવાસદારો પણ હતા. તેઓ સમજ્યા કે અમે લોકોએ પેટને ખાતર પરલોક ખાવાડવા કેડ ખાંધી છે, એટલે એમને પણ પોતાના હાથની રસોઈ ચખાડવાનું મન થઇ ગયું. અમે મિત્રકુલ આનાકાની કર્યા વિના બન્ને પક્ષની રસોઇ જમ્યા, પેટની જવાળા શાંત કરી અને અમારી ઉદ્દરતાનો પરિચય કરાવ્યો. શિખો સમજ્યા કે ‘ બંગાળીઓ ગમે તેટલા ભણેલા હોય પણ તેમને ધર્મઅધર્મનું કે આચારવિચારનું જ્ઞાન ન મળે. ’ ગમે તેમ હો, ધર્મ ગયો કે રહ્યો એ તો અમે નથી કહી શકતા, પણ એ કાળીઆ ભાત પેટમાં પડવાથી પ્રાણુ તો રહ્યો જ. એજ સ્ટીમરમાં નોઆપણી જીલ્લાના કેટલાક બંગાળી મુસલમાન પણ હતા. એમના હાથનો ભાત અને પકોડી તો રસોઇ નહોતી, અમૃત હતું.

ગમે તેમ કરી ત્રણ દિવસ અમે સ્ટીમરમાં કાઢ્યા. એથે દિવસે પોર્ટબ્લેયર પહોંચ્યા. ફરથી એ જગ્યા ધણી જ મનોહર લાગતી. બન્ને બાજુ નારીઓનીનાં ઝાડ અને વચ્ચે સાહેબ લોકોના બંગલા, બાજુ દ્રેમની અંદર છાપી ન મઢી હોય એવા દેખાતા.

થોડે દૂર એક ત્રણ મજલાનું મકાન બતાવી સિપાઇએ કહ્યું: “ પેલી દેખાય છે એ કાળાપાણીની જેલ. તમારે ત્યાં રહેવાનું. ”

થોડી જ વારમાં સ્ટીમર બંદર પર આવી પહોંચી. દાકતરે આવી બધાની નાડી તપાસી અને અમે બધા કિનારા પર ઉતર્યા. પછી માથા પર ચિસ્તરપોટલાં મૂકી, પગની એડી બચુબચુવતાં અમે જેલ તરફ ચાલ્યા.

જેલના દરવાજામાં પેસતાં જ એક ભગમગ, ડીંગણા અંગ્રેજી અમને પગથી માથા સુધી તપાસી કહ્યું કે: So, here you are at last! Well you see that block yonder. It is there that we tame lions. You will meet your friends there, but mind you, don't talk." (તો તમે પણ આવી પહોંચ્યા ! હીં; પેકું જે મકાન દેખાય છે ને, એમાં જ અમે શેર પાળીએ છીએ. તમારા બધા દોસ્તદારબિરાદર ત્યાં જ મળશે. પણ ખબરદાર, વાત કરી છે તો.)

અમે પણ આ અંગ્રેજને ખૂબ તપાસીને જોઈ લીધા, અને એની લંબાઇપહોળાઇનું માપ લેઈ લીધું. એ ચાર ફુટ લાંબો અને ત્રણ ફુટ પહોળો હતો. હુંકામાં કહીએ તો કોઈ પુલેલા દેડકાને કોટ પાટલુન અને ટોપી પહેરાવીને ઉભો રાખ્યો હોય એવો જ એ લાગતો. તે વખતે અમને ખબર નહોતી કે આ જ સાહેબ જેલના કર્તાહત્તા અને વિધાતા, હજરત બારીસાહેબ છે. એમનો શુદ્ધોગ જેવો ચહેરો જોઈને જ મનમાં ફરી જતું કે તેઓ સાહેબે કેદીઓને દુઃખ દેવાને માટે જ અવનિ પર અવતાર ધારણ કર્યો છે, ભગવાને એકાંતમાં બેસીને ટાળાપાણીના કેદીઓ પર હકુમત કરવાને જ તેમને સરજ્યા છે.

પણ આગળ જતાં તો અમારે ને એમને બહુ જ ધાડી પિછાણ થઈ ગઈ, કારણ કે ભગમગ અગીઆર વરસ અમે એમના જ હાથ નીચે કાઢ્યા.

તેઓ સાહેબ રોમનકેથેલિક સંપ્રદાયના હતા, અને મૂળ આ-યર્લેન્ડના વતની હતા. આખું વરસ કેદીઓને દુઃખ પાડી તેઓ પાપનો ભાર બાંધતા, અને ઇસુખ્રિસ્તના જન્મ દિવસે (જેસુસ વરસને દિવસે) પાદરી સાહેબના પગ આગળ તે હાથની આવતા.

વરસમાં આ એકજ દિવસ તેમના ચહેરા પર નખતા કે શાન્તિ ઝગ-
કતી, વરસમાં આ એકજ દિવસ તેઓ કેદીઓને સતાવવાનું છોડી
દેતા. ૫૫૧ના ૩૬૪ દિવસ એ કેદીઓને ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવતા.

કેદીઓનો અને એવો સ્વભાવજ લાગ્યો કે તેઓ દુષ્ટ માણસો
પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષાય છે અને એવા માણસોની જ તામે-
દારી ઉઠાવે છે. ખારીસાહેબના હાથનો માર ખાધેલા કેટલાયે કેદી-
ઓને મોડાડે મેં સાંભળ્યું કે “ માળો, બડો બહાદુર છે. ” જે
મીઠા સાદા, ભક્ષા માણસો હોય છે તે કેદીઓની ગણતરી પ્રમાણે
મરફ નહિ પણ ખોરત છે. કેદી કોઇ જોડું કામ કરી ભગવાનનું
નામ દષ્ટ ખારીસાહેબ પાસે દયાની બિશ્વા માગે તો ખારીસાહેબ
હેલેતા: “ આ જેલખાનું ભગવાનની હદની બહાર છે. અહીં આ તો
માફ રાખ્ય છે. હું ત્રીશ ત્રીશ વરસથી અહીં રહું છું, કોઇ દિવસ
મેં ભગવાનને અહીં આવતાં જોયો નથી. ” આ વાત ખારીસાહે-
બના મોંમાંથી નીકળેલી હોવા છતાં સાવ સાચી હતી.

જેલમાં પેસતા સૌથી પહેલાં જાતજાતના લોકો પર નજર
પડે છે. બંગાળી, હિન્દુસ્તાની, પંજાબી, પઠાણ, સિંધી, બર્મીઝ,
મદ્રાસી બધી જાતના લોકો અહીં દર્શન દે છે. હિન્દુ અને મુસલમા-
નોની સંખ્યા અડધોઅડધ છે-બર્મીઝ પણ ખૂબ છે. બ્રહ્મચરિની
વસ્તી એક કરોડની છે એટલે કે બંગાળની વસ્તીના ચોથા ભાગી
છે, છતાં અહીં બંગાળીઓ કરતાં બર્મીઝની સંખ્યા વધી જાય છે
પ્રાન કરવામાં ત્યાંના લોકો બહુ શરૂ લાગે છે. હજુ તેમણે હમ-
બાજ સ્વતંત્રતા ગુમાવી છે, એટલે તેઓ હિન્દીઓની માફક ગાયના
જાણ નથી બની ગયા. ઉત્તર હિન્દુસ્તાન સિવાય બીજા પ્રાંતોના
જન્ય જાતિના માણસોની સંખ્યા અહીં બહુ જૂઝ છે. કેળવણીને
લોકો હો કે નરમ પ્રકૃતિને લીધે હો પણ મદ્રાસી બ્રાહ્મણોની સંખ્યા

અહીં નહિ જેવીજ છે. અસે જ્યારે આંદામાન પહોંચ્યા ત્યારે જેઠમાં ન્યાં પડાણુજ પડાણુ લગાડતા. હરેક જાતના લોકોને બેગા રાખવાથી દુર્-ખીજ લોકોપર જીકમ અને અન્યાયાર ખૂબ થાય છે એ કહેવું નિરર્થક છે.

થોડાજ દિવસ જેઠમાં રહેવાથી અમને મધુમ પડ્યું કે દુર્બળતા ઇશ્વર સિવાય કે ઇ બેલી નથી. એને ન્યાય મળે એ બહોજ મુશ્કેલ છે. જેઠના અધિકારીઓ વિરૂદ્ધ સાક્ષી આપવાનો કોઈ કે-દીની હિંમત ચાલતી નથી. જ્યાં પોતાના જ જીવની પડી હોય ત્યાં બીજાને માટે કોણ આફત બોલે? હરકોઈ પોતાનાંજ દુઃખમાં ગાય છે. જેઓ ખુશામતી ટકુ હોય છે તેઓ જલ્દારાની માફક જુડેનો પ્રવાહ વહેવડાવે છે, અને અધિકારીઓનાં હૃદય બીજી તેમની નજરમાં મક્કા માણુસ તરીકે ખરે છે. એ રીતે તેમની કૃપાદષ્ટિ પણ તેઓ મેળવે છે. પણ જેઓ ન્યાય મેળવવાની આશાએ બી-જાઓ માટે લડવા તૈયાર થાય છે તેમના પર તો ઇન્દ્રનું વજ્ર જ ઉતરે છે—કોઈને કોઈ આરોપ મૂકી તેમને સખતમાં સખત શિક્ષા કરવામાં આવે છે. આ બધાને પરિણામે અહીંઆ જેટલા કેદી આવે છે તેટ-લામાંથી એકપણ સચ્ચરિત્ર રહી શકે નથી.

ખરૂં પૂછો તો અહીંના અધિકારીઓ કેદીઓને સુધારવાનો પ્રયત્નજ કરતા નથી. કદાચ એ વાત તેમના ધ્યાનમાં પણ નહિ આવતી હોય કે જેલખાનાની સાર્થકતા, દુષ્ટ ચરિત્રવાળા કેદીઓને સુધારવામાં રહેલી છે. એમની નજરમાં કેદીઓ મજૂરી કરવાના સાંચા છે. જે અધિકારી મારીપીટીને એમની પાસે વધારે મજૂરી કરાવે તે હોશિયાર ગણાય છે, અને એને પ્રમોશન પણ ઊપરાઉપરી મળે છે.

“ પૂરિ એક અધિરી ને ચંડુ રાખ
દેક શેર બાજુ દેક શેર ખાખ ”

એવેજ અહીંઆ ધાટ છે. નાના મોટા દરેક અ.રાધીને અહીંઆ એકજ રીતે રાખવામાં આવે છે. જૂરી જૂદી જાતના કેદીઓ વચ્ચેનો ભેદ અહીંઆ નાશ પામ્યો છે. ન્હાનામોટા ગુન્હા માટે સાદી કે સખત મજૂરીની શિક્ષા અહીં નથી થતી. નારીઓના રેસાની જરૂર પડી તો કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના બધા કેદીઓને નારીઓનાં છોડાં ફેટવાં એસાડે છે, દાપરેલ કે સરસવના તેલની જરૂર પડી તો ધાણી પર એસાડે છે. અહીંઆ કેવળ વેપાર ચાલે છે. કેદી બીયારા ગુલામ છે, લોહીનું પાણી કરી સરકારની તિજોરી ભરી નાંખતી એજ એમના જીવનની સાર્થકતા છે.

ન્હાના મોટા ગુન્હા પ્રમાણે કેદીઓના વર્ગ પાડવાનો નિયમ સરકારી દફતરોમાં મોજૂદ છે, પણ મજૂરી કરાવતી વખતે જેલના અધિકારીઓ તે લક્ષ્યહાર કરે છે. કેવી રીતે જેલની આવક વધે એજ તરફ સુપરીન્ટેન્ડન્ટથી મંડીને ન્હાનામાં ન્હાના અધિકારીનું લક્ષ્ય હોય છે. કેદી મરે કે જીવે, એની કાંઈને પડી નથી. ભારત-વર્ષમાં ન તો માણસોનો તોટો છે, ન તો એવા એંગ્રેજ જન્મેનો તોટો છે જેઓ અપરાધીઓને સજા કરી દર મહિને બેઠકે તે પ્રમાણમાં આદામાન ચલાવે છે.

એકવાર જેલખાનામાં મેં એક પાગલ જોયો. એ જેલખાનામાં વાસીકું વાળવાનું કામ કરતો હતો. એને પોતાનું ઘર પણ સાંભરતું નહોતું. એને એ પણ યાદ નહોતું કે એને ક્યા અપરાધ માટે કાળાપાણી મોકલવામાં આવ્યો છે. એક દિવસ મેં એને પૂછ્યું:—“તમે કેટલા ભાઈ છો ?” એણે જવાબ આપ્યો: “સાત.” મેં એણેનાં નામ પૂછ્યાં. એણે પાંચ આંગળીઓ પર પાંચ નામ ગણાવ્યાં, પણ આકીનાં એ નામ ન આવડ્યાં; બોલ્યો કે: “બૂલી ગયો છું.” એના આચારીશનું પણ કેટલું નહોતું. કોઈ વાર ચૂપચાપ એસી

રહેતો, કોઈ વાર હાથમાં સાવરણી પકડી રસ્તામાં વાસીદું જ વળ્યા કરતો. એના પર નજર રાખવાથી રોડીજ વારમાં માલુમ પડતું કે એનું બેઠું જ ગુપ્ત થઈ ગયું છે. એને ગાંડની ઠરિપતાલગાં મોકલવાને બદલે કયા ન્યાયાધીશે એને અહીંઆ મોકલ્યો હતો એ માલુમ નથી પણ આવા આવા તો કેટલાયે દાખલા અહીં નજરે પડે છે.

હાં, કોઈ કોઈવાર એવા પણ ઉસ્તાદ નજરે ચડે છે જેઓ કામથી ડરી જઈ ગાંડપણનો ટોંગ લેઈ બેસે છે. આવો એક બંધાણી હતો. એણે એક દિવસ રંગ જોઈ માથે કપડું વીંટાળી લીધું, આંખમાં ચૂનો ભરી આંખો લલચોળ કરી નાંખી અને પછી અબમેતબ્બે બકતું શરૂ કર્યું. પહેરેગીરે આવી તેને બાત આપ્યો. પણ તેણે મોં ફેરવી લીધું. આથી પહેરેગીરે અભરાઈને તેને જેલર પાસે લઈ ગયો, જેલરે તેના હાથમાં બે કેળાં મૂક્યાં. કેળાંનો ગર્મ ગર્મ તે ખાઈ ગયો અને પાછળ વધેલાં છાતરાં પણ ચાવવાં માંડ્યાં. જેલર સમજ્યો કે “બીચારો ગારો થઈ ગયો છે ! નહિ તો છાતરાં શેનો ખાય ?” જેલર પાસેથી ‘બીચારો’ પાછો ફર્યો એટલે મેં એને પૂછ્યું:— “કેમ, અલ્યા ? છાતરાં કેમ ખાતો હતો ?” “યું કરું, બાબુસાહેબ ! પાગલ બનવું હોય તો કંઈ અમથા બનાય છે?”

x

x

x

x

આપણામાં એક કહેવત છે કે ‘ઉઠને લાત ઓર બેઠને ઝાડ.’ આ કહેવતનો અર્થ શો છે તે અમે આ જેલખાનામાં ચાર દિવસ રહેવાથી જ સમજી ગયા. એક તો અમને અંદરે અંદરે વાતચિત કરવાની છદ્દ નહિ, તે ઉપરાંત અમને મદદગારી અને બરમીઠ સાથે રાખવામાં આવ્યા. કોઈ કોઈની વાત જ સમજી નહિ. આખો દિવસ બેઠા બેઠા નારીએળની જટાઓ છાંડવી અને સાંજે કામળી

ઓઢી અંધારી કાટડીમાં સુષ જતું એજ કામ હતું. જેઓ કામ પૂરેપૂરું ન ઉતારી શકતા તેમને પેટીઓરીસરોના મ્હોની ગાળો અને દાંતનો કચકચ અવાજ સાંભળવો પડતો. એક દિવસ સાંજે હું પડી ગયેલે મ્હોંડે મારી કાટડીમાં બેઠા હતો. ત્યાં એક પકાણુ પહેરેગીરે આવી પૂછ્યું:—“કેમ બાણુ ! શું થયું છે ?” મેં કહ્યું કે “કાણુએ મને ગાળો દીધી.” “કેમો બાણુ” અમે પાંચ વરસથી આ જેઠમાં છીએ. જેઓ ગાળો સાંભળી મ્હોં બગાડે છે તેઓ કાં તો ગાંઠા થઇ જાય છે, કાં તો મારફાડ કરી ફાંસીને લાકડે લટકી જાય છે. આવી બધી વાતો દિવસમાંથી કાઢી નાંખવી જ સારી છે. ખુદાને મંજૂર હશે તો આ દુઃખના દિવસ પણ વહી જશે.”

શાંતિથી ગાળો ખાઇ લેવાની મને ટેવ નહોતી, છતાં એ પકાણુના મ્હોંમાંથી એ રાતે નીકળેલું ખુદાનું નામ મને ઘણું ખ્યાલે લાગ્યું. માણસ જ્યારે બધો આધાર છોડી, પૂરવપશ્ચિમનું ભાન બૂલી જાય છે ત્યારે એ નોધારાનો આચાર, અનાથનો નાથ યાદ આવે છે. આથીજ હું જેઠખાનામાં મોટા મોટા જૂનાપૂરાણા કેદીઓને પણ હાથમાં માળા લેઇ ભગવદ્ગરમરણ કરતાં જોતો. પહેલપહેલાં તો મને આ દેખાવ જોઇ ખૂબ હસવું આવતું, પણ પાછળથી વિચાર કરતાં માત્રમ પડ્યું કે એમાં હસવાનું શું છે ? દુઃખી જન પણ ભગવાનનો જ ભક્ત છે.

પણ દિવસે દિવસે દુઃખનાં વાદળ ઘેરાતાં જ ગયાં. હિંદી સરકારના હુકમથી નવા સુપરીન્ટેન્ડન્ટે આવી અમને ઘાણીનું કામ સોંપ્યું, અને બળદની માફક અમારી પાસે તેજ પીલાવવા માંડ્યું. આથી તો મનમાં રહી રહીને બળવોજ કરવાની વૃત્તિ જાગી. ફાંસીને લાકડે ચડી ઝટપટ મરી જતું સહેલું છે, પણ દરરોજ ટીપે ટીપે પીલાઇને મરવું સહેલું નથી. હિંદી સરકારના ફોજદારી કાયદાની ૧૨૧ મી કલમ મુજબ જેમને જીંદગીભરની કાળાપાણીની સજા

થઈ છે તેમાંથી ભાગ્યેજ કોઈ જીવનો જન્મતો ધેર આવ્યો હશે. આંદામાન-નિકોબાર મેન્યુઅલના નિયમ પ્રમાણે ‘જાંઘીભર’નો અર્થ ૨૫ વર્ષ થાય છે; અને ૨૫ વર્ષ પૂરાં કર્યા પછીયે પણ કેદીને છોડવો ન છોડવો એ સરકાર જહાદુરની ઇચ્છા પર નિર્ભર છે. આથી ધણીવાર મનમાં થઈ આવતું કે આ દુઃખ ભોગવવા કરતાં ગંગામાં ફાંસો ખાઈ મરી જઈ. પણ એમ કરવાની હિંમત ન ચાલી. કદાચ મરવાને માટે જેવું કંઈક કાળજી નેહાએ તેવું માફ નહોતું. આથી મારી સમગ્ર શક્તિથી તેલ પીલવા સિવાય અને સરકારની તિજેરી ભરવા સિવાય બીજો ઇલાજ રહ્યો નહિ. એક દિવસની વાત મને બરાબર યાદ છે. સવારથી સાંજ સુધી લાગલાગદ ધાણી ફેરવીને પણ હું ૩૦ શેર તેલ* કાઢી શક્યો નહોતો. હાથપગ એવા ઢીલા થઈ ગયા હતા કે જાણે હમણાંજ તમ્મર ખાઈ નીચે પડી જઈશ, એમ લાગતું, અને ઉપરથી પહેરેગીર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતો. સાંજે એ મને જેલર પાસે લેઈ ગયો. જેલર ધણીજ મીઠી ભાષામાં મારા પિતાનું શ્રાદ્ધ કર્યું, અને પીક પર ફટકા મારવાનો ડર બતાવ્યો. જેલર પાસેથી આવીને હું ખાવા બેઠો પણ દુઃખ અને અભિમાનથી હૃદય ભરાઈ ગયું, ગળું બંધ થઈ ગયું, અને એકે કોણીએ ગળે ઉતરી શક્યો નહીં. આ નેહ એક હિંદુ પહેરેગીરને દયા આવી. એણે કહ્યું: “બાલુનોક બડી તકલીફમાં લાગે છે. અલ્લા, જરા ખાવાનું વધારે આપજો.” આ વાત સાંભળી મને જોરથી રડી પડવાની ઇચ્છા થઈ, આથી મેં મારા હાથેજ મ.ફે ગળું દાબી નાંખ્યું. આવે વખતે ગાળ દે એ ખમાય પણ દયા ન ખમાય.

રિવાજે પણ કામમાંથી છૂટી નહોતી. નીચેથી પાણીની બાસ્ટી-એ ભરી લવી બીજા અને ત્રીજા માળનાં છત્ત* ધોવાં પડતાં, આવી રીતે એક દિવસ હું છત્ત* ધોઈને સાફ કરતો હતો ત્યાં મેં

* દરેક કેદીનું રોજનું માપ.

થોડે દૂર ઉશ્ચાસકરને કામ કરતાં જોયો. અમને વાતો કરવાનો હુકમ નહોતો છતાં એક બે વાત કરી લેવાનું મને મન થયું ગયું. ધીરે ધીરે પગ માંડતો માંડતો હું ઉશ્ચાસકરની પાસે પહોંચ્યો અને તેને ધીરે સાદે બોલાવું છું ત્યાં તો મારા બરડા પર ભેરથી મુકો પડ્યો. મેં ચમકીને પાછું જોયું ત્યાંતો મેં પર તમાચો પડ્યો. આંખો ઉધાડીને જોઉં છું તો જમદતનો સગો ભાઈ પડાણુ પહેરે-ગીર મહમ્મદશાહ સરકારી હુકમનો અમલ કરી જોડની શાન્તિ ભગવી રશ્મી હતો !

આ રીતે દેવશાક દિવસ કામ કરી હું ધાણીમાંથી છૂટો થયો, પણ જોડરનો જીવ જપે એમ નહોતો. એણે ફરીથી મને ધાણીમાં જોડ્યો. હું પણ મરણીઓ બન્યો, અને મેં રોકકું પરખાવી દીધું: “કરવું હોય તે કરો, તેજ નહિ પીલું.” આ જવાબ સાંભળી જોડર ક્રોધથી સળગી ઉઠ્યો. એણે મને હાથકડી પહેરાવી બંધ કાટડીમાં પૂરવાનો અને મીઠાની રાખ (Penal diet) પાવાનો હુકમ કર્યો. છેવટે જ્યારે શરીર બિલકુલ તૂટી ગયું અને હોશ ન રહ્યા ત્યારે નારીએજ છોડવાનો અધિકાર મળ્યો. છતાં નારીએજ છોડવામાંયે જપ નહોતો. પંજાબી અને પડાણુ પહેરેગીરોના મનમાં એમજ કસી ગયું હતું કે તેઓ અમને જોડવી કનડગત કરશે તેટલી જ તેઓ ઉપરી અધિકારીઓની મહેરબાની મેળવશે. આથી તેઓ હરકંમેશ અમને હેરાન કરવાની જ ફિકરમાં રહેતા. ન્હાની ન્હાની ધૂળરાખ જેવી વાતોને માટે પણ અમને હેરાન કરતા. એક દિવસ મારી કાટડીમાં બેસીને હું નારીએજનાં છોડાં ફૂટતો હતો, અસહ્ય ગરમીને લીધે માફે આપું શરીર પરીનાથી રેખક્રેમ થઈ ગયું હતું; નારીએજનાં છોડાં પર પડતી મોગરી ઉછળી ઉછળાંને મારા માથા પર આવતી, છતાં છોડાં છૂટતાં નહિ. આથી કંટાળીને હું બહાર નજર કંઈ છું તો એક મુસલમાન પહેરેગીર ધીમે ડગલે જતો હતો.

મેં તેની પાસે નારીએળનાં છાંડાં બીંજવવા શોડું પાણી આગુડું
તેણે દાંત કચકચાવી કહ્યું:—“નહીં, નહીં મળે. સૂઝ ફૂટે.” મારો મિત્રજી
પણ દેકાણે નહોતો, એટલે મારાથી ન રહેવાયું; હું બોલી ઉઠ્યો:
“પાણી ન આપવું હોય તો ન આપ, પણ દાંત શાનો કચકચાવે છે ?”
આથી પહેરેગીરે મિત્રજી બદલીને કહ્યું: “કેમ, ગુસ્તાખી કરે છે ?” મેં
પણ વિચાર કર્યો કે અત્યારે દબાઈ જવામાં માસ નહિ, એટલે રોકડું
પરખાવ્યું. “તું વળી ક્યાંનો નવાબખદો ?” આ સાંભળતાં જ તેણે જોળીમાં
હાથ ધાલી મારી ડોક એવા જોરથી ખેંચી કે મારું માથું સળીઆ
સાથે અફળાયું. આથી મને એવો ગુસ્સો ચડ્યો કે તે અંદર હોત
તો મોગરી મારીને એનું માથું ફેડી નાંખત. પણ શું કરું ? લાચાર !
છેવટે મેં એનો હાથ પકડી એવા જોરથી દાંત દબાવ્યા કે
એમાંથી હડહડ લોહી છૂટ્યું. એ જોલરને હાથ બતાવી મારી વિરહ
ફરિયાદ કરવા ગયો, પણ રસ્તામાં એક દિંદુ પેટીઆદિસરે એને
રોક્યો અને એને સમજાવીને પાકો આપ્યો.

પહેરેગીરોની સાથે મારે આવા બીજા પણ એકમે ટંટા
થયા હતા, પરંતુ એ બધા ટંટાઓના પરિણામ પરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ
આવતું કે પહેરેગીર જેમનાથી હારી જતા તેમના દોસ્ત બની જતા.
બીચારા દુર્ભાગ લોકો પરજ બધી જગ્યાએ જીતમ થનો, અને એ
જીતમના કરનાર પકાણો જ હતા. પકાણો આજ એટલા અવગુણથી
ભર્યા હશે પણ તેમનામાં એક ગુણ અવશ્ય છે. તેઓ જેના એક
વાર દોસ્ત બની જાય છે તેની બધા પોતાના શિર પર લેતા તેઓ
જરાયે અચકાતા નથી, અને જીવના જોખમે પણ તેને મદદ
કરે છે. એમનામાં નિર્દયતા પરાવાર છે, પણ એમના હૃદયમાં જેવી
દબના છે તેવી આપણા દેશના માણસોમાં નથી નજરે પડતી. હડ-
તાળ વખતે અમને દુ:ખી દેવાને માટે જોર પકાણુ પહેરેગીરોને
રોકતો, પણ ધણીવાર તો તેઓ અમારી સાથે ભગી જતા અને
ફેરન બની જતા.

કાંઈ કોઈવાર જોશમાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે જખરદરત તોફાનો થાય છે. મુસલમાનોની પોતાની કામના માણસો તરફ રવાબાવિક રીતે જ નસ ખેંચાય છે, અને એથી હકુમતની બધી જગ્યાઓ પોતાની કામના જ માણસોને મળે તે માટે તેઓ હરહંમેશ પ્રયત્ન કરે છે. જાતજાતની લાલચો આપી હિંદુઓને મુસલમાન બનાવવામાં તેઓ ખૂબ રસ લે છે. લગભગ દરેક મુસ્લાજીને એવો ચકીન હોય છે કે કોઇને કોઈ રીતે હિંદુને મૂઝો મૂંડાવી, કલમા પઠાવી મુસલમાન બનાવ્યાથી અલ્લાહનીઆ બહિસ્તમાં પોતાને માટે ખૂબ આરામની જગા પસંદ કરી દેશે. સાથે સાથે કાળાપાણીના દુઃખી ભક્તો પર મુસ્લાજીનો ખૂબ કાબૂ હોય છે, અને આથી હિન્દુ મુસલમાન બનને કામોના ધર્મધૂરંધરો વચ્ચે વારંવાર દંડયુદ્ધ જામે છે. જો કાંઈ હિન્દુ, અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ, ધાણી પીલવાના કામ પર હોય તો પાંચ સાત મુસલમાનો ભેગા થઈ તેને સમજાવે કે તે કલમા પઢી લે તો બધા દુઃખમાંથી ઉગરી જાય. મુસલમાનોની માફક આર્યસમાજીઓ પણ નિજ ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરે છે અને ધર્મબ્રજ અને વિજાતીય માણસોને આર્યસમાજમાં ભેળવવાનો જીવ-તોડ પ્રયત્ન કરે છે. સાધારણ હિંદુઓને આ વિષે ઓછી જ ફિકર હોય છે. તેઓ કેવળ વાઢી જાણે છે, ઉમેરવાની તેમનામાં શક્તિ નથી. આ પક્ષાપક્ષીથી બીજો કાંઈ લાભ થયો હશે કે નહિ તેની મને ખજર નથી, પણ હિંદુઓની ચોટી અને મુસલમાનોની દાઢી તો એથી ખૂબ વધી ગઈ એ મેં નજરે જોયું છે. બંગાળની હલકા મણ્ડાતી જાતિઓના લોકો જેઓ બહાર કંદિયે ચોટી રાખતા નથી તેઓ અહીંઆ આવીને દોઢદોઢ હાથ લાંબી ચોટી ઉગાડે છે, અને મુસલમાન પણ માથું હલાવી હલાવી “અલી ઔર હુમાનકી લડાઈ” “શિવ ઔર મહમ્મદકી ઝગડા,” “સોનામાન બીબીકા કિસ્સા” વગેરે તરેહ તરેહની વિચિત્ર કહાણીઓ સંભળાવીને પોતાની દૂરદેશ ધર્મશુદ્ધિ બનાવવાની ફિકરમાં પડે છે. અમને લોકોને જરાયે

આનાકાની વિના બન્ને પક્ષની રસોઈ જમતાં જોઇને પહેલવહેલા તો મુસલમાનોને એમ લાગ્યું કે અમારામાં ધર્મશુદ્ધિ ભગત થઇ છે. એથી તેઓ ધણા જ ખુશી થયા અને હિંદુઓ બળીને ખાખ થઈ ગયા. પણ વખત જતાં અમારા રંગદંભ જોઇને તેઓની ખાત્રી થઈ કે અમે ન તો હિંદુ છીએ, ન તો મુસલમાન છીએ-ખાસા બંગાળી છીએ. પછી તો બધા રાજનૈતિક કેદીઓને ‘બંગાળી’ જ કહીને સૌ કોઈ ખોલાવવા લાગ્યું.

દુઃખ અને સરમની વાત તો એ છે કે આ પક્ષાપક્ષી સાધારણ કેદીઓમાં જ નહિ, પણ રાજનૈતિક કેદીઓમાંયે પ્રવેશી હતી. અમારી સંખ્યા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ આ પક્ષાપક્ષી પણ વધતી ગઈ. જેમણે ટાઈટોયનું “રીસરેક્શન” વાંચ્યું છે તેમને યાદ હશે કે તેમાં ટાઈટોયે બળવાખોરની મનોદશાનું કેવું સુંદર ચિત્ર બોલ્યું છે. એ વર્ણન કેટલું યથાર્થ છે એ અહીંની પક્ષાપક્ષી જોઇને હું તુરત જ સમજી ગયો. ખરેખર, સાધારણ રીતે બળવાખોર પોતાની જાતને બહુ મોટો માણસ માની બેસે છે. એનામાં અકંકાર અને આત્મવિશ્વાસ એટલો બધો બર્યો હોય છે કે તે દરેક કામમાં અગ્રેસર બની જાય છે. પણ મારા નામ મત પ્રમાણે એના ચારિત્ર્યમાં જેટલી તીવ્રતા છે તેટલી ગંભીરતા નથી. એ સાધારણ રીતે કલ્પનાશીલ અને એકદેશીય હોય છે, અને એમનામાંના ધણાખરા તો અંચળવૃત્તિના હોય છે. રાજનૈતિક કેદીઓમાં કોઈ નવો છોકરો આવતો તેને પહેલો સવાલ હું એ જ પૂછતો કે તેના પિતા કે માતાના કુટુંબમાં કોઈ ગાંડું હતું કે નહિ ? અને ધણાખરાઓના કુટુંબમાં કોઈને કેઈ વાસુદેવથી પીડાતું મળી જ આવતું. સંભર છે કે મારા પૂરાણા મિત્રો આ વાત સાંભળીને મારા પર ક્રોધ કરે, પણ એમ ક્રોધ કરી શક્તિનો અપવ્યય કરવાની જરાય જરૂર નથી, કારણ કે હું પણ તેમની જ ટોળીનો માણસ છું; મારી ઘડી પણ માંડી જ હતી.

બળવાખોરોના ચારિત્ર્યની આ ખૂબી જેલ બહાર બંધારોજ-
 ગારમાં ફરમા રહેવાથી દબી જાય છે, પણ જેલની અંદર બીજા
 કોઇ ઉત્તેજક કામને અભાવે જૂદા જૂદા પક્ષોની રચના અને કાર્ય-
 પ્રવૃત્તિમાં તે પ્રગટ થાય છે. કયા પક્ષે વધારે કામ કરી બતાવ્યું,
 કયા પક્ષે હાડકાં ચોપ્યાં, કયો આગેવાન સાચો અને કયો જુઠો—
 આ વિષયોની ચર્ચાઓનો અહીં છોડા જ આવતો નથી. દરેક પક્ષ
 પોતાનો પક્ષ “પહેલો અને સાચો” એ પૂરવાર કરવાને બીજા
 પક્ષોની ઉપર જૂઠાસાચા આરોપ મૂકે છે. પક્ષભેદની સાથે પ્રાન્ત-
 ભેદ ભજે છે અને ચર્ચાનું સ્વરૂપ વધારે વિકૃત અને વિકટ થાય છે.
 જાતીય એકતાને નામે કેટલીયે અદ્ભૂત વાતોનો પ્રચાર કરવાનો
 અહીં પ્રયત્ન થાય છે એનો સુમાર નથી. વચમાં વચમાં મહા-
 રાષ્ટ્રીય નેતાઓ એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે બંગાળીઓની
 સ્વદેશભાવના ધણી જ સંકુચિત છે, કારણ કે બંકિમચંદ્રના ‘બન્દે-
 માતરમ્’માં ત્રીશ કોટિ નહિ પણ સપ્ત કોટિ કપડોનો ઉલ્લેખ છે
 અને બંગાળી કવિ (દ્વિજેન્દ્રનાથ રાય) “બંગ આમાર, જનની
 આમાર ” નો પ્રાંતીય રાગ આજ્ઞાપે છે. એક પંજાબી આર્યસમા-
 જીને બંગાળીઓની ખૂરાઈ કરવાનું કાંઈ ન સૂઝ્યું એટલે એણે એ
 શોધી કાઢ્યું કે આ દેશમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રચાર કરવાની સલાહ
 અંગ્રેજ સરકારને બંગાળી રામમોહનરાયે આપેલી, એથી દેશનો
 સૌથી મોટો દ્રોહી અને વિશ્વાસઘાતી કોઇ હે.ય તો એ જ છે. આ
 બધી દલીલો અને યુક્તિઓનો જવાબ ગાંડાની ઇસ્પતાલમાં પૂર્ણ
 સિવાય બીજો કંઈ નહોતો. મહારાષ્ટ્રીય નેતાઓની અંદર બંગાળીઓ
 પ્રત્યે દ્વેષની લાગણી વધારે તીવ્ર માત્રમ પડે છે. તેઓ તો એમ જ
 માનતાલાગે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં એકતા સ્થાપવી હે.ય તો મરાઠા-
 ઓના જ નેતૃત્વ નીચે સ્થાપી શકાશે. હિન્દુસ્તાની અને પંજાબી ગમાર
 બંગાળીમાં નયોં બકવાદ છે; મદ્રાસીઓ કમળેર અને ડરપોક છે, માત્ર
 પેશ્વાના વંશજો જ માણસ કહેવડાવવાને લાયક છે—આજ બનિ
 તેમની દરેક યુક્તિ અને દલીલમાંથી નીકળે છે.

આ બધા વિરોધોને લીધે, અમે ધણી દિવસ હડતાલ પાડી છતાં કાંઈ ફળ ન આવ્યું. છેવટે જ્યારે જેલનાં દુઃખોથી કંઠાળી ઈન્દુબૂષણે આત્મહત્યા કરી અને ઉત્લાસકર માંડો થઈ ગયો ત્યારે અમારી આંખો ભીંડી, અમારો કુમંપ હોઝવાયો અને અમે બધા સાથે મળીને કામ કરવા લાગ્યા. અમારા ધણીખરા આગેવાનો હડતાલના ફંદામાં નહિ પડતાં દૂર રહ્યા રહ્યાજ અમને ઉપદેશ અરે પ્રેરણા કરી પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતા. આ દશામાં ધણીયે વાર અમે પાછા પડ્યા, છતાં આખરે સરકારને અમારી સાથે માંડવાળ કરવી પડી, અને હડતાલ ખુશી ગઈ.

x x x x

અધિકારીઓનો મિત્રજ નરમ થવાનું બીજું પણ એક કારણ હતું. જર્મનો અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું હતું. યુદ્ધ શરૂ થયાના થોડા દિવસ પછી જેલના કર્તાહતાંઓનાં મોં પડી ગયાં. કેદીઓને સતાવવાના તેમનામાં હોશ ન રહ્યા.

આસિદ્ધયાના પાટરીકુંવરના ખૂનથી માંડીને પેરિસથી ૨૦ માઈલ છેટે જર્મનો જઈ પહોંચ્યા છે એ બંધી ખખરો અમને જેલમાં બેઠે બેઠે જ મળી ગઈ. જ્યારે એમને મદાસ પર ગોળા વરસાવ્યા ત્યારે તો એ વાત કેદીઓથી કેમ જ છાની રહે ? કેદી પણ સમજી ગયા કે અંગ્રેજોના વેપારધંધાને ખૂબ નુકસાન પહોંચી રહ્યું છે. પહેલાં કાપરેલ અને સરસવનાં હજારો પીપ પોર્ટ્-બ્લેચરથી ચઢતાં પણ હવે બધો માલ ગોદામમાં જ પડ્યો રહેતો. જેલની લગભગ બધી ધાણીઓ ફરતી બંધ થઈ ગઈ. આખરે જનજનતની લાલચો આપી કેદીઓ પાસે પણ વૈરલોનની માગણીઓ થવા માંડી. આથી પોર્ટ-બ્લેચરમાં રહેનાર સૌ કોઈને ખાતરી થઈ કે અંગ્રેજોનું સહનશ

જ્યોત્સુ છે. જેલની પક્ષાપક્ષી બંધ પડી, તડ સંધાઇ ગયાં, સર્વે ભેગાં મળી જર્મનીની જય મનાવા લાગ્યા અને એના શિથ વિજયને માટે માળા ફેરવવા લાગ્યા. સૌને એવો વિશ્વાસ બંધાઇ ગયો કે જર્મન ક્યંસરે બધા ફેદીઓને છોડી મૂકવાનો હુકમ કાઢ્યો છે. સાહેબના ચપરાસીઓ અમારી પાસે આવી કાનમાં કહેવા લાગ્યા, કે કાલે તો સાહેબ છાપું વાંચતાં વાંચતાં રડી પડ્યા, કાલે તો સાહેબ આધા વિના જ માથે ઓઢીને સૂઇ ગયા, વગેરે વગેરે.

ભવિષ્યવેતાઓનો રાફડો ફાટ્યો. કોઇ કહે : પીરસાહેબને સ્વપ્ન આપ્યું છે કે અંગ્રેજોનો ઘડો ૧૯૧૪ ની અંદર જ ફુટી જશે. કોઇ કહે : એ વાત તો કુરાનેશરીફમાં સાફ સાફ લખી છે. સારાંશ એ કે સવારથી સાંજ સુધી આ જ પ્રકારની ચર્ચા ચાલતી રહી.

આખરે જેલના અધિકારીઓ પણ ફેદીઓના અંતરની વાત પામી ગયા, અને અંગ્રેજો જીતે છે એ ખતાવવાને માટે સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે લંડન ટાઇમ્સની અવાડિક આવૃત્તિ અમને વાંચવા આપી. પણ ધીરે ધીરે ટાઇમ્સની ખબરો પરથી અમારો વિશ્વાસ ઉડી ગયો, કારણ કે ટાઇમ્સના કહેવા પ્રમાણે અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લશ્કર દર-રોજ જોટલા માઇલની દૂર કરતું હતું તે બધાનો સરવાળો કરીએ તો થોડા મહિનામાં તે જર્મનીનેયે ઓળંગી પોલેન્ડ પરોંચી જવું જોઇએ, છતાં પોલેન્ડ તો દૂર રહ્યું પણ હાઇન પણ પહોંચ્યાના સમાચાર મળ્યા નહોતા.* સાધારણ રીતે અંગ્રેજોના પક્ષની કોઇ પણ વાત સંભળીને ફેદીઓ બળીને ખાખ થઇ જતા. કોઇના

* આ સરવાળો કરવામાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લશ્કર પાછા હાથના માનવ બાદ કરવાનું ઉપેન્દ્રબાણ બૂચી ગયો છે, નહિ તો આની મોટી જીત ન થાત.

પણ દિલમાં સંદેહ નહોતો કે ઓશીસરો જૂડી જૂડી ખખરો છપાવીને
આવી કમ દેખ રહ્યા છે.

હિન્દુસ્તાનથી જે નવા નવા ફેદીઓ આવતા તે વળી એવી
અદ્ભૂત વાતો લાવતા કે અમે સાંભળીને દિન થઈ જતા. એક
નવી ટુકડીએ આવી અમને સમાચાર આપ્યા કે એમન પોર્ટુગે-
યરનો દરવાજો તોડી આંદામાનના બધા ફેદીઓને ભગાડી ગઇ છે !
અમારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો ! અમે સંદેહે મોજૂદ છતાં આ
અફવાને જૂડી માનવાની તેમણે ના પાડી, કારણ કે એક ધણા જ
વિશ્વાસપાત્ર, બહા માણસ પાસેથી તેમણે આ ખખર સાંભળી
હતી ! બહા, કાને સાંભળી વાત આગળ નજરે જોઈ વાતને કેમ
સાચી મનાય !

કમે કમે પઠાણ અને શિખ પક્ષટણના સિપાઈઓ રાજ્યદ્રોહ !!
અપરાધ માટે સજા પામી પોર્ટુગેયરમાં ઉતરાવા લાગ્યા. કેટલાક
ક્રાન્સ અને કેટલાક મેસોપોટેમિયા જઇ આવ્યા હતા. પઠાણોના
મ્હોંમાંથી અનવર બેગની દૈ !! શક્તિની અને અદ્ભૂત ચમત્કારોની
જે બધી વાતો અમારે કાને પડી એથી ફેદીઓની છાતી આશાથી
દશ હાથ પુલાઇ ગઇ. તેઓ કહેતા હતા કે અનવર પાશા જ્યારે
તોપની સામે ઉભા રહે છે ત્યારે ખુદાની કુદરતથી તોપનું મ્હોં
આપોઆપ બંધ થઈ જાય છે ! અમે એમ પણ સાંભળ્યું કે તેઓ
પશ્ચિરાજ ઘોડા પર બેસી મુઘતાન આવી ગયા છે, અને વચન
આપી ગયા છે કે થોડી જ દેરમાં તેઓ આશમકરમાં મુસલમાની
સલ્તનતનો પાયો નાંખશે ! જર્મન કમસરે કચ્છમાં પડી ઇસ્લામ ધર્મ
સ્વીકર્યો છે ! આ બધી વાતોનો પ્રતિરોધ કરી ફેદીઓનો જીવ ઠોણ
ફુલાવે ? એ વિચારથી જ અમે બધા ચૂપ બેસી રહેતા. હા, જ્યારે
જ્યારે જની સડે ત્યારે ત્યારે અમે સાચી ખખરો મેળવવાને બધાંઓ
હૂંફતા અને મેળવતા, ગદર પાર્ટીવાળા સિપોના આઆ પછી અહીં.

પહેરે. ભરવાને હિન્દુસ્તાનથી દેશી અને વિશ્વાયતી પક્ષટણો બોલાવી હતી. વિશ્વાયતી પક્ષટણમાં ધણાખરા તો આયરિશ હતા. તેઓ અંગ્રેજોનું લાલુ વાંચે એમ તો હતું જ નહિ. એટલે તે પછી તો છાપાં મેળવવાં કાંઈ મોટી વાત નહોતી. આ ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનથી જે નવા રાજનૈતિક કેદીઓ આવતા તેમની પાસેથી પણ દેશની ધણી જાણવાનું હકીકત મળી જતી. એમનું પકડાયા પછી એમ સાંભળ્યું કે તેના કેપ્ટનના કાગળીઆમાં પોર્ટબ્લેયરનો નકશો હતો. આથી આગળ ઉપર હુમલો ન થાય એ માટે પોર્ટબ્લેયરમાં નવું લશ્કર બોલાવ્યું, અને બે ચાર તોપો પણ મંગાવી.

પોર્ટબ્લેયરની દેશી પક્ષટણમાં પંજાબીઓની સંખ્યા વિશેષ હતી અને એમાં શિખ વિશેષ હતા. રખેને ગદર પાર્ટીવાળા શિખ આ શિખ સિપાઈઓની સાથે મળીને તોફાન મચાવે એ ભયથી જેલના અધિકારીઓ ફફડતા ને ફફડતા જ રહેતા. જેલની અંદરના શિખકેદીઓ સાથે તેઓ કડક વ્યવહાર રાખતા. આ બધા શિખો અમેરિકાથી આવેલા હતા. એમને રોટી અને માંસ ખાવાની ટેવ હતી. જેલની સફાપાકી રોટીથી એમને તૃપ્ત થતી નહિ. આ ઉપરાંત તેમના લાંબા કેશ ધોવાને માટે તેમને સાચું કે ખારો પણ મળતો નહિ. આ બધા અત્યાચારથી ત્રાસી જઈ તેમનામાંનો એક છત્સિહ ભાન બૂલી સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને મારવા દોડ્યો. પરિણામે તેને બે વરસ કાળકોટડીમાં પૂરવાનો હુકમ થયો. આથી કેદીઓમાં હડતાલ પડી, પણ અંતમાં જેમણે હડતાલ પાડવામાં આગેવાની કરી હતી તેમણે જ પાછી પાની કરી, અને હડતાલ તૂટી પડી. એટલામાં લગાઇ બંધ થઇ અને અમારા નસીબમાં કાંઈ નવી વ્યવસ્થા લાખી છે કે નહિ એની વાત જોતાં અમે ઉંચી ડોક કરી બેસી રહ્યા.

x x x x

કાંઈ કાંઈ વાર રાજકીય પ્રમોની બાબતમાં અમારે ને સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ વચ્ચે ખૂબ ચર્ચા ચાલતી. ચર્ચામાં અમેજ સરકારના મહિ-

માનો ફેલાવો કરવો એ જ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો ઉદ્દેશ હતો. સ્ત્રીઓ અને સરકારી અમલદારો સાથે વાદવિવાદ : હોડા પછી હાર માની લેવામાં જ ભક્ષમનસાધ છે. છતાં અમે તો કાંઈ કાંઈ વાર સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને એ ચાર અપ્રિય વાનો પણ સુધારી દેતા. જ્યાં દિલ્લી બળતરા બુઝાવવાનો કાંઈ ઇલાજ નહોતો ત્યાં જીલ્લા અધિકારી સિવાય બીજું શું થાય ?

એ દિવસોમાં રશિયામાં વિપ્લવની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. એક દિવસ જેલરે મારી પાસે આવી કહ્યું : “ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ આટલી આટલીવાર સુધી તમારી સાથે વાનો કરે છે એનું કારણ સમજવામાં આવે છે કે ? ”

મેં કહ્યું : “ હું શું જાણું, સાહેબ ? હું નથી કહી શકતો કે પોતાની જાતિના ગુણુ ગાવા સિવાય બીજો કાંઈ મતલબ છે કે કેમ. ”

જેલરે કહ્યું : “ કદાચ તમને માલમ હશે કે જીજ મહિને તમારા દરેકને માટે દરિયા ગવર્નમેન્ટને રીપોર્ટ કરવામાં આવે છે. તમે લોકો સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને જેટજેટલું કહો છો તે બધું તે નોટ કરી લે છે અને તેના આધારે જ રીપોર્ટ મોકલે છે. આજે ચોતરફ જે મહત્તમ મંચી રહી છે તેમાં જો અંગ્રેજો હારે તો તો તમને કાંઈ પૂછવાર નથી પણ જો જીતે તો વિન્યાસવના પ્રથમ આવેશમાં પ્રસન્ન થઈ તમને છોડી પણ મૂકે એવો સંભવ છે. હું આયરિશ છું એટલે અંગ્રેજોને બરાબર ઓળખું છું. જેલમાં પેટની વાત હેંડ પર લાવવાથી કશોયે ફાયદો નથી. ”

હું સમજ્યો કે વાત બરાબર છે. જેલ એ કાંઈ બાબત મૂડવાની જગ્યા નથી. શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે સંતુના મુખમાંથી પણ સફુપદેશ નીકળે તો તે મંદબુ કરવો. આથી મેં તેજ દિવસથી સમીક્ષા મુકેલીએ મારી જીલ્લા વલ શખવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

વચ્ચમાં વચ્ચમાં સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ લડાઈની વાત છેડતા. તેઓ સાહેબ અમને એ હસાવવા માગતા કે જર્મન ખરો શયતાન છે. અમે પણ એક વારતો જર્મનને શયતાન માની લેતા, અને કહેતા કે મરશે ત્યારે જર્મન બધા નરકમાં જશે. એમના દેવલોકમાં અંગ્રેજોની સાથે રહેવાનું રથાન હોઈ શકેજ નહિ.

અંગ્રેજોના ચારિત્ર્યની એ એક મોટી ખોડ છે કે તેઓ પોતાની દૃષ્ટિ સિવાય બીજાની દૃષ્ટિથી કોઈ ચીજ બેઠેજ શકતા નથી. ઠઠ કરોડ ભારતવાસી સદાસર્વદા અંગ્રેજોના આશ્રય નીચે રહેવા માગે છે એ વાતની ખાત્રી કરવાને માટે અંગ્રેજોનો પ્રાણ સદાચે તક્ષસે છે. એમને એ વાતનો જરાયે સંદેહ નથી કે ભારતમાં અંગ્રેજોનું જે રાજતંત્ર ચાલે છે એ સૌથી આદર્શ રાજતંત્ર છે.

પરંતુ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો આ વિશ્વાસ અંતપર્યંત ટકી શક્યો નહિ. લડાઈના વખતમાં તનતોડ મહેનત કરી, કેદીઓનાં ખર્ચ ઘટાડી સરકારની તિજોરીમાં તેમણે મોટી રકમ જમા કરાવી. લડાઈ પૂરી થયે પોતાની બાળકન્યાને વિલાયત પહોંચાડવા માટે છ મહિનાની છટ્ટી માગી, પણ સીમલાથી કારો જવાબ મળી ગયો કે હમણાં છટ્ટી મળે એમ નથી. જ્યારે કાગળો લખી લખી તેઓ સાહેબ હેરાન હેરાન થઈ ગયા અને કોઈ જવાબ ન મળ્યો ત્યારે બડબડવા લાગ્યા: “ All governments are bad. I am an anarchist .” (સરકાર માત્ર ખરાબ છે. હું તો હવે અરાજકવાદી થયો છું) આખરે ચીડાઈને એમણે પોતાની જગ્યાનું રાજનામું આપ્યું અને કહ્યું કે: “ The Gods of Simla are incorrigible.” (સીમલાના દેવ કદિ સુધરે એમ નથી.) થોડા દિવસ પહેલાં મોન્ટેગ્યુ સાહેબના સુધારાઓનો ખરીતો બહાર પડ્યો હતો, અને તેમાં હિંદી સરકારનેજ કર્તાદર્તા બનાવવાની દરખાસ્ત હતી.

સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે તે વખતે હર્ષભર તેને વધાવી લીધી હતી, અને કહ્યું હતું કે: " There is nothing wrong in it. The Government of India are sensible people. " (એમાં કંઈ ખોટું નથી. હિંદી સરકાર ધણીજ હોશિયાર છે.) સાચું જ કહ્યું છે: પ્રસૂતિની પીડા રે વંઝા તે શું બાણ.

ગેર, લગાઈ બંધ થઈ ગઈ. ...એકદિવસ ખમર આવી કે છંદગીભર કાળાપાણીની સળ પામેલા રાજનૈતિક ફેદીઓને છોડી દેવાની હિંદી સરકારે ભક્ષામણુ કરી છે, અને એમાં અમારાં પણ નામ છે. માત્ર અંગળ સરકારની મંજૂરીની જ વાર છે.

હજુ સુધી છંદગીભર કાળાપાણીની સળ પામેલો રાજનૈતિક ફેદી છવતો ઘેર પાછો ફર્યો નહોતો, આથી આ વાત માનવાને અમારો છવ ચાલતો નહોતો. પણ માન્યા વિના રહેવાય કેમ ? પ્રાણ તડફડી તડફડીને નીકળી ન જાય ? આખરે જર્મનો સાથે સુલેહ થઈ. ઈંગ્લેન્ડમાં સુલેહોત્સવ ઉજવાયો. પણ આ શું ? ફેદીઓને તો છોડ્યા જ નહિ ! કાંઈ ભૂત હશે. અમે દિવસો ગણુવા માંડ્યા, દિવસો ગણુતાં ગણુતાં અડવાડીઆ ગણુવા માંડ્યા, અડવાડીઆ ગણુતાં ગણુતાં મહિનાઓ ગણુવા માંડ્યા, મહિનાઓ ગણુતાં ગણુતાં વરસ પૂરું થયું પણ બિજાડી નસીબદાર એવી કે સિકું નજ તૂટ્યું. પછી છાપાંઓમાં વાંચ્યું કે હિન્દુસ્તાનમાં સુલેહોત્સવ ઓક્ટોબર મહિનામાં ઉજવાશે. આથી ફરી પાછી આશા બંધાઈ.

ન્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સુલેહોત્સવ ઉજવાઈ રહ્યો, ત્યારે છવ તાગવે ચોંટ્યો. રહી રહીને એમજ થાય કે હમણાં ખમર આવશે, હમણાં ખમર આવશે. અને આખરે ખમર આવી પણ ખરી. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે અમને એમની ઓરીસમાં બોલાવી કહ્યું કે: "સરકારબહાદુરે તમારા પર દયા લાવી તમારી સજ્જતા વરસમાં એકેક

મહિનો માફ કર્યો છે.” શિવ શિવ! અમારી આટલા દિવસોની આશા ધૂળમાં મળી ગઈ.

અમે ચીફ કમિશનરને અરજી કરી કે આ સરકારી હુકમ પ્રમાણે અમારી સજનાં ૧૪ વરસ પૂરાં થયાં છે માટે હવે અમને જેલના કામમાંથી છૂટી મળવી જોઈએ. પણ આ અરજી ચીફ કમિશનરની ઓફીસમાં ક્યાં દખાઈ ગઈ તેનો પત્તો જ નથી; હજી સુધી તેનો જવાબ મળ્યો નથી.

આજ વખતમાં જેલકમિટી ત્યાં તપાસ કરવા આવનાર હતી. મેં બંધી હાથવરાળ તે કમિટી આગળ કાઢી જેલનો કામચઢો છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ “ રામ રામે તેને કોણ ચાખે ? ” ખીજેજ દિવસે સવારમાં સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે અમને બધાને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું કે: “ બંગાળ સરકારે તમને બધાને અલ્હિપુર જેલમાં બોલાવ્યા છે એટલે તમને અહીંઆથી છોડી દેવામાં આવશે. ”

આટલીજવારમાં સરકારની મતિ કેમ ફરો ગઈ એ જાણવાની જીજ્ઞાસા મનમાંને મનમાંજ રહી ગઈ. કોઈ લાંબો થઈને જમીનપર સૂઈ ગયો, કોઈ હર્ષથી જૂમરાણુ કરવા લાગ્યો! કોઈ હાથપગ પછાડવા લાગ્યો, કોઈ ગાયન ગાવા લાગ્યો. પણ એક સુસ્ત બંધુએ અમને બધાને શાંત પડ્યા અને કહ્યું કે: “ ભાઈઓ ! જરા સખૂર. આમનું કાંઈ દેકાણું નથી. ફળાહારનું નોતરું તો આપું છે પણ ખાઈપી હાથમ્હોં ધોઈ ઉડીયું કે કેમ એનો જ સંદેહ છે. મને તો દાળમાં કાંઈ કાળું લાગે છે. ભરદરિયે વહાણુ ફળાડવાનોજ આ તાત્ત છે. ”

સ્ટ્રીમર પર ચઢવાના માત્ર બેજ દિવસ બાકી છે. ન તો રાતે ઉંઘ આવે છે, ન તો ખાવાનું લાવે છે. કદપનામાં આંખો આગળ સેંકડો ચિત્રો તરવરે છે. કેટલાય દિવસોથી જૂલાઈ ગયેલાં મુખમાં આજે

ફરીથી યાદ આવે છે, અને સ્નેહનાં અમૂલ્ય બંધનોથી ફરીથી બાંધવાની તૈયારી કરે છે.

બે દિવસ પૂરા થયા, ૨૬ ફેબ્રુઆરિયું ટોળું જોડતી બહાર નીકળ્યું, જોડતી બહાર નીકળતાં જ શિખોએ “શ્રી વાહ ગુરુજી આલસા, શ્રી વાહ ગુરુજી ફેલ્ડ”ના જયધોપધો આકાશપાતાળ કંપાવ્યા. પછીથી ગાવાનું શરૂ કર્યું:—

ધન્ય ધન્ય પિતા દશમેશ ગુરુ,
જિન ચિડિયોં સે બાજ તુડાયે.+

આજે ચિડિયોંના બાજનો શિકાર કરવાનો દિન ફરીથી આવ્યો હતો, આથી આ સંગીતના તાલ પર અમારો મુગ્ધાત્મા ઝણઝણી ઉડ્યો. મેં મનમાં ને મનમાંજ પ્રાર્થના કરી: “હે ભારતના ભારી ગુરુ ! હે ભગવાનના મૂર્તિમન પ્રકાશ ! સમુદ્રપારથી તારા દીન ભક્તના પ્રણામ સ્વીકારજે !”

એ પછી સ્ટીમર પર ચઢી મેં પોર્ટબ્લેયર તરફ છેલ્લી નજર ફેંકી અને વડર્સવર્થની આ ટુંક રહી રહીને યાદ આવવા લાગી:—
“What man has made of man.”*

સ્ટીમર પર ચડ્યે હજુ ત્રણજ દિવસ થયા છે પણ મન તો આગળ ને આગળ દોડ્યુંજ જાય છે. ‘આ સાગરદ્વીપની દીવાદાંડી છે. પેલું રૂપનારાયણનું સંગમસ્થાન છે. અહો ! આજેજ ખિદિરપુર જઈ પહોંચીશું; તો શું ખરેખર સ્ટીમર નજી ? અરે, આપણે તો ઘાટ પર આવી પહોંચ્યા. આ પોલિસ આપણને અલિપુર જોડમાં લેઈ જાય છે.’

* ચકલીઓ.

+ હે પિતા ! હે દશમા ગુરુ (ગુરુ ગોવિંદસિંહ) ! તમે ધન્ય છો કે તમે ચિડિયોંથી બાજનો શિકાર કરાવ્યો.

+ માથુરો માથુસની શી દશા કરી છે.

અમે ફરી પાછા અક્ષિપુર જેલમાં અ.વી પહોંચ્યા, પણ હવે પહેલાંનાં પરિચિત મુખડાં નહોતાં. અમારા શુભાગમનના સંવાદ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને પહોંચી ગયા. અમારી પાસે જે કાંઠ સરસામાન હતો એ બધો પોલિસ પહેરેગીરોએ તપાસી નોંધી લીધો. પણ અમારી પાસે એવો બહુ સરસામાન હતોજ નહિ. પોર્ટબ્લેયરથી આવતી વખતે જ મેં મારાં પુસ્તકો નવા આવેલા છોકરાઓને આપી દીધાં હતાં. મેંતો એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે દેશમાં આવી સરસ્વતી સાથે કોઈ સંબંધ રાખીશ નહિ, ચૂપચાપ ખામીશ અને પડયો રહીશ.

અમે જેલમાં દાખલ થયા ત્યારે શનિવારનો દિવસ હતો. અમે વિચાર કરતા હતા કે આજને કાલ બે દિવસ જેલમાં જ રહેવું પડશે, પણ એટલામાં સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ આવી પહોંચ્યા, અને અમને પૂછ્યું કે:—“કેમ, તમે લોકો આજે જ બહાર નીકળવા માગો છો? તમને કલકત્તામાં રહેવાની જગ્યા મળશે કે?” જેલમાંથી બહાર નીકળવાનું નામ પડતાં જ હૃદય ઊછળી પડ્યું. હું તુરત જ બોલી ઉઠ્યો: “અરે સાહેબ, બહુ જગ્યા છે.” મનમાં વિચાર કર્યો: “છોડી તો દે, જગ્યા નહિ મળે તો રસ્તામાં સૂઈ રહીયું.”

રાત્રે હેમચંદ્ર, બારીન્દ્ર અને મને ત્રણને છૂટા કર્યા. પણ જમ્મએ ક્યાં? શ્રીયુત સીંગ આર૦ દાસને ઘેર પહોંચ્યા પણ તેઓ ઘેર ન મળે. હાચાર, લાંથી પાછા ફરી અમે લોકો હેમચંદ્રના મિત્ર (હાઇકોર્ટ વકીલ) શ્રીયુત સાતઠોડી પતિરાયને લાં પહોંચ્યા. હેમચંદ્ર અને બારીન્દ્ર લાં જ ટકી પડ્યા, પણ મેં તો ચંદ્રનગર મારે ઘેર જવાનો જ વિચાર રાખ્યો. આથી હું ૧૦૧૧ વાગ્યાની યાદી પકડવા હાવડા જવા નીકળી પડ્યો.

પણ ઘરમાંથી બહાર નીકળી જોઈ હું તો કલકત્તાના બધા રસ્તા બુલી ગયો છું. જેવડે દીવાનો અવગણનો હું હાવડા

પહેંચ્યો પણ ગાડી છૂટી ગઇ હતી. શ્યામબળરમાં માફે સાસરે છે. વિચાર કર્યો કે ચાલ, રાતે ત્યાં જ રહી જઈ. આથી શ્યામબળર જવા નીકળ્યો. શ્યામબળર પહેંચતાં પહેંચતાં રાતના ૧૨ વાગ્યા અને સસરાનું ઘર ખોળી દાઢી જોઈ છું તો ખારણું બંધ; બે ચારવાર સાંકળ ખખડાવી, પણ જવાબ જ કોણ આપે ? વિચાર કર્યો કે ચાલ, ત્યારે આજે કલકત્તાના રસ્તામાં ફરીનેજ રાત દાઢી નાંખું. હૃદયની અંદર કોઇ નરીન તરેહના આનંદની લહેરો ઉડી. આજે ખાર વરસે ખુલ્લા રસ્તાપર ફરવાનું મળ્યું. સાથે ન મળે પેટી ઓફીસર, ન મળે વોર્ડર કે ન મળે ધરણું. રખડતા રામનાં બંધન માત્ર છૂટી ગયાં—અને હજી સુધી કોઈ નવું બંધન પડ્યું નથી. આજે ખરેખર હું સંસારમાં એકલો છું પણ મારા એ એકલ-વાયાપણાની સાથે કોઇ પ્રકારના વિષાદની દાલિમા મળી નથી, ઉલટું એક અસૌકિક પ્રકારનો શાંત આનંદ એના તાલપર થે થે નાચી રહ્યો છે.

શ્યામબળરથી હું સર્ક્યુલરરોડ થઇ સ્યાલદા સ્ટેશન તરફ ચાલ્યો. ખાર ખાર વરસથી જોડા પહેરવાનો અભ્યાસ છૂટી ગયો હતો એથી નવા પહેરેલા જોડાથી ઠેર ઠેર ચાડાં પડી ગયાં. આથી જોડા ઉતારી એની પોટલી ખાંધી, અને પોટલી બગલ તળે મારી ચાલવા માંડ્યું. બગલમાં પોટલી જોઇ એક પહેરાવાળાએ મને રોક્યો અને પૂછ્યું: “અલ્યા, ક્યાંથી આવે છે ? ક્યાં જાય છે ?” એક વાર તો મનમાં થઇ આવ્યું કે સાચેસાચું કહી દઉં કે કાળાપાણીથી આવું છું. એથી કંઈ નહિ તો ચાણુમાં સૂઈ રહેવાનો તો લાલ મળશે જ. પણ પછીથી વિચાર કર્યો કે નહિ, સાચું બોલીને તો ખાર વરસ કાળાપાણી વેઢ્યાં. હવે સાચ પર પ્રેમ ખતાવવો હીક નહિ. આમ બહુ વિચારી મેં જવાબ આપ્યો: “દાલી-ઘાટથી આવું છું. અને સ્યાલદા જવું છે.” કાન્સ્ટેબલે મારી બમલવાળી પોટલીની પરીક્ષા કરી, બહુ વાર સુધી માફે રહ્યાં

નિરખીને કહ્યું કે: “ અડ્યા, ઉઠિયો છું કે ? ” મેં બણી જ મુશ્કેલીથી હસતું દાખી કહ્યું: “ જી, હા. ” આથી એણે મને જવાની રજા આપી, અને મેં લાંબી સલામ ભરી ચાલતી પકડી. સ્થાલદાથી રાતના એક વાગ્યાની ગાડીમાં બેસી હું શ્યામનગર પહોંચ્યો. ત્યારે રાતના બે વાગી ગયા હતા. એ વખતે નાવમાં બેસી ગંગા પાર કરતાં ત્રણ વાગી ગયા, અને બરાબર સાડાત્રણ વાગે મારા ગામના ઘાટ પર ઉતર્યો. પણ ઘાટ પર કોઈ ન મળે. રસ્તામાં માત્ર ગ્યાસતેજના દીવા બળતા હતા. ઘેર પહોંચી જોયું તો એનું સ્વરૂપ એકદમ અદ્ભુત ગયું હતું. કમાડ ખટખટાતી મેં એક પછી એકનાં નામ પોકારવાં શરૂ કર્યાં. આખરે મકાનની એક બારી ઉઘડી. અંદરથી હર્ષ અને ઉદ્દેગથી ચંચળ, સુપરિચિત સ્ત્રીકંડે પ્રશ્ન કર્યો: “ કાણુ છે એ ? ” સાથે સાથે માએ પણ એજ પ્રશ્ન કર્યો. જેની આશા સૌ છોડીને બેઠા હતા તે પાછો ફરે એ માનવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહોતી.

આખા ઘરમાં ખગલળાટ મચી ગયો. તમામ છોકરાછોકરીઓ આંખો યોગતાં યોળતાં મારી આસપાસ વીંટાઈ વળ્યાં. એક ન્હાનો છોકરો જરા દૂર ઉભો રહી વિસ્મિત નેત્રે મારું મ્હોં જોઈ રહ્યો. મારા ભત્રીજાએ મને એની ઓળખાણ આપતાં કહ્યું: “ આ જ તમારો છોકરો. ” જેને હું દોઢ વરસનો મૂકાને ગયો હતો તે આજે તેર વરસનો થઈ ગયો છે.

હું નવેસરથી અંસારમાં પ્રવિષ્ટ થયો. હે ભવસાગરના નાવિક ! હવે જોઈ છું. કયે ઘાટ ઉતારે છે ?

થોડી જ નકલો બાકી છે

અસહકાર

મહાત્માજીના લેખો અને ભાષણોનો સંગ્રહ

૫૪ ૮૮૦

મૃદ્ય રા. રા, ૩, ડા, ૪

યુગધર્મ કાર્યાલય,

અમદાવાદ.

